

INLEIDING

In het kader van mijn licentiaatsverhandeling onderzoek ik, aan de hand van een kleine 5000 advertenties uit de *Gazette van Gent*, de sporen van de consumptierevolutie in de 18^e- en 19^e-eeuwse Gentse advertentiepers. Ik bespreek inleidend drie belangrijke componenten, zodat de lezer een inzicht krijgt in de behandelde materie. Het eerste onderdeel behandelt de probleemstelling. Die bakent mijn scriptie af in tijd en ruimte en daarnaast bevat ze ook de belangrijkste onderzoeksvragen. Vervolgens verduidelijk ik de gevolgde methode. Aangezien voldoende inzicht in de consumptierevolutie vereist is om mijn onderzoeksresultaten te kunnen plaatsen, bestaat de derde stap uit een inleiding in de theorie hiervan. Ook komt in deze bespreking de status quaestionis aan bod, zodat de plaats die dit onderzoek in de historiografie bekleedt, duidelijk blijkt.

A Probleemstelling

Neil McKendrick, die het begrip consumptierevolutie vestigde, opende zijn wetenschappelijke studie (met Roy Porter en J.H. Plumb als co-auteurs) in 1982 als volgt: *There was a consumer revolution in eighteenth-century England. More men and women than ever before in human history enjoyed the experience of acquiring material possessions*¹. Het belang van dit citaat - en meer algemeen van dit boek - is niet te onderschatten, en dat om tweeërlei reden. Enerzijds vat het kernachtig het denkkader waarin deze scriptie tot stand kwam samen en anderzijds luidde zijn studie een nieuwe periode in de historiografie in². Neil McKendrick zijn '*Birth of a consumer society*' was de directe aanleiding voor een kwarteeuw onderzoek naar materiële cultuur en consumptieve tendensen. Hoewel deze nieuwe werken niet altijd het bestaan van een revolutie accepteerden, creëerden ze een platform voor discussie met betrekking tot dit onderwerp. Vandaar dat ik ervoor koos mijn scriptie in te leiden met dit citaat. Niet alleen duidt het de problematiek en de periodisering (de 18^e en vroege 19^e eeuw) waarin mijn onderzoek tot stand kwam. Deze scriptie is ook de meest recente toevoeging aan het debat rond de consumptierevolutie.

Ik bakende mijn onderwerp, naast in tijd, ook in ruimte af. Vanzelfsprekend werd de keuze voor Gent in eerste instantie bepaald door mijn persoonlijke betrokkenheid, maar ook een al

---

¹ MCKENDRICK N. Introduction. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 1.

² Verder in deze inleiding kom ik hier op terug.

bestaande gelijkaardige studie over Antwerpen en Brussel was een belangrijke inspiratie³. Zo beschikte ik over vergelijkingsmateriaal terwijl ik een niet eerder onderzochte locatie bestudeerde.

Het bestuderen van de consumptie van de vroegmoderne tijd gebeurt vooral op basis van staten van goed. Een onderzoek aan de hand van krantenadvertenties geeft hierdoor een nieuwe invulling aan het wetenschappelijke canon. Zo analyseer ik de aankondigingen in de *Gazette van Gent*, die ik in deel 1 als medium en als bron uiteenzet. Hierbij is het belangrijk om een duidelijke invulling te geven aan de relatie tussen annonces in de kranten en het consumptieve niveau. Het uitgangspunt van deze scriptie is dat de adverteerders inspeelden op wat interessant geacht werd door de potentiële consumenten. Mijn onderzoeksresultaten zijn dus geen weergave van een reëel bestaand consumptiepatroon, maar suggereren welke zaken belangrijk geacht werden in een bepaalde tijdsspanne.

Centraal in mijn onderzoek staat de vraag in hoeverre de Gentse advertentiepers een meerwaarde is voor de studie van de vroegmoderne consumptie en voor de theorie van de consumptierevolutie. Een bijkomende doelstelling bestaat uit een analyse van de groei van de advertentiepers als publiciteitsmedium in de 18^e en vroege 19^e eeuw. Om beide vragen te beantwoorden deel ik mijn scriptie op in drie delen.

Deel I bestaat uit een onderzoek naar de invloeden op het jaarlijks aantal advertenties. Enerzijds betekent dit een beschrijving van de geschiedenis van de *Gazette van Gent* en een onderzoek naar hoe daarbinnen een advertentiepers tot stand kwam: Hoeveel advertenties waren er? Welk publiek bereikten deze? Wat is het historiografische belang als bron? Wat waren de formele aspecten en welke verkoopsargumenten werden gebruikt om potentiële consumenten te overtuigen? Anderzijds wordt er een overzicht beschreven van de aanbodbepalende factoren, in het bijzonder de Zuid-Nederlandse havensituatie en industrie.

In deel II wordt toegespitst op de vraag welke meerwaarde de Gentse advertentiepers heeft voor het onderzoek naar het consumptiepatroon en de consumptierevolutie. In eerste instantie onderzoek ik daartoe welke producten en diensten men adverteerde en welke categorieën ik kan onderscheiden. Vervolgens worden een aantal kwantitatieve en kwalitatieve vragen gesteld, zodat het karakter van het Gentse advertentiewezen duidelijk blijkt.

De kwantitatieve vragen peilen naar de jaarlijkse evolutie van het aantal advertenties per product, dienst en categorie. Dit kan een interessant licht doen schijnen op de mate waarin de

---

³ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996, p. 67.

Gentse advertentiepers onderhevig was aan een consumptierevolutie, vooropgesteld door Neil McKendrick. Hij baseerde zijn boek en stelling namelijk in belangrijke mate op advertentiestrategieën van vroegmoderne verkopers.

De kwalitatieve vragen hebben eerder betrekking op de inhoud van de advertenties: Hoe werden de aangeboden producten geadverteerd? Zijn er verschuivingen op dit vlak? Concreet blijkt op deze manier met welke product- en dienstkenmerken de adverteerders trachtten in te spelen op de consumenten. Deze werkwijze heeft twee belangrijke voordelen. Ten eerste geef ik een overzicht van de belangrijke producten en diensten die in de Gentse advertentiepers werden aangeboden, zoals onder andere textiel, huizen, meubels, medische diensten en schoolaanbod. Ten tweede blijkt welke productkenmerken de potentiële consumenten belangrijk achtten volgens de verkopers. Zo krijg ik inzicht in de veronderstelde achterliggende psychologische beweegredenen om de koopwaar al dan niet aan te schaffen. Een ander belangrijk aspect in de kwalitatieve vraagstelling betreft de adverteerders. Meer concreet analyseer ik in hoeverre een onderscheid gemaakt werd tussen particuliere handelaars en veilingen van geïmporteerde goederen. Vanzelfsprekend stel ik ook de vraag in hoeverre deze verhouding wijzigde, teneinde de ontwikkeling van de Gentse advertentiepers te bespreken.

In Deel III vat ik de belangrijke kenmerken van de Gentse advertentiepers samen en maak ik een vergelijking met deze van Antwerpen. In een volgende stap bekijk ik hoe mijn onderzoeksresultaten voor Gent zich verhouden tot het onderzoek van Neil McKendrick. Omdat ik hierbij onderzoeksresultaten van andere onderzoekers presenteer koos ik ervoor om dit in een afzonderlijk deel te doen, ondanks de beperkte omvang hiervan.

B Methodologie

B.1 Steekproeven

Een eerste fase in mijn onderzoek bestond uit een verwerking van de advertenties in de Gentse krant. Hiervoor gebruikte ik twee steekproeven, respectievelijk voor een analyse van de commerciële advertenties en voor de huizenbeschrijvingen.

Voor de commerciële advertenties analyseerde ik naar analogie met Claire Walsh, die het adverteren in het 18^e-eeuws Londen onderzocht, de annonces in de Gentse krant volgens

steekproeven om de tien jaar⁴. Dit blijkt niet steeds mogelijk: in tabel 1 toon ik dat enkele afwijkingen noodzakelijk waren.

Tabel 1: Overzicht van de geselecteerde jaartallen volgens hun respectievelijke vindplaatsen

Stadsarchief Gent	Universiteitsbibliotheek Gent
1706	1770
1710	1780
1719	1790
1737	1800
1740	1810
1750	1820
1760	1830

Voor de huizenverkopen gebruikte ik door tijdsgebrek een tweede steekproef⁵. Ik selecteerde in dezelfde jaartallen maandelijks vier advertenties, om de zeven dagen één. In het totaal analyseerde ik dus 4712 annonces.

Tabel 2: Overzicht van het aantal onderzochte advertenties in de Gentse krant

Jaartal	Advertenties	Huizenverkopen
1706	33	13
1710	46	38
1719	54	31
1737	96	38
1740	82	32
1750	75	45
1760	151	46
1770	202	48
1780	423	48
1790	643	48
1800	671	48
1810	558	48
1820	628	48
1830	471	48
Totaal	4134	579
Totaal	4712	

⁴ WALSH C. The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. *Advertising and the European city*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, p. 82.

⁵ Dit deel van mijn onderzoek was bij aanvang van mijn scriptie niet gepland. Door de interessante informatie besloot ik toch inzicht te verschaffen in de huizenverkopen.

B.2 Verwerking

Voor elke advertentie noteerde ik drie zaken: ten eerste de datum van de krant, ten tweede de aangeboden goederen en diensten en de gebruikte verkoopsargumenten en ten derde de adverteerders. Zo onderscheid ik verschillende product-, dienst- en vrijetijdsgroepen, die elk afzonderlijk besproken worden. De kwantitatieve aspecten van elk aanbod toon ik in grafieken. Hierbij is het belangrijk dat de percentages berekend werden op het totale aanbod van goederen en diensten.

De aanbiedingen die kwantitatief niet belangrijk waren bundelde ik in overkoepelende categorieën, zoals *Andere diensten*. Om de leesbaarheid van mijn scriptie te bevorderen besloot ik de grafieken en de uitleg hiervan in de bijlagen toe te voegen. Dit is belangrijk omdat zij ook een onderdeel uitmaken van het totaal aantal aanbiedingen en aldus het totale percentage mee bepalen.

C Theoretisch kader: de consumptierevolutie

Dit theoretisch kader omvat enerzijds een plaatsing van de theorie van de consumptierevolutie in de historiografische tendensen en anderzijds een uitwerking van dit begrip. Om dit laatste te doen is het noodzakelijk vijf aspecten te belichten: ten eerste de datering van de consumptierevolutie en de discussie daar rond, ten tweede de veronderstelde veranderingen op het vlak van goederen en diensten, ten derde de sociale impact, ten vierde de verhouding met de koopkrachtontwikkelingen en ten vijfde het verband met de commerciële revolutie. Belangrijk voor dit theoretisch kader is dat deze veranderingen overal, mits verschillen op het vlak van omvang en tijd, in Europa optraden, hetgeen een vergelijkingskader biedt.

De eerste stap is zoals vermeld het plaatsen van de theorie van de consumptierevolutie in het wetenschappelijke canon. In de vroege 20^e eeuw kon de studie naar consumptiepatronen op weinig interesse rekenen onder historici. Volgens de Gentse geschiedkundige Scholliers was dit te wijten aan een grotere aandacht voor het uitzonderlijke in plaats van het alledaagse. Bovendien was er meer belangstelling voor de politieke dan voor de economische aspecten, die op hun beurt de sociale interesse overvleugelden. Dit veranderde met de Franse historicus Ernest Labrousse, die in de jaren dertig een ommekeer in het interesseveld teweeg bracht. Voorbeelden van deze ommekeer waren op internationaal vlak onder meer de Fransman Jean Fourastié en de vooraanstaande Franse historische school 'Les Annales'. Voor de

Nederlanden waren Van der Woude, Baudet, Vandenbroeke, Lis en Soly prominent⁶. Een volgende stap werd gezet door de Engelse historici McKendrick, Brewer en Plumb, die in 1982 stelden dat er een consumptierevolutie had plaats gevonden binnen het 18^e-eeuwse Engeland⁷. Hun studie was beduidend voor de ontwikkeling die de historiografie in de jaren '80 en '90 van de 20^e eeuw meemaakte en stond in het teken van aandachtsverschuiving van productie naar consumptie⁸. Neil McKendrick benadrukte dat de economische historici voordien het belang van een consumentenrevolutie schaaamteloos hadden veronachtzaamd. Volgens de Nederlandse historicus Jan de Vries, gerenommeerd auteur op het vlak van de consumptierevolutie, is dit te danken aan Jean Baptiste Say⁹. Deze Franse econoom en leerling van Adam Smith betoogde tot voldoening van de klassieke economen dat *het aanbod zijn eigen vraag genereert*¹⁰. Hiervoor baseerde hij zich op de redenering dat voor een hogere productie meer werkkrachten vereist waren, waardoor het surplus aan inkomen een hogere vraag voortbracht. In de jaren '80 van de 20^e eeuw kwam zoals gezegd verandering in deze situatie en werd het belang van de vraagzijde meer benadrukt, wat een overgang van het onderzoeken door economische naar culturele historici impliceerde. Dit wordt op treffende wijze geïllustreerd door Jan de Vries, die stelt dat *...het inmiddels zover is dat wij van de cultuurhistorici kunnen zeggen dat zij bezig zijn het onderzoek naar de stoffelijke aankleding van ons bestaan leven in te blazen door het onderwerp van de goederenproductie en – consumptie te verlossen van het zwaar erop drukkende monopolie van de economische historici. Het enge jargon van de economen met hun budgetbeperkingen, vraagelasticiteit en grensnut moet vervangen worden door een vocabulaire dat overloopt van symbolische zegswijzen, waarin goederen de rol van fantasieën, fetisjen, masochistische verlangens, machtsdromen en verinnerlijkte repressies vervullen. Terwijl het woordgebruik van de econoom erop gericht is te laten beseffen dat voor niets alleen de zon opgaat, roept dat van de cultuurhistoricus ons op ons te haven in een luilekkerland waar voor de wens van de consument geen nee bestaat en de historicus dolt met 'de wetten van de economie'*¹¹. Deze ommekeer in de historiografie resulteerde de voorbije twee decennia in een gestegen aandacht

---

⁶ SCHOLLIERS E. Peilingen naar het consumptiepatroon in de Pre-industriële samenleving. In: HANNES J. Consumptiepatronen en prijsindices. Brussel, 1981, Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, p. 9.

⁷ MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England. Bloomington, Indiana University Press, 1982, 345 p.

⁸ CROWSTON C.H. Economy and material life. In: WALKER G. Writing Early Modern History. Londen, Hodder Arnold, 2005, p. 167.

⁹ DE VRIES J. De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. In: SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, p. 30.

¹⁰ Ibidem, p. 30.

¹¹ Ibidem, p. 29.

voor de materiële cultuur, een ontwikkeling die ook doordrong tot de Gentse vakgroep Nieuwe Tijden¹².

Bij de bespreking van de historiografische tendensen bleek al dat McKendrick, Brewer en Plumb de 18^e eeuw, met 1750 als belangrijk scharniermoment, aanduiden als een periode waarin veranderingen op het vlak van materiële cultuur optraden¹³. Zij situeerden in deze eeuw dan ook het ontstaan van de consumptierevolutie, gekenmerkt door een uitgebreider bezit van goederen en een gestegen aanbod van diensten. Een belangrijke nuance hierbij, die ik overneem in navolging van Jan de Vries, is dat Neil McKendrick reeds in zijn eigen onderzoek deels terugkrabbelde. Hij ontkennde dat *...het verlangen om te consumeren een 18^e-eeuwse noviteit was*¹⁴. Wel stelt hij *...this is not to suggest, of course, that the desire to consume was an eighteenth-century novelty. It was the ability to do so which was new*¹⁵. Een pagina verder nuanceert hij opnieuw, en vervolgt *...in claiming for the cumulative outcome a qualitative and distinctively important change of lifestyles, in speaking of a commercial revolution, in announcing the birth of a consumer society, it is not intended to dismiss the evidence of commercial change before the eighteenth century. Indeed an appreciation of the development of embryonic growth of consumer behaviour in earlier periods is a necessary prerequisite for the dramatic turning point which is claimed...*¹⁶ Jan de Vries formuleert het radicaler: *...de levensvatbaarheid van het concept van een 18^e-eeuwse consumentenrevolutie schijnt af te hangen van een weloverwogen vaagheid van definities*¹⁷, waardoor hij het bestaan van een revolutie in twijfel trekt. Hij staat niet alleen met deze stelling, ook andere historici denken dat het beter is uit te gaan van een geleidelijke evolutie in plaats van een revolutie¹⁸.

¹² <http://www.nieuwegeschiedenis.ugent.be/onderzoek/soc-econ>; laatst geraadpleegd: 30/04/2007

¹³ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 9.

¹⁴ DE VRIES J. De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. In: SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, p. 34.

¹⁵ MCKENDRICK N. Introduction. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 2.

¹⁶ Ibidem, p. 3; Zie ook: *...to speak of a birth indicates the organic nature of the whole development, the need for a long preceding period of growth, and the necessity for many further stages before the maturity of 'a society of high mass consumption' would be reached; and yet also indicates the importance, the excitement, the novel sense of a dramatic event which is what I want to convey....* In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 5.

¹⁷ DE VRIES J. De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. In: SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, p. 34.

¹⁸ FAIRCHILDS C. Consumption in early modern Europe. In: Comparative studies in Society and History. 1993, 35, pp. 850-858.; DE VRIES J. Between purchasing power and the world of goods: understanding the household

Dit impliceert dat de veranderingen die ik hierna bespreek niet noodzakelijk optraden in de 18^e eeuw, maar mogelijks reeds vroeger hun aanvang kenden. Ironisch genoeg beschrijft Neil McKendrick op metaforische wijze in zijn eigen inleiding het lot van veel verklaarde revoluties ...*One could easily be forgiven for thinking that historians have been too prodigal in their inventive labelling of the past. Their zeal in finding revolutions, renaissances and rebirths –each one predating the last –has often been altogether excessive. One has to admit that there have been many false pregnancies, and some births so premature that the infant so fondly announces by one historian has been allowed to die without regret by the consensus of his historical colleagues*¹⁹. Dit impliceert echter niet dat het begrip consumptierevolutie onbruikbaar is. Wel moet de historicus in rekening brengen dat het een narratologische constructie is die nood heeft aan nuanceren.

Om de veranderingen die door de consumptierevolutie verondersteld worden te duiden, citeer ik James C. Riley. Hij stelt de evoluerende consumptie in de 18^e eeuw voor als ...*many ordinary people, especially people living in towns and cities, began to acquire consumer goods and to form the attitudes of materialism. Moreover the society at large built a more refined infrastructure, more roads and canals, a larger housing stock, more frequent and more dependable postal services, more spacious and open towns and cities. The creation of consumer goods, the stronger emergence of a desire to possess material objects, and improvement of the infrastructure describe a take-off toward material society*²⁰. Dit citaat duidt reeds enkele belangrijke wijzigingen op het vlak van materiële cultuur, maar dient in het kader van mijn onderzoek verder uitgediept te worden. Ten eerste veronderstelt James C. Riley veranderingen op het vlak van *Consumption goods*, die ik opsplits in enerzijds de materiële goederen en anderzijds tabak, voeding en drank. Uit het onderzoek van de Antwerpse historicus Bruno Blondé, die het ontstaan van een consumentenmaatschappij bestudeerde, bleek dat de materiële goederen op het einde van de 18e eeuw kleurrijker, meer gediversifieerd en onderhevig aan modetrends waren²¹. Deze omschakeling ging gepaard met

---

economy in early modern Europe. In: BREWER J. & PORTER R. *Consumption and the world of goods*. London/ New York, Routledge, 1993, pp. 85-133.; SCHUURMAN A.J. Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving. In: SCHUURMAN A. *De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*. Amsterdam, Balans, 1997, pp. 11-27; MUSGRAVE P. *The Early Modern European Economy*. Basingstoke, MacMillan, 1999, Hoofdstuk 3.

¹⁹ McKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 3.

²⁰ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: *Early Modern Europe*. Oxford, 1999, p. 257. AANVULLEN

²¹ BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 44.

een veranderende consumptie van voeding en drank in de 18^e eeuw. Vooral het stijgende verbruik van exotische goederen was hiervoor illustratief, met koffie, thee en chocolademelk als belangrijkste voorbeelden²². Bovendien was merkbaar dat deze voedingswaren steeds meer individueel geconsumeerd werden en dat het keukengerei, dienend tot het nuttigen van het eten, in het teken stond van een privatiseringstendens²³. Ten tweede stelt James C. Riley, dat het belang van het dienstenaanbod toenam, met als voorbeeld de postdiensten die frequenter en betrouwbaarder werden. Verder in zijn artikel komt hij daarop terug, stellend dat ook deze stijging - die hij plaatst tegen het einde van de 18^e eeuw - een ander aspect was van het optreden van de consumptierevolutie²⁴. De Engelse historicus Peter Musgrave werkt deze toename uit voor een specifiek dienstenaanbod, dit van de vrijetijdsbesteding. Hij veronderstelt naast een verandering inzake materiële goederen ook een opkomst van nieuwe vrijetijdsbestedingen, die frequenter beoefend werden en commerciëler en gemonetariseerder waren. Een laatste aspect dat ik dien aan te halen in het kader van de theorie van de consumptierevolutie, hoewel dit niet belicht werd door James C. Riley, is de ontwikkeling van de huizen in dezelfde periode. In haar onderzoek toont de Italiaanse historica Raffaella Sarti deze veranderingen: ten eerste een toegenomen specialisatie en ten tweede een opkomende privatisering van het kamergebruik²⁵. Een ander aspect, dat voorkomt in de studie van de Franse historicus Volpe T., is het toegenomen belang van verwarming en belichting²⁶. Naast een periodisering van de theorie van de consumptierevolutie en het aanduiden van de veranderingen die deze veronderstelt, bespreek ik de sociale impact. Om de veronderstelde overgang van een overwegend elitaire naar een volkse consumptie aan te duiden citeer ik de Engelse historica C.H. Crowston. Zij definieert de veranderingen in de 18^e eeuw als ...*From clothing to porcelain to food, water and heat, Western Europeans made significant gains in consumption that cut across class lines. Not only did the comfort of everyday life improve; for the first time, ordinary people could aspire to choose from among superfluous commodities*²⁷. De theorie van deze sociale verspreiding werd de culturele historici aangereikt door de

---

²² B. BLONDE & GREEFS H. Werk aan de winkel: de Antwerpse meerseniers. Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17e en 18e eeuw. In: Bijdragen tot de geschiedenis, 2001, 84, pp. 218-219.

²³ VOLPE T. La civilisation matérielle dans les campagnes Lorraines (XVIIe-XVIIIe siècles). In: Annales de L'Est, 1999, 49, p. 97.

²⁴ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: CAMERON E. Early modern Europe. Oxford, Oxford University Press, 1999, p. 260.

²⁵ SARTI R. The material conditions of family life. In: KERTZER D. Family life in Early Modern times, 1500-1789. New Haven-Londen, 2001, pp. 11-12.

²⁶ VOLPE T. La civilisation matérielle dans les campagnes Lorraines (XVIIe-XVIIIe siècles). In: Annales de L'Est, 1999, 49, pp. 90-93.

²⁷ CROWSTON C.H. Economy and material life. In: WALKER G. Writing Early Modern History. Londen, Hodder Arnold, 2005, p. 167.

economist Thorstein Veblen, die de groei van een vrijetijds-klasse bestudeerde in het 19e-eeuwse Amerika²⁸. Zijn idee van een sociale emulatie bestond erin dat de *conspicuous consumption* voortgedreven werd door de wens van de lagere sociale klassen om hun “meerderen” na te volgen. Deze laatste reageerden op hun beurt door het aankopen van nieuwe goederen om de sociale kloof te bewaren²⁹. Veblens theorie werd door culturele historici meermaals aangewend om de vroegmoderne Europese consumptiepatronen te verduidelijken. Dit is een mogelijke verklaring voor het toenemende aantal advertenties na het midden van de 18^e eeuw, eventueel door een grotere interesse om te kopen onder een breder leespubliek. In de Gentse advertentiepers valt naast deze sociale emulatie nog een tweede vorm van imitatiegedrag op te merken. Deze ontwikkeling bespreek ik in de uiteenzetting van de opkomst van de modegevoeligheid in de advertenties en is samen te vatten als een internationale emulatie. Dit impliceert dat de rol van binnenlandse factoren in het proces richting een meer gevarieerde materiële cultuur in de Zuidelijke Nederlanden gepaard ging met buitenlandse invloeden. Vooral Londen en Parijs zullen in dit kader belangrijk blijken.

Het vierde aspect van de theorie van de consumptierevolutie, de koopkrachtontwikkeling, is de oorzaak van het paradoxale karakter die deze theorie toebedeeld krijgt. Een vroege aanloop van deze situatie is te plaatsen in de 15^e eeuw, gekenmerkt door een hoge koopkracht, gevolgd door de lange 16^e eeuw (1475-1650). Dit tijdsbestek kende een geweldige erosie van de koopkracht in heel Europa, met uitzondering van Holland. De daling werd de daaropvolgende eeuw gecompenseerd, hoewel in deze periode niet meer het welvaartspeil van weleer werd bereikt. Belangrijk voor de theorie van de consumptierevolutie is echter de terugval die daarop volgde, startend in 1750 en doorlopend tot 1820 à 1850³⁰. Dit betekent dat op het moment dat de stijgende variatie op het vlak van materiële cultuur volledig doorbreekt, gelijktijdig een daling van de koopkracht te constateren is. Die paradoxale situatie is al veelvuldig onderzocht, hoewel nog geen consensus bereikt werd over de eigenlijke oorzaak. Twee belangrijke verklaringsmogelijkheden treden toch steeds weer naar voren. Ten eerste een overschakeling op een geldeconomie en ten tweede *the industrious revolution* van Jan de Vries. Dit eerste argument houdt een omschakeling van een waren- naar een geldeconomie in. De Engelse historicus Peter Musgrave erkent deze verschuiving die ervoor zorgde dat het aankopen van goederen eenvoudiger werd. Dit betekende dat niet langer enkel

---

²⁸ Ibidem, p. 168.

²⁹ Ibidem.

³⁰ VAN DER WOUDE A. Leven met geschiedenis: theorie, praktijk en toepassing van de historische kennis. Amsterdam, Balans, 2000, p. 91.; DE VRIES J. De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. In: SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, pp. 36-37.

levensnoodzakelijke producten geconsumeerd werden. Toch nuanceert hij onmiddellijk. Hij stelt enerzijds dat de middeleeuwse economie niet louter uit goederenruilen bestond en anderzijds dat deze handelswijze wel degelijk doorleefde tot in de vroegmoderne tijden³¹. De tweede mogelijke verklaring, *the industrious revolution*, houdt een keuze in die gemaakt werd door vele huishoudens en die een herstructurering van de arbeid impliceerde. Dit had twee belangrijke gevolgen, met enerzijds meer aangeboden arbeidskrachten en anderzijds meer gevraagde consumptiegoederen³². Deze revolutie is dus samen te vatten als een reductie van de vrije tijd wanneer het marginale nut³³ van het geldinkomen steeg en tevens als de herschikking van arbeid voor goederen en diensten voor directe consumptie naar marktgoederen³⁴. Belangrijk is dat Jan de Vries zijn revolutie niet als enige oorzaak voor een gestegen vraag aanzag, maar een combinatie met economische stimulansen (veranderingen in relatieve prijzen, gereduceerde transportkosten) en veranderingen in smaak erkende³⁵. Het is vooral deze laatste invloedsfactor die in mijn onderzoek aan bod komt, daar één van de positieve punten van advertenties als historische bron is dat ze inkijk bieden in de mentaliteitsveranderingen, bijdragend tot een wijzigend consumptiepatroon.

Het laatste aspect van de theorie van de consumptierevolutie is de commerciële revolutie, die ook door Neil McKendrick verondersteld wordt. Hij stelt dat *...By the end of the century the spread of advertisements and the quality of some of the practitioners had developed to such a level that it is difficult to deny that in this aspect of marketing and salesmanship a commercial revolution had occurred in the course of the eighteenth century*³⁶. Beide tendensen verliepen volgens de auteur parallel in de 18^e eeuw, zodat dit ook een interessant aspect is om te onderzoeken.

---

³¹ MUSGRAVE P. *The Early Modern European economy*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire - Londen, Macmillan Press Ltd., 1999, p. 69.

³² DE VRIES J. The industrial and industrious revolutions. In: *Journal of economic history*. 1994, 54, p. 255.

³³ Het marginale nut is het extra nut dat je krijgt van een extra product.

³⁴ DE VRIES J. The industrial and industrious revolutions. In: *Journal of economic history*. 1994, 54, p. 257.

³⁵ Ibidem, p. 256.

³⁶ MCKENDRICK. George Packwood and the commercialization of shaving: The art of eighteenth-century advertising or “the way to get Money and be happy”. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 188.

DEEL I: De Gentse advertentiepers en aanbodbepalende factoren

In deel I zijn twee zaken belangrijk: de groei en formele ontwikkeling van de advertentiepers in hoofdstuk 1 en een bespreking van de aanbodbepalende factoren in hoofdstuk 2. Deze laatste stap is uitermate belangrijk voor mijn onderzoek. Verder zal ik aantonen dat de ontwikkeling van de advertentiepers veelal parallel evolueert aan enerzijds de Zuid-Nederlandse havensituatie en anderzijds de industriële ontwikkeling. Het is dan ook belangrijk na te gaan hoe deze beide invloedsfactoren evolueerden in de 18^e en vroege 19^e eeuw.

HOOFDSTUK 1: De Gentse advertentiepers

Vertrekkend vanuit een algemene geschiedenis van de Zuid-Nederlandse kranten spits ik toe op de *Gazette van Gent* en haar advertentiepers. Hierbij bespreek ik het lezerspubliek en de voor- en nadelen van annonces als historische bron, alsook de formele aspecten zoals plaats en structuur en de gebruikte verkoopargumenten.

1 Geschiedenis van de krant

1.1 De vroege ontwikkeling van de krant

De gedrukte krant wordt gekenmerkt door actualiteit, periodiciteit, universaliteit, publiciteit (beschikbaarheid in beginsel voor iedereen) en is ontstaan uit de periodieke (koopman)brieven, de incidenteel gepubliceerde vlugschriften, almanakken, prognosticaties en Messrelationen³⁷. De samenvoeging hiervan had plaats in wisselwerking met, en parallel aan, een in de maatschappij levend verlangen naar geregelde informatie. Vooral politieke, wetenschappelijke en handelsgerelateerde zaken waren belangrijke nieuwsonderwerpen. Volgens de historicus M. Schneider, die de geschiedenis van de krant bestudeerde, bestaat er een consensus dat dergelijke nieuwsmedia niet voor 1600 gedrukt werden.

De eerste krant in de Zuidelijke Nederlanden was die van Abraham Verhoeven, die al in 1605 van Albert en Isabella het monopolie verwierf *...te mogen drucken en te snijden in houte ofte op copere platen en de te vercopen*... Zijn eerste publicaties waren echter vlugschriften en

---

³⁷ Dit overzicht is gebaseerd op: SCHNEIDER M. Kranten. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), pp. 207-213; VERMEIR R. *Algemene Inleiding tot de geschiedbeoefening II, partim Nieuwe Tijden*. Gent, onuitgegeven cursus, 2004-2005, p. 40. Prognosticaties waren op astrologie gebaseerde voorspellingen. Messrelationen waren de oudste regelmatige druksels. Ze werden halfjaarlijks uitgegeven en bevatten een kroniek van de gebeurtenissen de voorbije 6 maanden.

konden nog niet als gedrukte krant getypeerd worden. Dit veranderde in het jaar 1629, vanaf wanneer zijn *Weeckelijke Krant* (drie jaar later *Courante uyt Duytschland* geheten) verscheen. Zo introduceerde Abraham Verhoeven een nieuw medium in de Zuidelijke Nederlanden, dat in de volgende eeuwen een belangrijke bron van informatie werd. De eerste krant was voor andere drukkers de aanleiding om een eigen nieuwsmedium te vervaardigen, zodat in 1635 het Antwerpen van Abraham Verhoeven reeds drie verschillende kranten kende. Van deze verscheen *Den Ordinarissen Postilioen* ook met een Franse editie: *Le Postillon Ordinaire*. Brugge kwam twee jaar later met de *Nieuwe Post-Tijdinghen uyt verscheyde gewesten*³⁸, gevolgd door Brussel waar in 1649 *Le courier Véritable des Pays-Bas* voor het eerst gedrukt werd. Gent was de vierde stad met een krant. Vanaf 1667 ging de *Ghendtsche Post-Tijdinghen* onder de persen. Ook in de andere grote steden werden kranten opgericht, met als belangrijkste voorbeelden: *l'Elite des nouvelles*, te Luik (1749); *Le courier de Sambre et Meuse*, te Namen (1797); *Feuille décadaire du département de Jemmapes*, te Bergen (achtste jaar der republiek); *Gazette de la province de Luxembourg en journal d'Arlon et de la province de Luxembourg*, beide te Aarlen (1832) en de *Petites affiches de la province de Limbourg en Courier de Démer*, beide te Hasselt (1834)³⁹.

1.2 De Gentse krant

Tussen 1700 en 1830 werd de Gentse krant met verschillende namen aangeduid⁴⁰. Op 17 november 1666 verkreeg Maximiliaan Graet het privilege tot het drukken van de *Ghendtsche Post-Tijdinghen*, waarvan het eerste nummer in 1667 ter perse ging. Op het einde van 1676 bekwam de weduwe van Maximiliaan Graet de voortzetting van zijn privilege. Het voorrecht van het drukken van de krant bleef in handen van de familie Graet tot 1721, vanaf welk jaartal het overgenomen werd door de gebroeders Frans en Domien van der Ween. In 1723 veranderden zij de naam van de krant naar *Gazette van Ghendt*. 28 jaar later, toen Michiel-Pieter de Goesin de krant drukte, kwam er een nieuwe naamswijziging. Vanaf 1749 was het medium gekend als *Gazette Van Gend*. Dit veranderde een laatste maal, zodat het uiteindelijk *Gazette Van Gent* werd. Enkel in de Franse periode wijzigde de naam nogmaals, zij het voor korte duur. Dit gebeurde tussen de jaren 1810 en 1811, wanneer de krant opgedeeld werd in

³⁸ Gebaseerde op: DE POTTER F. *De advertentie in de nieuwsbladen*. Gent, Davidsfonds, 1879, p. 38.; SCHNEIDER M. *Kranten*. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), pp. 207-213.

³⁹ DE POTTER F. *De advertentie in de nieuwsbladen*. Gent, Davidsfonds, 1879, p. 38.

⁴⁰ Dit overzicht is gebaseerd op: VANDER HAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, 19 p.

een Franse en een Nederlandse kolom. De vastgelegde naam werd *Gazette de Gand*, hoewel deze in dit korte tijdsbestek nog talrijke malen wijzigde. De opeenvolgende titels waren: *Journal du département de l'Escaut et annonces*; *Feuille d'affiches, annonces et avis divers du département de l'Escaut* en *Journal du département de l'Escaut*. De tweetaligheid van de krant bleek, net als de naam, van korte duur. Op 9 februari 1814 verscheen de *Gazette van Gent* wederom volledig in het Nederlands. De krant bleef deze titel dragen tot het jaar 1940, wanneer de persen voorgoed stilgelegd werden.

Een tweede aspect van de geschiedenis der *Gazette van Gent* bestaat uit een overzicht van de drukkers van de krant, die reeds beknopt aan bod kwamen en terug te vinden zijn in tabel 3.

Tabel 3: Drukkers van de Gentse krant tussen 1700 en 1830⁴¹

Maximiliaan Graet (1667-1676)
Weduwe Maximiliaan Graet (1677-1682)
Erfgenamen Maximiliaan Graet (1683-1712)
Michiel en Augustien Graet (1713-1717)
Augustien Graet (1713-1717)
Frans en Domien van der Ween (1723-1733)
Domien van der Ween (1734-1747)
Pieter-Jan Vereecken (1748-1749)
Michiel-Pieter de Goesin (1749-1761)
Jan-Thomas Meyer (1761-1771)
Weduwe Jan-Thomas Meyer (1771-1794)
J.-F. van der Schueren (1794-1804)
Frans Bogaert-De Clercq (1804-1826)
Désiré-Jan Vanderhaeghen (1827-1850)

De Gentse krant bestond dus sinds het laatste kwart van de 17e eeuw. Vanaf de eerste jaren werden voorzichtige stappen gezet om, naast het politieke nieuws, ook economische informatie onder de lezers te verspreiden. Het is dan ook in dit medium dat de eerste vorm van een Gentse advertentiepers het licht zag.

2 De Gentse advertentiepers

2.1 Ontwikkeling van de Gentse advertentiepers

In dit onderdeel bespreek ik de ontwikkeling van de annonces die in de nieuwsbladen voorkwamen. Van een eigenlijke advertentiepers, die louter het adverteren als doel had, was in onze gewesten immers pas sprake vanaf 1811. In dit jaartal werd het *Feuille d'annonces de la ville de Mons* voor het eerste gedrukt. In Gent verscheen een jaar later een advertentieblad,

⁴¹ Ibidem.

het *Affiches, annonces et avis divers de Gand*. In mijn onderzoek beperk ik mij echter tot de aankondigingen in de *Gazette van Gent*. De eerste advertentie is hierin terug te vinden op drie oktober 1667, op welke datum *Het bondsverdrag tussen Frankrijk en Portugal tegen Spanje* werd aangeboden bij de drukker Maximiliaan Graet⁴². Dergelijke annonces waren kenmerkend voor de late 17^e eeuw, aangezien in deze periode voornamelijk boeken aangeboden werden. Een andere categorie in dit tijdsbestek was volgens Frans de Potter - die de advertenties in de nieuwsbladen bestudeerde - de aankondigingen van *charlatans*, die het namaken van de door hun verkochte producten aanklaagden⁴³. Een derde variant maakt zijn intrede begin 18^e eeuw, vanaf wanneer de wonderdokters de krant als publiciteitsmiddel aanwendden⁴⁴. Ook uit mijn onderzoek blijkt dat het vooral de boekdrukkers en chirurgijns waren die aan het begin van de 18^e eeuw adverteerden⁴⁵. Bovendien bevestigt ook de Engelse historica Claire Walsh, die de Londense advertentiepers bestudeerde, deze dominantie⁴⁶.

Verder in mijn scriptie komt het ontwikkelende aandeel van de verschillende groepen adverteerders uitgebreider aan bod. In dit hoofdstuk beperk ik mij tot de opkomst van de Gentse krant als publiciteitsmiddel. In het eerste kwart van de 17^e eeuw werden niet in alle drukken advertenties opgenomen. Ondanks een sterke stijging bleef dit zo tot 1770, wanneer in alle kranten annonces terug te vinden waren onder de rubrieken *Waerschouwingen* en *Bekent-maeking*. Dit ging gepaard met een stijging van het totaal aantal annonces, waarvoor ik verwijs naar figuur 1 en tabel 4.

Tabel 4: Jaarlijks aantal advertenties in de Gentse krant

1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
33	46	54	96	82	75	151
1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
202	424	643	669	558	628	471

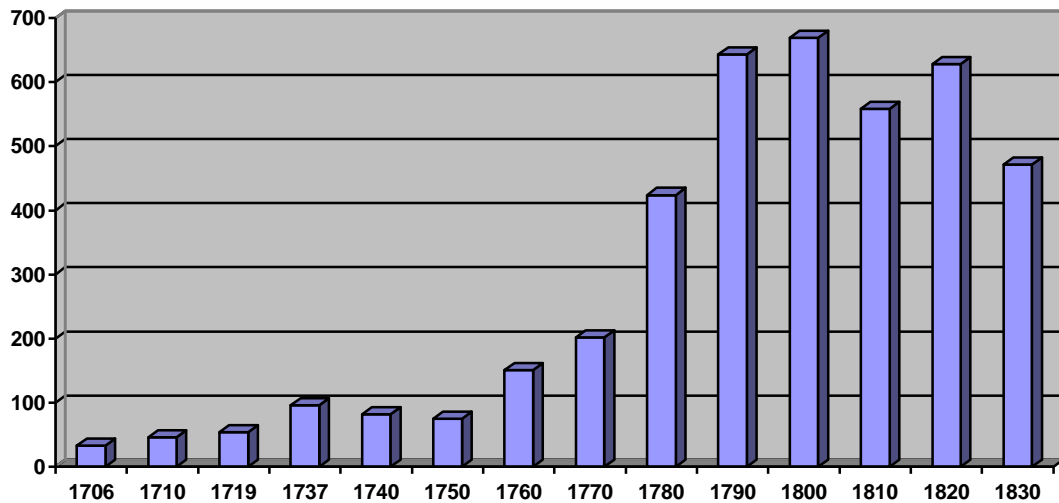
⁴² VANDER HAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, p. 7.

⁴³ DE POTTER F. *De advertentie in de nieuwsbladen*. Gent, Davidsfonds, 1879, p. 47.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Zie ook Deel II, Hoofdstuk 2.

⁴⁶ WALSH C. The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. *Advertising and the European city: historical perspectives*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, pp. 80-81.

Figuur 1: Jaarlijks aantal advertenties in de Gentse krant

Duidelijk blijkt het belang van de advertenties vanaf het midden van de 18^e eeuw. De mogelijkheden hiervan werden vrij snel door handelaars en winkeliers ingezien, zodat zij door dit nieuwe medium een grotere en meer ‘anonieme’ markt konden bereiken. Het groeiende belang leek te beantwoorden aan een stijgende vraag naar informatie. Dit is tenminste de stelling van Bruno Blondé, die de theorie van de consumptierevolutie inruilde voor de geboorte van een consumptiemaatschappij. Volgens hem oefenden de reclameboodschappen, dankzij hun leesbaarheid en veelvuldige publicatie, een belangrijke impact uit op de potentiële consument⁴⁷. De Duitse historicus Clemens Wischermann vult Bruno Blondés theorie aan en stelt dat de doorbraak van de middenklassen mogelijk invloed uitoefende op de opkomst van de commerciële advertenties⁴⁸. Vanuit dit oogpunt is het interessant te onderzoeken wie de lezers van de Gentse kranten waren. Dit is geen eenvoudige opdracht, daar geen abonneelijken terug te vinden zijn.

2.2 Lezerspubliek

In dit hoofdstuk bouw ik een theoretisch kader op, om na te gaan wie deel uitmaakte van het lezerspubliek van de Gentse advertentiepers. Centraal staat de gedachte dat de adverteerder veronderstelde dat de lezers van het betreffende blad het meest geschikt waren om op zijn

⁴⁷ BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 11.

⁴⁸ WISCHERMANN C. Placing advertising in the modern cultural history of the city. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. *Advertising and the European City: historical perspectives*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, p. 1.

aanbod in te gaan⁴⁹. Hij verwachtte dus een zeker succes door zijn advertentie te laten publiceren. Hieruit valt deels af te leiden uit welke groepen het lezerspubliek opgebouwd was: elitaire kringen, handelaars en plattelandsbewoners.

M. Schneider stelt dat de vroege krantenpublicaties voornamelijk gelezen werden in elitaire kringen⁵⁰. Hiervoor baseert hij zich op het aanbod van literatuur en ander drukwerk, dat dominant was in deze periode. Hoofdzakelijk werden godsdienstige werken, in het Latijn, aangeboden. Naarmate de 18^e eeuw vorderde, verdween het monopolie van dergelijke teksten en werd het oog op meer praktische literatuur gericht, zoals blijkt in Deel II, Hoofdstuk 3. Een bijkomende vaststelling is dat het aangeboden drukwerk aangeeft dat het Nederlands het Latijn verving als literaire taal, welke evolutie zich voltrok doorheen de 18^e eeuw. Het belang van die ommekeer blijkt uit een advertentie in 1790, wanneer de Brugse boekdrukker F. van Eeck adverteert dat ... *Het Publicq zal gelieven te aenmerken, dat alle de latynsche Vraegen en Antwoorden, die ruym een derde deel van dit voortreffelyk Werksken uytmaeken, ook in het vlaemsch gesteld zyn, zoo dat het zelve door alle slach van menschen gemakkelijk gelezen en verstaen worden*⁵¹.

Het dalende belang van het literaire aanbod wordt bovendien bevestigd door de Belgische historicus Helmut Gaus. Aan het midden van de 19^e eeuw, 20 jaar na mijn laatste onderzochte jaartal, stelt hij enkel voor *Den Vlaming*, de *Messenger de Gand* en in mindere mate het *Journal de Flandres* een literair leespubliek vast. Voor de *Gazette van Gent* meent hij dat het aantal aangeboden boeken beperkt bleef. De adverteerders geloofden dus niet dat de lezers van deze krant hun drukwerk zouden kopen⁵².

Hoewel de aangeboden literatuur een verminderend elitair leespubliek laat vermoeden, duiden de huizenbeschrijvingen in de krant aan dat een deel van de lezers dit aan het einde van de 18^e eeuw nog steeds was. Een belangrijk verkoopsargument bij deze advertenties is dat met het huis eveneens de landen en de bossen verkocht werden, wat een welstellend doelpubliek aanduidt. Helmut Gaus veronderstelt daarentegen dat de grote domeinen eerder met het oog

---

⁴⁹ GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*. 1966, 20, p. 44.

⁵⁰ SCHNEIDER M. Kranten. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), p. 210.

⁵¹ Krant 05 januari 1790.

⁵² GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*. 1966, 20, p. 61.

op verkaveling verkocht werden⁵³, zodat van particulier gebruik geen sprake was. Dit is echter geen reden om te veronderstellen dat de lezers niet voor een deel elitair waren, aangezien ook het aanbod van kostschooldiensten op het einde van de 18^e eeuw dit doet vermoeden.

Een tweede groep, deel uitmakend van het lezerspubliek, bestaat uit handelaars. Hiervoor bestaan verschillende aanwijzingen, waarvan een eerste het geadverteerde goederentransport is. Vooral de advertenties die het transport per schip (van goederen) aanboden zijn beduidend. Dit aanbod, waarin geadverteerd werd dat koopmannen hun goederen konden verschepen naar een bestemming, was belangrijk in de Gentse advertentiepers⁵⁴. Rekening houdend met de theorie dat goederen of diensten enkel aangeboden werden wanneer de adverteerder geloofde dat dit tot succes zou lijden, impliceert dit dat een belangrijk deel van het lezerspubliek uit handelaars bestond. Deze stelling wordt bovendien kracht bijgezet door een tweede indicatie, de verkoopsargumenten waarmee te koop staande huizen aangeprijsd werden. Frequent vermeldde men dat de gebouwen uitermate geschikt waren om handel of *andere koopmanschappen* uit te oefenen. De commercieel interessante kelders werden benadrukt⁵⁵. Bovendien blijkt uit het rekwest waarin Maximiliaan Graet de stichting van een weekblad aanvroeg, dat handelaars al bij de aanvang van de *Ghendtsche Post-Tijdinghen* tot het lezerspubliek behoorden. Hierin vroeg hij *...Aen den Coninck, Vertoont in alle ootmoedicheit Maximiliaen Graet, gheswooren bouckdrucker ende vercooper tot Ghent, dat hy van notabele coopliden ende andere personen der voornoemde stede aansocht wort ten fine hy dezelfde stede ende uwe Majesteyt provincie van Vlaenderen soude participant maecken van het gone in de Coninckrycken ende maecken van het gone in de Coninckrycken ende Republieken van Europa is passerende, ende dat by middel van wekelycke relaesen by den suppliant te drucken in forme van Gazetten ofte Couranten...*⁵⁶

Helmut Gaus onderscheidt als derde kenmerk van het lezerspubliek de afkomst van het platteland⁵⁷, welke stelling hij baseert op het personen- en goederentransport naar de omliggende gemeenten⁵⁸. Mijn onderzoeksgegevens bevestigen de mogelijkheid hiervan, door

---

⁵³ GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*. 1966, 20, p. 57.

⁵⁴ Hiervoor verwijs ik naar deel II.

⁵⁵ Deze veranderingen komen meer uitgebreid aan bod in deel II.

⁵⁶ VANDER HAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, p. 4.

⁵⁷ GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*. 1966, 20, p. 66.

⁵⁸ Hij baseert zich ook op de medische sector, maar dit blijkt niet uit mijn onderzoek. GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*. 1966, 20, p. 66.

het aanbod in de Gentse advertentiepers van bodes naar Evergem, Wondelgem, Oostakker, Geraardbergen, Sleydinge en Desteldonk. Dergelijke aankondigingen gebeurden echter niet op regelmatige basis, waardoor de postverbindingen hooguit een indicatie vormen van een leespubliek op het platteland. Meer zekerheid krijg ik door een reactie van F.-J. Bogaert, vanaf 1804 drukker van de Gentse krant. Hij reageerde op het besluit van 20 januari, uitgevaardigd door de *minister van algemeene politie*, waarin bepaald werd dat de drukker verplicht was de *Gazette van Gent* tweetalig uit te geven. De uitgever weigerde en antwoordde daarom op één oktober 1809⁵⁹ *...Mijn blad is bijzonderlijk voor de buitenlieden bestemd en nauwelijks het achtste deel mijner inschrijvers is met de fransche taal bekend ...* In een tweede paragraaf vervolgde hij zijn antwoord en duidde hierbij opnieuw het belang van het platteland aan *...Van eenen anderen kant schijnt de nuttigheid onbetwistbaar van een openbaar blad, dat ten platte lande in omloop, er aan de inwoners de merkwaardige zegepralen onzer legers, de wijze acten van het gouvernement en die van het bestuur, die hen betroffen aankondigt, des te meer daar de meiers, die berichten aan hunne bestuurders moeten mededeelen, zulks noodzakelijk in het vlaamsch moeten doen, daar dit de enige taal is, waarmede zij bekend zij ... Ook mijnheer, is uw voorganger zoodanig van die waarheid overtuigd geweest, dat hij mij zeer dikwijls bevoel de besluiten in de Vlaamsche taal af te kondigen, wanneer zij een bijzonder belang hadden voor de buitenlieden... Ik besluit hieruit, mijnheer, dat het bevel, hetwelk gij mij hebt overgezonden, van den eenen kant zonder openbaar nut is, dat van eenen anderen kant het voor mij ten onderbrengend is, en dat het eindelijk de plattelandsbewoners beletten zal kennis te nemen...*⁶⁰

2.3 Advertenties als historische bron

Sten van Leuffel, die de Antwerpse en Brusselse advertentiepers bestudeerde, stelt dat annonces als historische bron in onze gebieden lange tijd ondergewaardeerd gebleven zijn⁶¹. Wel blijkt dat de achterstand de laatste jaren ingehaald werd, waarvan studies zoals die van zichzelf en Ignace de Beelde getuigen⁶². Het interessante aan de bron is dat ze een waaier aan informatie verschaft die nergens anders samen aan te treffen is. Om dit aan te tonen maak ik een onderscheid tussen twee mogelijke onderzoekswegen: ten eerste de ontwikkeling van de

⁵⁹ VANDER HAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, p. 15.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, p. 4.

⁶² Ibidem; DE BEELDE I. *De Belgische advertentiepers, 1794-1914*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1982, 2 vol.

advertentiepers en ten tweede de studie van de inhoud van de annonces. De eerste onderzoekspiste is interessant, aangezien ons zo ook informatie wordt aangereikt over de vroegmoderne economische markt en de publicitaire methodes die werden gebruikt. De tweede onderzoekspiste, het bestuderen van de inhoud van de advertenties, wend ik in mijn onderzoek op tweeërlei manier aan. Zo maak ik gebruik van de dubbele bodem die ik in de advertenties onderscheid. Ten eerste bestaat deze uit informatie over de aangeboden goederen en diensten, zodat ik inzicht verkrijg in de materiële cultuur van de vroegmoderne maatschappij. Ten tweede krijg ik een inkijk in de achterliggende psychologische veranderingen in de motivering van de potentiële consumenten. Zo is het mogelijk de door Neil McKendrick voorgestelde consumptierevolutie te onderzoeken. Nochtans meent de Engelse historica Claire Walsh dat de advertenties niet als bron kunnen fungeren voor het historiografische concept van deze revolutie. Zij stelt dat...*Newspaper advertising increased steadily from the mid-seventeenth century onwards, rather than peaking in a revolution at the end of the eighteenth century. At the same time, however, newspaper advertising had very little importance for the sale of domestic products, and hence cannot be held as an indicator of a consumer revolution*⁶³. Dit citaat moet worden genuanceerd, aangezien Claire Walsh dit schreef als directe reactie op Neil McKendrick⁶⁴, die zijn consumptierevolutie baseerde op advertentiestrategieën. Toch zijn de annonces als bron voor consumptie niet geheel af te wijzen. Hoewel uit boedelinventarissen een volledig beeld verkregen wordt over de materiële cultuur, bieden advertenties een meerwaarde inzake achterliggende psychologische motivaties om producten aan te kopen. Welke waren de drijfveren van de vroegmoderne consument om bepaalde koopswaaren aan te schaffen?

De advertentiepers heeft drie belangrijke beperkingen, waarvan een eerste al bleek bij de bespreking van het lezerspubliek. Het is niet mogelijk om vast te stellen hoeveel mensen de kranten lazen, uit welke sociale klasse deze afkomstig waren en in hoeverre de advertenties aanzetten tot het kopen van goederen. Dit laatste aspect kan ik wel omzeilen door te stellen dat de adverteerders het meest geschikte medium uitkozen om hun koopwaar aan te bieden. Zij plaatsten de verkoop van goederen en diensten niet in de kranten wanneer niet gemeend werd dat dit aanbod reactie zou uitlokken.

---

⁶³ WALSH C. The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. *Advertising and the European City: historical perspectives*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, pp. 79-80.

⁶⁴ Hiervoor verwijs ik naar: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England*. Londen, Europa Publications Limited, 1982, 345 p.

Een tweede beperking heeft betrekking op de representativiteit van de annonces. Uit de Gentse krant kan ik niet afleiden in hoeverre de adverteerders representatief zijn voor een groter segment van handelaars. Vooral in de eerste helft van de 18^e eeuw is dit problematisch, aangezien het adverteren in kranten nog niet ingeburgerd bleek. Vanaf het midden van de 18^e eeuw komt hier verandering in. Steeds meer adverteerders zagen de mogelijkheden van annonces⁶⁵ in en waren zich naar alle waarschijnlijkheid bewust dat de krant een belangrijke bron van informatie was. Toch had nog steeds een groot deel van de advertenties betrekking op het aankondigen van faillissementen en verhuizen van verkopers of magazijnen. Het representativiteitsprobleem blijft dus van toepassing op de volledige periode.

Een derde restrictie is het informatieve karakter van de annonces in het grootste deel van de 18^e eeuw. Ook Sten van Leuffel ondervond dit bij zijn onderzoek van de Antwerpse en Brusselse kranten⁶⁶. Ten gevolge hiervan was niet steeds duidelijk welke verkopen commercieel dan wel niet-commercieel waren, wat het afnemen van een steekproef bemoeilijkt.

2.4 Formele aspecten: plaats, structuur en taalgebruik

De Gentse advertenties vertoonden zowel inzake plaats en structuur een toenemende overzichtelijkheid. In de eerste helft van de 18^e eeuw waren er nochtans weinig vernieuwingen. De plaats van de advertenties illustreert dit, deze werden achteraan de krant gedrukt in de rubriek *Waerschouwinghen*. Vanaf het jaar 1750 stonden de annonces ook in de marges. Volgens F. vander Haeghen, die de *Geschiedenis der Gazette van Gent* schreef, was dit te wijten aan plaatsgebrek, doordat de *annoncen* talrijker dan gewoonlijk waren⁶⁷. G. H. Van Heusden ontkent dit en stelt dat de advertenties in de marges werden opgenomen, niet om papierbesparende maatregelen, maar als statement. Zo wilde de uitgever verduidelijken dat het adverteren niet ten koste van de hoeveelheid nieuws kwam⁶⁸. Uit de krant van 1780 blijkt toch dat papierbesparing het belangrijkste motief was. In dit jaartal worden de advertenties, naast achteraan in de krant en in de marge, ook in bijlagen gedrukt, die twee tot vier bladzijden groot waren⁶⁹. Belangrijk is dat ook in de marge van deze bijlagen, die enkel

---

⁶⁵ BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 11.

⁶⁶ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, p. 50.

⁶⁷ VANDER HAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, p. 11.

⁶⁸ VAN HEUSDEN G.H. *Een eeuw adverteerkunde: de sociaal-economische en psychologische ontwikkeling van het adverteren in de Nederlandse kranten*. Assen, Van Gorsum, 1962, p. 14.

⁶⁹ VANDERHAEGHEN F. *Geschiedenis der Gazette van Gent*. Gent, Vander Haeghen, 1906, p. 14.

advertenties bevatten, andere annonces gedrukt werden. De uitgevers hadden hier geen baat bij het gebruik van de marge als statement. De plaats van de annonces in de Gentse krant staat dus de theorie van F. vander Haeghen.

Ondanks de papierbesparende plaatsing van de advertenties blijkt toch een evolutie richting structurering in de Gentse krant. Vooral het kolommengebruik vanaf 1770 toont dit aan, met een onderscheid tussen de annonces in de marge en deze achteraan. Dit onderscheid toon ik in tabel 5.

Tabel 5: Overzicht van het aantal kolommen advertenties in de krant

Jaartal/Plaats	Achteraan	Marge
Voor 1770	1	1
1770	2	2
1780	2	3
1790	2	3
1800	3	4
1810	2	4
1820	2	3
1830	4	0

Tabel 5 verduidelijkt een toenemende structurering van de advertenties, die steeds meer van elkaar afgescheiden stonden. Vanaf 1780 werden deze niet meer aangekondigd door *Waerschouwinghen* maar door een volle lijn. Ook de advertenties zelf zijn vanaf 1820 door een streep gescheiden, wat de groeiende overzichtelijkheid versterkt. De situatie aan het begin van de 18^e eeuw, waarbij het onderscheid tussen de advertenties niet steeds duidelijk bleek, veranderde dus grondig tegen het einde van de onderzochte periode.

De stijgende overzichtelijkheid wordt bovendien versterkt door de structuur van de advertenties zelf, wat reeds blijkt uit hun aankondigingen. In het begin van de 17^e eeuw waren de meest voorkomende openingszinnen: *Men laet een yghelijck weten, men laet een ieder weten, men adverteert en bij (Verkoper) is te become*. Vanaf het midden van de 18^e eeuw wijzigde dit. Een standaardisering trad op en enkel nog *Dat'er* werd als aanheffing gehanteerd. Het duidelijker wordend onderscheid tussen de advertenties ontstond doordat de aankondiging steevast met een hoofdletter werd gedrukt. Hoewel aan het begin van de onderzochte periode de advertenties reeds insprongen, zorgde dit hoofdlettergebruik toch voor een groter onderscheid. In de eerste helft van de 19^e eeuw mondde dit uit in annonces die door cursief of vet gedrukte titels werden aangekondigd. In het jaar 1830 bereikte dit gebruik een hoogtepunt, wanneer zelfs tekeningen werden toegevoegd.

Een volgende aspect dat getuigt van een groeiende ordening en structurering is het schrift waarin de advertenties opgesteld waren. Tot 1770 blijkt dat ze allemaal cursief werden gedrukt. Na dit jaartal bleef deze schrijfwijze enkel nog gebruikelijk voor de weergave van namen, die zo onmiddellijk opvielen in de tekst.

Een volgend formeel kenmerk behelst de taal waarin de advertenties waren opgesteld. Er werd uitsluitend in het Nederlands gepubliceerd tot het jaar 1790, vanaf wanneer sporadisch Franse advertenties verschenen. Dit duurde voort tijdens de Franse tijd, weliswaar met geen opvallende stijging van het aantal Franse annonces. Deze verhouding hield ook in de vroege 19^e eeuw stand, wat ik verklaar door de reeds geciteerde reactie van F.-J. Bogaert op het ministeriële besluit van 20 januari 1809. Hierin stelde hij dat nauwelijks 1/8 van zijn lezers de Franse taal begreep. Dit verklaart dan ook waarom de Nederlandse taal in de *Gazette van Gent* zo dominant was.

Uit de plaatsing en structuur van de advertenties blijkt dat er een overgang plaatsvond van een louter informerend medium naar een publiciteitsmiddel. Dit impliceert een evolutionair groeiende aandacht voor de ordelijkheid en consulteerbaarheid van de advertenties. Het is dan ook duidelijk dat op formeel vlak een belangrijke stap richting commerciële advertentiepers gezet werd in de 18^e en zeker in de vroege 19^e eeuw.

2.5 Verkoopsargumenten

Bij het bestuderen van de verkoopsargumenten vertrek ik vanuit hetzelfde uitgangspunt als bij het lezerspubliek, namelijk het principe dat de adverteerders inspeelden op wat de lezer belangrijk achtte. Zo belicht ik de wijze waarop verkopers hun producten aanboden, maar ook welke productkenmerken de consumenten interesseerden. In navolging van de Franse historicus Guy Saupin - die het adverteren in de *affiches* van Rennes, Nantes en Angers onderzocht - maak ik een onderscheid tussen twee soorten verkoopsargumenten: enerzijds die in het teken van een valorisatie van het aanbod en anderzijds die van de verleiding van de vraagzijde. De eerste argumenteren de kwaliteit van het product en de verkoper terwijl de tweede de technieken aanduiden, die de adverteerders gebruikten om potentiële, maar nog twijfelende, klanten te overhalen⁷⁰.

---

⁷⁰ SAUPIN G. Pratiques publicitaires dans les métiers du luxe dans trois villes provinciales de l'Ouest de la France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2005, p. 106.

2.5.1 Valorisatie van het aanbod

Bij de valorisatie van het aanbod maak ik een onderscheid tussen de geadverteerde goederen, drukwerk en diensten, hoewel voor deze categorieën ook overlappende verkoopsargumenten gebruikt werden.

Als eerste aspect onderscheid ik het benadrukken van de kwaliteit van een product. Dit gebeurde in eerste instantie bij het goederenaanbod in de Gentse advertentiepers door het gebruik van superlatieven. Zo werd melding gegeven van *superfijne*, *verschillende*, *superieure*, *eerste* en *beste* kwaliteiten, alsook van *volmaaktheid*. Ook beklemtoonden de adverteerders de nieuwheid van hun koopwaar door toe te voegen dat ze de *nieuwste* of *allernieuwste* waren. Dit soort van verkoopsargumenten werd eveneens gebruikt om breukbanden (terug te vinden in de medische advertenties) aan te bieden. Zo werd de *kloekte* en *gemakkelijkheid* van deze artikelen aangeprijsd.

Een andere mogelijkheid was het voorop plaatsen van de uniciteit van de koopwaar. Enerzijds door te stellen dat de kwaliteit van het product nooit eerder geëvenaard werd en anderzijds door het zeldzame karakter van de goederen te benadrukken. Andere verkopers dreven dit door en stelden dat zij de enige waren die een product verkochten. Een goed voorbeeld hiervan was een polemieek in 1780. In een eerste advertentie, in de krant van drie januari (en een herhaling op zes januari) benadrukte Sr. Corput de authenticiteit van zijn koopwaar. Hij stelde dat hij de enige was die de echte Venetiaanse lampen verkocht. Reeds in de krant van zes januari kwam hierop reactie, Petrus d'Anvers verkondigde dat deze lampen ook bij hem te verkrijgen waren.

Naast de kwaliteit werden ook de uiterlijke kenmerken van de goederen geadverteerd, met een belangrijke rol voor de schoonheid en de modegevoeligheid. Ook hier wendden de adverteerders superlatieven aan, met vermeldingen als *extra* en *zeer schone*, *schoonste* en *allerschoonste*. Een andere mogelijkheid was het verwijzen naar producten die, zoals blijkt uit de Gentse advertentiepers, gekend stonden om hun schoonheid. Een illustratie hiervan zijn de annonces op 29 april, 10 en 13 mei 1790, waarin Jan Weyns de oprichting van een katoendrukkerij adverteerde. Hierbij stelde hij dat zijn stoffen allemaal *...zo schoon en vast geverfd werden als de drukkerijen te Antwerpen*⁷¹. Een tweede mogelijkheid bestond uit het benadrukken van de mode waaraan de koopwaar onderhevig was, af te leiden uit vermeldingen als *naar de nieuwste gouste*, *smaak* of *mode*. Wanneer dit gebeurde werd bovendien vaak verwezen naar de afkomst van Parijs of Londen. In de Gentse advertentiepers

---

⁷¹ Kranten 29 april, 10 en 13 mei 1790.

kwamen twee mogelijkheden voor: of het betrof uit deze steden geïmporteerde producten of ze werden vervaardigd volgens de daar heersende modetendensen.

Aangaande het drukwerk was dit niet het geval en werd het niveau van de koopwaar enerzijds door de gebruikte taal en anderzijds door de inhoud van de werken aangeduid. Dit eerste aspect gebeurde op tweeërlei manier: door het benadrukken dat het drukwerk in het Vlaams verscheen of door te stellen dat het vertrouwelijk vertaald werd. Een andere mogelijkheid was het aanduiden van de kwaliteit. Ten eerste benadrukten de boekverkopers de juistheid, ten tweede de leerzaamheid en ten derde de nuttigheid van het boek. Dit eerste aspect werd gegarandeerd door het nauwkeurig gevoerde onderzoek dat aan de basis lag of door te stellen dat het boek een verbeterde versie was van een eerdere uitgave. Ook beklemtoonden de boekdrukkers dat het een leerrijk en onderrichtend werk betrof. Het derde inhoudelijke verkoopsargument dat ik onderscheidde in de Gentse advertentiepers, is vooral toepasbaar op kalenders en almanakken en bestond uit de vermelding welke gegevens en data hier allemaal in werden opgenomen.

De valorisatie van het dienstenaanbod is rechtstreeks verbonden met de capaciteit van de adverteerder. Tevens komen deze verkoopsargumenten terug bij de goederenadvertenties. In dit kader werd enerzijds de reputatie van de adverteerder benadrukt. Ook verwees deze anderzijds naar een gezaghebbende instantie of naar een reeds verworven succes.

De adverteerders verwezen naar de gekendheid die ze genoten teneinde hun reputatie te beklemtonen. Dit verkoopsargument werd vooral door onderwijzers gebruikt. In een annonce in 1810 bood een leraar zich op deze wijze aan ... *Un Prêtre, favorablement connu dans cette ville pars ses connaissances didactiques, va habiter une agréable campagne*⁷².

Een tweede mogelijkheid om de kwaliteiten van de adverteerders te duiden was het verwijzen naar een gezaghebbende instantie of persoon. In de Gentse advertentiepers werden twee instellingen naar voor geschoven, met ten eerste de Gentse schepenbank. Een advertentie in 1760 staft mijn vermoeden dat dit een belangrijk verkoopsargument was. Livinus Emanuël de Pape de Jonge stelde op twee juli dat hij om zijn capaciteiten aan te tonen verwijst naar ...*het certificat ende verleende attestatie als volgt. Schepenen vander Keure ende Raedt der Stadt Gendt, salut met kennisse der waerheden doen te weten ende certificeren by desen dat Sr. Livinus de Pape de Jonge... alhier binnen dese stadt t'onsen vollen appaysemente ende van het publiek met eene uytnemende d'exteriteyt gedaen heeft de operatien der Steensnydinge*⁷³. In tweede instantie verwezen de adverteerders ook naar de universiteit van Leuven

---

⁷² Krant 02 juli 1810.

⁷³ Krant 02 juli 1760.

om hun bekwaamheid aan te duiden. Dit illustreer ik aan de hand van een advertentie in 1770. Bovendien is uit deze aankondiging af te leiden dat het refereren aan personen geacht werd indruk te maken op het leespubliek, aangezien de titel en de naam in hoofdletter gedrukt werd. In dit concrete geval adverteerde d'heer Cirez zijn tandartspraktijk als ... *D'Heer Cirez, Chirurgyn-Dentiste van Zyne KONINGLYKE HOOGHEYD den prins KAREL ALEXANDER Hertog van Lorreynden en Baar, &c. &c. oeffent sedert 20 jaeren zyne beroepinge tot vergenoeginge der Persoonen van het grootste aenzien, ende hy mag tot onbetwistbaer bewys zynder talenten voorstellen, dat de vermaerde Universiteyt van Loven hem dikwijls raed gevraegt heeft over opzichtelyke gevallen zynder beroepinge...*⁷⁴ Uit deze annonce blijkt ook een andere mogelijkheid om de bekwaamheid van adverteerders aan te duiden. D'heer Cirez benadrukte dat hij zijn vak al geruime tijd had beoefend. Vaak werd geen concreet getal geadverteerd, maar enkel meegedeeld dat de persoon ervaren was in zijn vak, of dat hij een beproefde methode gebruikte en dat het product *van over lang vermaard* was.

Ook het aanduiden van succes, wat gebeurde op tweeërlei manier, moest de lezers overhalen zich tot de adverteerder te richten. Ten eerste, en enkel terug te vinden bij geneeskundigen, werd gewezen op eerdere geslaagde operaties en genezingen. Dit blijkt duidelijk in de advertentie van de chirurgijn Livinus Emanuël de Pape de Jonge, op zeven mei 1770. Hierin liet hij weten dat hij ...*met eene uytnemende d'exteriteyt gedaen heeft de operatien der Steensnydinge, aen de Persoonen van Nicolaes l'Armez audt vyf jaeren, op den 2 Meye, Judocus Valcke audt 17 jaeren, op den 3 Juny, Joannes Charles gally, ende Gregorius Allensins audt 9 jaeren op den 4 July, welke vier Jongelingen tot op den dag van hedent sonder eenige toevallen ten vollen erstelt zyn...*⁷⁵ Een tweede mogelijkheid om verzekerd succes aan te duiden was het benadrukken van de onfeilbaarheid van de verrichtingen, of het garanderen dat de operatie zou slagen. Hoewel ook deze verkoopsargumenten voornamelijk gebruikt werden door geneeskundigen, blijkt dat sporadisch ook andere dienstverleners ervan gebruik maakten. Een voorbeeld hiervan was de ongedierteverdelger Raphaël Gompel, die op 15 maart en 3 september 1770 de onfeilbaarheid van zijn behandeling garandeerde.

Een laatste verkoopsargument dat de kwaliteit van de geneeskundige behandelingen aanduidde bestond uit het verzekeren van de pijnloosheid. Zo ook duidden chirurgijns aan dat zij met de grootste *subtiliteit* te werk gingen.

---

⁷⁴ Krant 07 mei 1770.

⁷⁵ Krant 07 mei 1770.

2.5.2 Verleiding van de vraagzijde

De verkoopsargumenten onder deze noemer duiden de aantrekkelijkheid van het aanbod en trachtten de lezers te overtuigen waarom zij zich tot de adverteerders moesten richten. Als belangrijkste argumenten onderscheid ik voor de Gentse advertentiepers ten eerste mededelingen over prijzen, ten tweede klantvriendelijkheid en tenslotte het noodzakelijke van het aanbod.

Sten van Leuffel, die de advertentiepers voor Antwerpen en Brussel bestudeerde, stelt dat hij in de 19^e eeuw veel prijsvermeldingen aantreft⁷⁶. Voor de Gentse casus is dit niet het geval, en al zeker niet voor de 18^e eeuw. Prijzen komen slechts sporadisch in de advertenties voor en wanneer dit al gebeurt hebben ze betrekking tot *drukwerk* of *behang*. De Duitse historicus Clemens Wischermann wijdt het ontbreken van prijzen aan de handelsrelaties tussen de kopers en verkopers. De kwaliteit van beschikbare goederen was afhankelijk van de plaats van afkomst en van het seizoen, zodat over de prijs onderhandeld werd bij het bekijken van de koopwaar⁷⁷. Uit de Gentse advertentiepers blijkt wel dat de adverteerders soms stelden dat hun koopwaar verkocht werd tegen lage sommen. Dit gebeurde aan de hand van vermeldingen zoals *voordelige conditiën* en *goedkope, redelijke, civiele* en *verminderde pryzen*. Een ander aspect dat interessant bleek voor de consument was dat de verkopers veel producten *op lange* en *redelycken tyd van betaling* verkochten en er dus krediet verleend werd. Toch bleek dit als verkoopsargument niet frequent voor te komen.

Een tweede aspect dat de lezers diende te overtuigen was de klantvriendelijkheid die de verkopers adverteerden, met in de eerste plaats een gegarandeerd goede ontvangst. Dit is af te leiden uit de advertenties waarin de handelaars een *prompte, behoorlijke* of een *civiele* bediening verzekerden. Een tweede vorm van klantvriendelijkheid is enkel van toepassing op spiegel-, glas- en brilverkopers, die adverteerden dat hun producten thuis afgeleverd konden worden of met een proeftermijn te koop waren.

Een volgend aspect heeft minder betrekking tot klantvriendelijkheid, maar duidt aan dat de lezers hun keuze zouden vinden in de magazijnen of winkels. De verkopers stelden dat bij hen alle soorten van goederen te verkrijgen waren en dat hun aanbod zodanig omvangrijk was dat dit nooit in een advertentie beschreven kon worden. Hierbij adverteerden sommige handelaars ook dat de koopwaar zowel in het groot als in het klein te verkrijgen was.

---

⁷⁶ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, p. 53.

⁷⁷ WISCHERMANN C. Placing advertising in the modern cultural history of the city. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. *Advertising and the European City: historical perspectives*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, p. 8.

Een laatste verkoopsargument was het benadrukken van de noodzakelijkheid van het aanbod. Vooral onderwijzers beklemtoonden dit door duidelijk te maken dat scholing essentieel was. Een advertentie op zes juni 1830, waarin de diensten van het gymnasium te Oudenaarde worden aangeboden, illustreert dit ...*Overtuigd dat de opvoeding der jeugd slechts dan volledig mag genoemd worden, wanneer zij zich niet alleen tot de Letterkundige beschaving beperkt, maar tevens de zedelijke vorming ten doel heeft, en den kweekeling voor de maatschappelijke samenleving geschikt maakt, heeft men getracht by de inrigting van het Gymnasium deze drie voordelen te vereenigen, en den jongeling voor elke betrekking des levens geschikt te maken...*⁷⁸

---

⁷⁸ Krant 06 juni 1830.

HOOFDSTUK 2: Aanbodbepalende factoren

Het aanbod in de Gentse advertentiepers bestaat, naast uit diensten, uit geïmporteerde en geproduceerde goederen. Het is dan ook belangrijk te weten in hoeverre de conjunctuur, die ik verder uiteenzet, van de advertenties beantwoordt aan ontwikkelingen van de haven enerzijds en de industrie anderzijds. In deel II zal blijken dat beide factoren een grote invloed uitoefenden op het aantal annonces in de kranten, waardoor het belang van dit hoofdstuk niet te onderschatten is.

1 De Zuid-Nederlandse havens

1.1 Inleiding

Sten van Leuffel stelde voor de Antwerpse en Brusselse advertentiepers een correlatie vast tussen het havenverkeer en het aantal annonces⁷⁹. Bovendien blijkt uit mijn onderzoeksresultaten dat dit verband ook op de Gentse casus van toepassing is. Vanuit dit oogpunt is het belangrijk te weten welke havens een voorname rol speelden voor de aanvoer van de Gentse markt. Deze bespreking bestaat uit twee onderdelen. Ten eerste een analyse van de Zuid-Nederlandse havensituatie in de 18^e en vroege 19^e eeuw en ten tweede een uitdieping hiervan. Dit blijft echter beperkt tot een beknopte samenvatting, gebaseerd op de werken van Jan Parmentier, Daniël Farasyn en Sten van Leuffel⁸⁰. Voor een uitgebreidere omschrijving van de havensituatie verwijs ik dan ook naar deze drie auteurs.

Tot de opening van de Schelde (1795)⁸¹ was Oostende de belangrijkste haven van de Zuidelijke Nederlanden. Hierna steeg het belang van Antwerpen. Ook Gent, Brugge en Nieuwpoort groeiden in de 19^e eeuw, hoewel deze havens pas belangrijk werden na de onderzochte periode. Voor Gent was de late voltooiing in 1827 van het kanaal Gent-Terneuzen de oorzaak van de late bloei⁸². De waterweg volgde voor een groot deel het traject van de Sassevaart, met een nieuwe zeeverbinding als resultaat. Voordien kon men enkel via Oostende en de Vlaamse Vaart de Gentse ankerplaats bereiken. Ook voor de kleinere Zuid-

---

⁷⁹ VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996, p. 67.

⁸⁰ PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002, 143 p.; PARMENTIER J. Thee van overzee. Maritieme en handelsrelaties tussen Vlaanderen en China tijdens de 18de eeuw. Aalst, Ludion, 1996, 141 p.; VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996, 69 p.; FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.

⁸¹ Deze vond officieus reeds plaats in 1792.

⁸² Dit kanaal speelde een belangrijke rol in de bloei van de haven.

Nederlandse havens, Brugge en Nieuwpoort, was voor 1850 geen belangrijk aandeel in de zeescheepvaart weggelegd. Brugge bleef van Oostende afhankelijk doordat de waterverbinding tot Zeeuws-Vlaanderen door de politieke context niet werd doorgetrokken naar Breskens, zoals in 1818 was voorzien. Hierdoor vond de groei van de haven Zeebrugge later plaats, in de tweede helft van de 19^e eeuw. Nieuwpoort daarentegen kwam reeds op in de 18^e eeuw, maar was vooral een vissershaven. Bovendien was dit een getijdehaven zonder zeesluis, waardoor ze niet als dokhaven kon functioneren⁸³. De late bloei van de andere Zuid-Nederlandse ankerplaatsen had als gevolg dat in de 18^e en vroege 19^e eeuw enkel Oostende en Antwerpen, chronologisch in de tijd, belangrijk waren.

1.2 Onder Oostenrijks bewind: Oostende

De 18^e-eeuwse ontwikkeling van de Oostendse haven is gekenmerkt door twee bloeiperiodes⁸⁴. De eerste valt samen, hoewel ze vroeger startte, met de opkomst van de *Generale Keijzerlycke Indische compagnie* (1722-1731). De tweede vindt volgens Daniel Farasyn plaats tussen 1769 en 1794⁸⁵.

1.2.1 De eerste bloeiperiode, De Generale Keijzerlycke Indische Compagnie (GIC)

De bespreking van de *Generale Keijzerlycke Indische Compagnie* bestaat uit twee delen⁸⁶, met ten eerste een aanloop vanaf 1715 en ten tweede het optreden van de GIC zelf.

Aanloop

De bespreking van de aanloop op de *Generale Keijzerlycke Indische Compagnie* (1722-1731) is gebaseerd op de studie van de Gentse historicus Jan Parmentier, specialist op het gebied van maritieme geschiedenis⁸⁷. In *Oostende & Co* stelt hij dat de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) grote gevolgen had voor het handelspatroon in onze gewesten. Door dit pan-Europese conflict werden de Zuidelijke Nederlanden als pasmunt gebruikt en toegewezen aan

---

⁸³ Dit overzicht wordt gedetailleerder terug gevonden in: VAN ITERSON P.D.J. Havens. In: Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, pp. 87-91.

⁸⁴ VAN ITERSON P.D.J. Havens. In: Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, p. 87.

⁸⁵ FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.

⁸⁶ De bespreking van de Generale Keizerlijke Indische compagnie is een samenvatting uit de inleiding van: PARMENTIER J. Thee van overzee. Brugge-Zeebrugge, Ludion, 1996, pp. 13-17.

⁸⁷ PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002, proloog.

de Oostenrijkse keizer, die een gematigdere protectionistische politiek zou doorvoeren⁸⁸. Dit impliceerde, gecombineerd met het wegvallen van de geprivilegieerde positie van de Zuid-Nederlandse handelaars op het Iberisch schiereiland, dat deze naar alternatieve handelspartners op zoek moesten. De lucratieve expedities van de Bretonse *armateurs* uit Saint-Malo naar de Zuidzee en China wekten in dit kader, door een combinatie van winstbejag en beperkte investeringen, belangstelling in Vlaanderen. Kapitaalkrachtige kooplieden en reders uit Gent, Oostende, Antwerpen en Brugge namen gelijkaardige initiatieven, zodat vanaf 1715 de rechtstreekse vaart op Azië werd uitgebouwd. In deze periode werden vooral schepen naar regio's zoals Arabië, Indië, Bengalen en China gestuurd. Ten gevolge van de nieuwe handel was er een sterke opkomst van de ingevoerde thee, koffie, peper en textiel - welke producten de grootste belangstelling genoten bij de Zuid-Nederlandse handelaars. Dat de aanloop op de GIC reeds belangrijk was bewijzen de 32 uitgevaren schepen naar de Zuid-Chinese Zee en de Indische Oceaan⁸⁹. Het contrast is dan ook groot met de periode van de Generale Indische Compagnie, daar deze het aantal expedities naar Bengalen en kanton bewust beperkt hield en er slechts 21 organiseerde⁹⁰. Problematisch was dat het aanvankelijke succes van deze handelaars na enige jaren bijna tot de ondergang van het trafiek leidde. Enerzijds was er een daling van de winstmarges door de onderlinge concurrentie en anderzijds door de verzadiging van de afzetmarkt. Een belangenvereniging drong zich op, wat in december 1722 tot de oprichting van de *Generale Keijzerlycke Indische Compagnie* (GIC) leidde⁹¹.

De Generale Keijzerlycke Indische Compagnie (GIC)

De oprichting van de GIC was een belangrijke oorzaak van de eerste 18^e-eeuwse bloeiperiode van de Oostendse haven. Twee zaken zijn hierbij belangrijk. Een eerste is de oprichting en de structuur van de GIC, die ik bespreek aan de hand van *Thee van overzee*. In dit boek, dat uitgegeven werd naar aanleiding van de tentoonstelling *Tea time in Flandres*, komt de ontwikkeling van de Oostendse Compagnie uitgebreid naar voor. Een tweede belangrijke zaak is de bespreking van de heen- en terugroutes die gevolgd werden, daar de stopplaatsen eveneens invloed hadden op het aanbod in de Gentse advertentiepers. Dit tweede aspect wordt

---

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Jan Parmentier vermeldt 40 schepen van 1715 tot 1723: PARMENTIER J. *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. Gent, Ludion, 2002, proloog. Eduard J. Baels vermeldt 35 schepen van 1718 tot 1722: BAELS E.J. *De Oostendse Compagnie*. Oostende, Erel, 1972, p. 30.

⁹⁰ PARMENTIER J. *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. Gent, Ludion, 2002, proloog.

⁹¹ Ibidem.

in bijlage 1 uiteen gezet. Het betreft immers veel informatie die de leesbaarheid van mijn onderzoek in het gedrang brengt.

Op 19 december 1722 verkregen Zuid-Nederlandse handelaars van de Oostenrijkse keizer Karel VI het octrooi ter oprichting van de *Generale Keijserlycke Indische Compagnie*. Die had een kapitaal van 6 miljoen gulden, verdeeld onder 6000 aandelen, en werd geleid door directeurs geselecteerd uit de voornaamste Zuid-Nederlandse kooplieden met belangen in de Oost-Indiëvaart. Ondanks de uitstekende start en goede resultaten in de Bengalen- en Chinahandel, werd op 31 mei 1727 het octrooi van de Compagnie voor de duur van zeven jaar opgeheven. In die periode werd de GIC geconfronteerd met de naijver van de grote maritieme naties waaronder Holland, Engeland en Frankrijk. Zij duldden geen concurrent, die vooral in de theehandel zeer sterk aanwezig was. Ten gevolge hiervan werd de *Generale Keijserlycke Indische Compagnie* door het Verdrag van Wenen verboden op 16 maart 1731 en bij besluit van de algemene vergadering van aandeelhouders geliquideerd op 16 februari 1734.

Nochtans hadden de directeurs aanvankelijk getracht de beslissingen te negeren door in maart 1728 over te gaan tot het oprichten van een “geheime” jointe. Deze had een kapitaal van 1,2 miljoen gulden en moest de handel met Oost-Indië organiseren. De schepen vaarden met Poolse of Pruisische paspoorten naar Bengalen en China. De verkopen gebeurden, zoals dat ook bij de GIC het geval was, te Oostende en Brugge. Dit initiatief was echter ook geen lang leven beschoren doordat de jointe, samen met de definitieve opheffing van de Oostendse Compagnie, in 1731 werd opgedoekt. In 1732 vaarden de laatste twee schepen, door een toegeving van het Verdrag van Wenen, naar de Oost. Dit was onmiddellijk ook het laatste teken van leven van de *Generale Keijserlycke Indische Compagnie*.

Belangrijk voor mijn onderzoek is dat Oostende de thuishaven was van elke Oost-Indiëvaarder die onder keizerlijke vlag zeilde. Toch beschikte de ankerplaats over een gebrekkige infrastructuur en kampte met de verzanding. De grote zeeschepen, die 250 ton of meer wogen⁹², konden enkel deels geladen, of zelfs volledig ontruimd de haven in of uit varen. Om dit te verhelpen stelde het Oostendse stadsbestuur baggerwerken voorop. Ook werden plannen gemaakt voor het uitzuiveren van het kanaal Brugge-Gent en het aanleggen van een ankerplaats in Blankenberge. Omwille van de hoge financiële lasten en het particularisme (onder meer van Brugge) werden deze werken maar ten dele gerealiseerd. Uiteindelijk bekostigden de Staten van Vlaanderen de baggerwerken in 1718-1719 en lieten

---

⁹² BAETENS R. Scheepvaart in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), p. 247.

ze de in verval geraakte dijken herstellen⁹³. Dit was echter tevergeefs, de verzanding bleef doorgaan en bleek eveneens een probleem in de tweede Oostendse bloeiperiode, die door Daniël Farasyn tussen 1769 en 1794 verondersteld wordt⁹⁴.

De eerste bloeiperiode bracht een belangrijke verandering in het consumptiepatroon teweeg. De rechtstreekse vaart op de Indische contreien impliceerde een directere bevoorrading van de Zuid-Nederlandse markt en aldus een toename van het aangeboden textiel, thee en porselein. Op deze manier werden de prijzen toegankelijker, zodat de producten voor een groter deel van de bevolking aantrekkelijk werden. Die tendens werd voortgezet na de teloorgang van de GIC door de centrale ligging van de Zuidelijke Nederlanden tussen de maritieme grootmachten. De aanvoer van thee, textiel, porselein en lakwerk bleef gewaarborgd door de belangrijke invoerhavens Kopenhagen, Göteborg en Nantes⁹⁵.

1.2.2 De tweede bloeiperiode, 1769-1794

Reeds vanaf het midden van de 18^e eeuw kende de Oostendse haven een opwaartse spiraal. In die fase was vooral de mercantilistische politiek, gevoerd door de centrale regering om onze gewesten nieuw economisch leven in te blazen, belangrijk. Voor Oostende betekende dit de oprichting van nieuwe industrieën, de aanleg van een reeks steenwegen en de verbetering van het waterwegennet met ondermeer de coupures te Brugge en te Gent. Ook de opheffing van de hinderlijke lokale tolrechten/privileges en het verworven entrepôtrecht - in 1751 samen met Brugge en Nieuwpoort verkregen en in 1756 verruimd, speelden een rol. De toenemende trafiek werd in 1765-1766 bovendien begunstigd door het aanleggen van de steenweg Oostende-Wynendale. In deze periode vaarden vooral vreemde schepen op Oostende: Britse, Nederlandse en Franse met als belangrijke producten bijvoorbeeld kolen, zuidervruchten, wijn en kaas⁹⁶.

---

⁹³ PARMENTIER J. *Thee van overzee*. Brugge-Zeebrugge, Ludion, 1996, pp. 47-50.

⁹⁴ FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.

⁹⁵ PARMENTIER J. *Thee van overzee*. Brugge-Zeebrugge, Ludion, 1996, p. 133.

⁹⁶ FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, p. 36.

Tabel 6: voornaamste ingevoerde producten rond het midden van de 18^e eeuw⁹⁷

Engeland	Spanje	Frankrijk	Nederland
Bouwmateriaal (hout) Kolen Zout	Wol Zuidervruchten Rijst Tabak Wijn	Wijn Likeuren	Kaas Jenever

Het belang van de Oostendse haven kwam in een stroomversnelling vanaf het jaar 1769, wanneer een tweede grote bloeifase aanving. Deze was op te splitsen in twee periodes. Tot 1783 kende de haven een belangrijke groei, die in de tien volgende jaren genormaliseerd werd. Die ommekeer blijkt duidelijk uit het jaarlijks aantal ingevaren schepen in tabel 7, met een recordjaar in 1781 en een daaropvolgende daling. 1782 en 1783 worden echter nog tot de groeifase gerekend, omdat dan de Amerikaanse Vrijheidsoorlog uitgevochten werd en deze een gunstig effect uitoefende op het Oostendse handelsverkeer.

Tabel 7: Jaarlijks aantal ingevaren schepen te Oostende⁹⁸

De groei van de Oostendse haven		De normalisatie van de Oostendse haven	
Jaartal	Aantal schepen	Jaartal	Aantal schepen
1769	386	1784	1304
1770	405	1785	1223
1771	420	1786	1105
1772	435	1787	1087
1773	429	1788	1009
1774	479	1789	1117
1775	491	1790	0908
1776	480	1791	1265
1777	481	1792	1445
1778	526	1793	1328
1779	1037	1794	1371
1780	1566	(tot eind juni)	
1781	2941		
1782	2626		
1783	1694		

⁹⁷ Ibidem.⁹⁸ Tabel uit: FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, p. 65, 100, 121, 169.

1769-1783: de groei van de Oostendse haven

Het opbloeiende handelsverkeer in deze periode is verklaarbaar door twee oorzaken⁹⁹. Ten eerste was er een uitbreiding van de haveninfrastructuur en ten tweede speelde de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1778-1783) een belangrijke rol.

De infrastructuur veranderde met een verbeterde haventoeegang en de bouw van het eerste vlottendok¹⁰⁰. Om dit eerste te bewerkstelligen werd Thomas de Grysperre, op advies van de Geheime Raad, in februari 1771 naar Oostende gestuurd. Hij bepleitte de uitbreiding en de reorganisatie van het loodsenkorps, de bouw van een vuurtoren en het aanbrengen van grotere havenlichten. Al zijn eisen werden door de regering onderschreven. Toch werd aan het hoofdprobleem van de haventoeankelijkheid, namelijk de verzanding, in dit tijdsbestek weinig aandacht besteed. Een tweede verbetering was de toevoeging van een vlotdok met een oppervlakte van 1300 vierkante roeden. Zo werd de komoppervlakte van de haven verdrievoudigd en de kaailengte van 155 op 300 roeden gebracht. De nieuwe vlotkom, die het handelsdok bij uitstek werd, was zonder twijfel een belangrijke aanwinst voor de Oostendse haven. Toch werd bij de planning en uitbouw onvoldoende rekening gehouden met bepaalde problemen. Het dok bezat geen sassysteem en het openen van de sluizen bleef beperkt van drie kwartier tot één uur, aangezien dit bij hoogtij moest gebeuren. Een ander probleem was het ontbreken van een schuursysteem, zodat het periodiek mergelen van de kom noodzakelijk bleek. Ten gevolge hiervan werd de kom ter onderhoud vier tot zes weken gesloten. Ondanks dat de regering zorgde voor een gepaste reglementering om de werken vlot te laten verlopen, vormde dit een belemmering voor het handelsverkeer. De verbeteringen van de infrastructuur waren echter onmiskenbaar, zodat Oostende voorbereid was op de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. De gemoderniseerde haven was klaar om een toenemende schepentrafiek te ontvangen.

De tweede belangrijke groeifactor¹⁰¹ is de oorlog die in 1778 uitbrak tussen Frankrijk en Engeland, waardoor de schepen van deze landen havens moesten opzoeken in neutrale gebieden. De enige twee mogelijkheden waren dus de Zuid- en de Noord-Nederlandse ankerplaatsen. Oostende wilde hiervan profiteren en een deel van de smokkelvaart naar zich toe trekken. In Brussel oordeelde men echter dat de handelstrafiek te beperkt was om een

---

⁹⁹ Gebaseerd op: FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, p. 65, 100, 121, 169.

¹⁰⁰ De bespreking van de uitbreiding der infrastructuur is gebaseerd op: FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, pp. 63-90.

¹⁰¹ Overzicht gebaseerd op: FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, pp. 97-130.

vrijhavenstatuut toe te kennen. Bovendien wilde de regering enerzijds Engeland, door al te openlijk de smokkelhandel te begunstigen, en anderzijds Frankrijk, die de handel in Duinkerke wilden houden, niet ontstemmen. Toch bleek dat de belangstelling voor maritieme handel in Vlaanderen bloeide met de uitbreiding van de Oostendse handelsvloot. Een bijkomende groeifactor was de oprichting in 1780, door Catharina II van Rusland, van de *Liga van de gewapende neutraliteit* waartoe ook Oostenrijk toetrad. Dit orgaan, opgericht ter bescherming tegen Franse en Engelse kapers, zorgde ervoor dat ook vijandelijke waar gedekt werd onder een neutrale vlag. Het belang hiervan werd snel begrepen in maritieme middens en de aanvragen tot het varen onder Keizerlijke vlag kwamen van overal binnen. Belangrijker nog was dat de Verenigde Provinciën eind december 1780 in de zeeoorlog betrokken geraakten, waardoor Oostende voorbestemd was om het centrum te worden van de West-Europese overzeese handel. De regering zag vrij snel de mogelijkheden hiervan in en besloot over te gaan tot een havenuitbreiding. Deze bestond uit de aanbouw van nieuwe ligplaatsen, de uitbreiding van de magazijnen en twee vlotdokken - die echter pas na het einde van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog in 1783 voltooid werden.

De handel werd bovendien ook bevoordeeld door de aanleg van steenwegen. H. Hasquin, die het industriële peil van de Zuidelijke Nederlanden besprak, stelt dat de steenwegen, onder het Spaanse bewind nog uiterst gering in aantal, onder de Oostenrijkers sterk werden uitgebreid. Hij meent dat de aanleg vooral na 1750 belangrijk werd, met een absoluut hoogtepunt tussen 1764 en 1779.

1784-1794: de fase van normalisatie

Naast de beëindiging van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog was ook de troebele politieke situatie, zowel binnenlands als buitenlands, nadelig voor het handelsverkeer¹⁰². De pogingen van Jozef II om de Schelde vrij te maken wekten de vrees voor een gewapend conflict met de Verenigde Provinciën. De hervormingen die hij in 1787 doorvoerde resulteerden in spanningen die eindigden in de Brabantse Revolutie en de Verenigde Staten van België. Ondanks het Oostenrijks herstel bleven er politieke troebelen door de Franse invallen in 1792 en 1794. Toch blijkt dat ondanks de daling na 1783 de handelsvaart hoge cijfers bleef halen. Het aantal schepen bedroeg bijna permanent het dubbel als in 1776. Daarom stelt Daniël Farasyn, die de tweede Oostendse bloeiperiode bestudeerde, dat het onjuist is om de periode als een crisis te bestempelen, maar dat er eerder van een normalisatie sprake was. Als

---

¹⁰² Overzicht gebaseerd op: FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, pp. 167-182.

verklaring hiervoor stelde hij dat de vreemde reders en handelaars de betere haveninfrastructuur hadden leren waarderen en daarom hun handelsrelaties met de Zuidelijke Nederlanden onderhielden.

In de tweede bloeiperiode (1769-1794) groeide Oostende uit tot een belangrijke opslagplaats en distributiecentrum en werd een gevarieerde waaier aan goederen de haven binnengevaren. Nooit tevoren had de stad een dergelijke verscheidenheid aan koopwaar gezien en dit zou na 1794 ook nooit meer voorvallen¹⁰³. Een overzicht van deze handelswaren is terug te vinden in tabel 8. Hoewel Daniël Farasyn deze vermeldt in het kader van de reëxportatiehandel¹⁰⁴ blijkt uit de Gentse advertentiepers dat de koopwaar ook in het binnenland aangeboden werd.

Tabel 8: Voornaamste ingevoerde producten tijdens de tweede bloeiperiode¹⁰⁵

Engeland		Spanje	
-Klipzout	-Zilver servies	-Suiker uit Granada	-Wijn en brandwijn uit Alicante
-Kolen	-Aardewerk	-Zout uit Cadiz	-Vijgen
-Broodsuiker	-Kassen pares-a-pluis	-Droge rozijnen uit Malaga	-Pijpen
-Meel	-Mercerie	-Amandels	-Olijfolie
-Gezouten vlees	-Zeildoek	-Citroenen	
-Garnituren voor commodes	-Katoen	-Tabak	
-Verlakte theeblaadjes	-Verlakte theetafels	-Katoen neusdoeken	
-Messen	-Scharen	-Zijde uit Barcelona	
	-Strijkijzers		
Verre Oosten		Oostzee	
-Thee	-Indigo	-Zweeds en Russisch ijzer	-Zaailijnzaad uit Riga
-Mousseline	-Porselein	-Kemp	-Hongaarse wol
-Peper en andere specerijen	-Zijde	-Terre	-Pek
	-Damast		
Nederland	Midden-Amerika	Frankrijk	Italië
-Jenever	-Suiker	-Wijn uit Bordeaux, Nantes en Sète	-Wijnazijn
-Kaas	-Koffie	-Anijs en zeep uit Marseille	-Siroop
-Oosterse tropische producten	-Cacao		-Piemondse rijst
	-Rhum		-Genuese was
	-Quinquina		-Hoeden van Mantua
	-Gember		
	-Calissehout		
Ierland	Schotland	V.S.A.	Pernambuco & Buenos-Aires
-Gezouten vlees	-Zalm	-Katoen	-Gezouten huiden
-Ossenhuiden	-Kousen	-Wol	
		-Tabak	

¹⁰³ Ibidem, p. 133.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

1.3 De vroege 19^e eeuw: de Franse en Hollandse Tijd

Deze periode wordt gekenmerkt door twee ontwikkelingen op het vlak van de Zuid-Nederlandse havensituatie. Ten eerste werd Antwerpen belangrijker na de opening van de Schelde (1795). Ten tweede blijkt dat de Franse invallen in onze gewesten, gecombineerd met de Engelse aanvallen op zee en op het vasteland, de positieve perspectieven van de 18^e eeuw de grond inboorden. Dit betekende een terugval van de Oostendse haven¹⁰⁶, die vooral zwaar leed onder de Engelse aanvallen tussen 1798 en 1801. Op een bevolking van 10.000 inwoners, te Oostende, werd er meer dan 10 % persoonlijk en zwaar getroffen door de aanvallen¹⁰⁷. Ondanks dat latere jaren een herstel inluidden, doordat Napoleon de haven uitbouwde tot een bastion in zijn oorlogsvoering tegen Engeland, blijkt toch dat de Franse Tijd een zware stap achteruit was in de ontwikkeling tot een volwaardige zeehaven. Belangrijk voor mijn onderzoek is dat de Oostendse ankerplaats vele decennia nodig had om zich te herstellen, waardoor ik mij in de vroege 19^e eeuw vooral op Antwerpen moet richten¹⁰⁸. Het belang van deze havenstad illustreer ik aan de hand van tabel 9, waarin de havenbewegingen van Antwerpen en Oostende getoond worden. Ondanks enkele lacunes in de cijfers, die ik haalde uit de licentiaatsverhandeling van Eva Deleyn, zijn deze toch beduidend voor het gewicht die beide havens tot 1830 hadden.

---

¹⁰⁶ Nochtans beschikte de haven nog steeds over een goede infrastructuur: In 1802 was de haven uitgerust met een havenkom van 55.000 m² die verdeeld was in drie dokken, opgehouden door een sluis en een tweede bassin van 9000 m², gedeeltelijk voorzien van een stenen kaaimuur. Bovendien waren er in dit jaar grote herstellingen vereist aan de haveninstallaties; uit: VAN ACKER L. De Vlaamse vissers- en handelsvloot in het begin van de Franse Tijd. In: Biekorf. 1991 ,3, p. 228.

¹⁰⁷ VAN ACKER L. De Vlaamse vissers- en handelsvloot in het begin van de Franse Tijd. In: Biekorf. 1991 ,3, pp. 229-230.

¹⁰⁸ Ibidem, p. 230.

Tabel 9: De ingevaren schepen te Antwerpen en Oostende¹⁰⁹

Jaar	Antwerpen	Oostende	Jaar	Antwerpen	Oostende
1800	111	/	1816	874	/
1801	153	/	1817	971	/
1802	179	/	1818	472	/
1803	166	/	1819	501	634
1804	274	/	1820	571	366
1805	317	/	1821	648	267
1806	96	/	1822	558	292
1807	92	/	1823	759	310
1808	2	/	1824	650	436
1809	1	/	1825	774	463
1810	10	/	1826	918	482
1811	5	/	1827	831	450
1812	16	/	1828	955	574
1813	6	/	1829	1012	/
1815	/	521	1830	660	/

Uit tabel 9 blijken drie belangrijke zaken: ten eerste de negatieve invloed die de Continentale blokkade (1806) had op de Zuid-Nederlandse haventrafiek, ten tweede het overwicht dat de Antwerpse haven heeft in de jaren '20 van de 19^e eeuw en ten derde dat pas in diezelfde periode de totale Zuid-Nederlandse schepentrafiek die van de Oostendse ankerplaats in zijn tweede bloeiperiode evenaarde. Een nuance hierbij is dat beide berekeningen gemaakt werden door andere onderzoekers, waardoor voorzichtig met vergelijkingen moet omgesprongen worden. Desalniettemin suggereren de cijfers de belangrijkste conjuncturele golven inzake de Zuid-Nederlandse havenbewegingen. De belangrijkste vaststelling was dat de Hollandse Tijd (1815-1830) aanvankelijk een heropleving voor het scheepsverkeer betekende, dat echter snel opnieuw daalde¹¹⁰.

1.3.1 Antwerpen

Deze ankerplaats vierde hoogtij in de 16^e eeuw maar boette de twee volgende eeuwen aan belang in. Na twee eeuwen sluiting werd de Schelde in 1795 terug opengesteld, wat de bloei van de Antwerpse haven inluidde. Twee factoren waren bepalend: een uitbreiding van de infrastructuur en de politieke context.

¹⁰⁹ DELEYN E. *Brugse en Oostendse rederijen tijdens het Hollands Bewind, 1815-1830*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002, pp. 125-126 en pp. 128-129.

¹¹⁰ DE SMET J. De herleving van de Vlaamse havens. In: *Biekorf*. 1962, 8, pp. 233-236.

Politieke context

Op politiek vlak was er een machtsoverdracht van het Oostenrijkse bewind naar de Fransen¹¹¹, wat de nodige economische moeilijkheden met zich meebracht. In de Franse tijd werd de trafiek van en naar de Nederlandse havens bemoeilijkt en zelfs onderbroken¹¹². Aanvankelijk waren er nochtans weinig problemen en vooral vanaf de staatsgreep van Napoleon, in 1799, profiteerde Antwerpen van de relatieve rust. Bovendien werd de oorlogssituatie in 1802 door de vrede van Amiens beëindigd. Samen met een uitstekende geografische ligging leidde dit ertoe dat de stad een plaats verwierf tussen de belangrijke internationale zeehavens. Daarenboven kon de haven nu ook profiteren van de handel op de Franse koloniën, die bleef voortbestaan na de hervatting van de oorlog met Engeland vanaf mei 1803. De groei duurde echter maar tot Napoleon op 21 november 1806, in het decreet van Berlijn, de blokkade van Engeland afkondigde. Ten gevolge hiervan mochten geen Engelse handelswaren meer in de Zuidelijke Nederlanden worden ingevoerd¹¹³. Dit leidde tot represaillemaatregelen die de maritieme handel enorme schade berokkend. Antwerpen was opnieuw herleid tot een binnenhaven die voor de aanvoer afhankelijk was van de Hollandse ankerplaatsen. Zo eisten deze hun aandeel terug op in de internationale handel. In 1810 bezette Napoleon echter ook de Noordelijke Nederlanden, waardoor ook de aanvoer van daaruit stilviel.

In 1814, na de val van Napoleon, verloor Frankrijk alle aangehechte gebieden en werden de Nederlanden herenigd. Het verlies van de Franse markt als afzetgebied was voor onze gewesten een nieuwe tegenslag. Antwerpen wist deze negatieve situatie echter om te buigen door zich toe te leggen op de invoer van graan, waarvan een tekort was ontstaan door de mislukte Nederlandse oogst in 1816. De bloeiperiode ten gevolge van deze handel werd vanaf 1820 bovendien versterkt door de stijgende aanvoer uit niet-Europese havens en de groeiende doorvoer naar het Duitse achterland. De bloei duurde tot de Belgische revolutie in het jaar 1830, wanneer de Nederlanders als represaille de Schelde sloten. Hoewel die opnieuw geopend moest worden door het ingrijpen van de grote Europese mogendheden, stelt Sten van Leuffel dat het kwaad al geschied was. De handelaars en industriëlen verloren hun vertrouwen in Antwerpen en verhuisden naar het noorden. Bovendien sloten de Nederlanders hun

---

¹¹¹ Politieke context gebaseerd op: VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, pp. 37-38.

¹¹² BRUIJN J. R. Zeevarenden. In: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw*, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, p. 146.

¹¹³ DELEYN E. *Brugse en Oostendse rederijen tijdens het Hollands Bewind, 1815-1830*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002, p. 202.

binnenwateren voor de Belgische schepen, waardoor Antwerpen zijn verbinding met de Rijn en het Duitse achterland verloor.

Infrastructuur

Ondanks de politieke strubbelingen blijkt dat na de openstelling van de Schelde (1795) de Antwerpse havenuitbreiding werd gestimuleerd. In dit kader zijn de voltooiingen van het Bonapartedok en de Grote Haven of het Willemdok in 1811 en 1812 belangrijk. De infrastructuur werd ook verbeterd door de uitbreiding van de kaderuimte in het eerste decennium van de 19^e eeuw en door de aanleg van de Jordaens- en de Van Dijckkade. Ook na de Franse tijd werden regelmatig herstelwerkzaamheden uitgevoerd, zodat het peil van de havenvoorzieningen gegarandeerd was¹¹⁴.

Na de moeilijke Franse tijd en de beëindiging van de Napoleontische oorlogen gold Antwerpen als de grootste Nederlandse importhaven voor buiten-Europese producten¹¹⁵. Dit blijkt ook uit tabel 10, die een overzicht geeft van de ingevaren schepen in 1826 en 1827. Bovendien duidt de tabel aan dat voor de andere Zuid-Nederlandse ankerplaatsen in de onderzochte periode nog geen grote rol was weggelegd.

Tabel 10: Jaarlijks ingevaren schepen in Antwerpen, Oostende, Brugge, Gent en Nieuwpoort in 1826 en 1827¹¹⁶

Haven/ Jaartal	Antwerpen	Oostende	Brugge	Gent	Nieuwpoort
1826	850	406	55	23	33
1827	761	435	38	13	36

2 Industriële ontwikkeling

Er bestaat een onmiskenbaar verband tussen de vraag- en aanbodcurve. Enkel een groeiende vraag naar niet-agrarische goederen en diensten liet toe dat het potentieel van de vroegmoderne industrie ten volle benut werd¹¹⁷. Die relatie kan echter omgedraaid worden, een stijgende productie vereist een stijgende vraag. Omwille van deze verhouding is het

¹¹⁴ VAN ITERSON P.D.J. Havens. In: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870*. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, p. 88.

¹¹⁵ GAASTRA F.S. & EMMER P.C. De vaart buiten Europa. In: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870*. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, p. 307.

¹¹⁶ VAN ITERSON P.D.J. Havens. In: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870*. Bussum, De Boer Maritiem, 1977, p. 61.

¹¹⁷ VAN ZANDEN J.L. & HORLINGS E. The rise of the European economy 1500-1800. In: ALDCROFT D.H. & SUTCLIFFE A. *Europe in the international economy, 1500-2000*. Cheltenham-Northampton, Edward Elgar, 1999, p. 32.

belangrijk inzicht te krijgen in de 18^e- en vroeg 19^e-eeuwse industriële ontwikkeling. Vanaf het midden van de 18^e eeuw ontstonden regio's waarvan het succes in toenemende mate bepaald werd door de extraregionale export, wat samenging met de groei van de (proto-) industriële centra. Dit proces trad eerst op in Groot-Brittannië, maar verspreidde korte tijd later naar het Europese vasteland. Ondanks dat de ontwikkelingen in heel Europa relatief onafhankelijk van elkaar geschieden, werden deze getekend door simultaneïteit en gelijkaardigheid¹¹⁸. Vanuit dit oogpunt is het interessant na te gaan in welke mate de Zuid-Nederlandse industrie in de 18^e en vroege 19^e eeuw ontwikkelde, zodat het mogelijk wordt een verband tussen economische ontwikkeling en de opkomende advertentiepers te achterhalen. Ter bespreking van de industriële evolutie deel ik het onderzochte tijdperk op in de 18^e en vroege 19^e eeuw (beginnend met de Franse inval in 1795). Deze tweedeling verantwoord ik vanuit de historiografisch gereconstrueerde industriële revolutie, die in België zou zijn ingetreden vanaf 1795¹¹⁹.

2.1 Industrie in de 18^e eeuw

Op economisch vlak begon de Gentse 18^e eeuw omstreeks 1680, vanaf wanneer een recessie toesloeg. Deze economische malaise, waar rond de eeuwwisseling West-Europa het slachtoffer van was, zette zich in de Zuidelijke Nederlanden door tot de jaren 1725-1730¹²⁰. Op de teruggang en de stilstand volgde een opleving, eerst nog aarzelend, maar na de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) krachtiger. Ondanks dat er tussendoor moeilijke jaren waren, zoals die van 1771-1775, kan men in het geheel toch van een opwaartse beweging spreken¹²¹. H. Hasquin, die de 18^e-eeuwse Zuid-Nederlandse industrie besprak, haalt hiervoor drie belangrijke oorzaken aan: Ten eerste is er het gunstigere douanestelsel dat vanaf 1749 en vooral in de jaren '60 van de 18^e eeuw meer rekening hield met de industriële belangen. Ten tweede het verbeterde wegennet vanaf het midden van de 18^e eeuw en ten derde de bevolkingsaanwas met de daarmee gepaard gaande toenemende consumptie¹²². De Oostenrijkse vorstin Maria-Theresia, die de economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden gunstig gezind was, speelde een belangrijke rol in deze veranderingen. Hoewel

---

¹¹⁸ BRACKE N. Bronnen voor industriële geschiedenis: Gids voor Oost-Vlaanderen. Gent, Academia Press, 2000, p. 12.

¹¹⁹ CRAIG L.A. & FISHER D. The European macroeconomy: growth, integration and cycles 1500-1913. Cheltenham-Northampton, Edward Elgar, 2000, p. 200.

¹²⁰ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), p. 158.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem.

ze vast hield aan het protectionisme en de ambachten en de tolbarrières handhaafde, vergemakkelijkten haar reorganisatie van de openbare financiën, het muntwezen en de administratie de economische transacties. Ook de verbeterde infrastructuur, die H. Hasquin aanhaalde, en het opheffen van een reeks monopolies bevorderden de ontwikkeling van de moderne industrie¹²³. Die veranderingen lagen aan de basis van de industriële ontwikkeling zodat nieuwe nijverheden, die nieuwe consumptiegoederen (tabak en suiker), luxeproducten (zoals porselein) en modegevoelige artikelen (zoals katoen) vervaardigden, werkzaam werden. Belangrijk is dat de industriële groei mogelijks invloed uitoefende op het Gentse advertentiewezen. Daarom geef ik een overzicht van de belangrijkste groeisectoren. Dit baseer ik op het overzichtswerk van H. Hasquin, die de verschillende industriële sectoren besprak¹²⁴.

Een eerste industriële tak die mogelijks invloed uitoefende op de Gentse advertentiepers was de textielnijverheid. Deze is op te delen in de productie van wol, zijde, katoen en linnen.

In de 17^e en 18^e eeuw verloor de wolhandel aan belang in de grote Vlaamse steden, waaronder Gent. De Vlaamse lakens verdwenen in de loop van de 17^e eeuw van de markt en werden vervangen door goedkope stoffen afkomstig uit Luik en Limburg. Een bijkomende factor van recessie was de concurrentie van het platteland. Toch betekende de achteruitgang van de grote stedelijke lakenfabricage in Vlaanderen niet dat de wolverwerking volledig verdween, maar wel dat deze werd gedegradeerd tot een marginaal bedrijf. De terugval was merkbaar in Gent, hoewel er in 1764 in de laken- en dekenindustrie nog meer dan 300 mensen werkzaam waren. De enige sector zonder achteruitgang was de kousenindustrie¹²⁵.

De zijdenijverheid werd ook gekenmerkt door een algemene achteruitgang in de 18^e en vroege 19^e eeuw. Het belang van de stof was beduidend minder dan in de 17^e eeuw, toen Antwerpen en Dendermonde de toonaangevende centra waren. Voor mijn casus is het belangrijk dat ook in Gent verschillende pogingen werden ondernomen om de zijde-industrie te vestigen. In 1738 moest men zich echter neerleggen bij de feitelijke mislukking hiervan. De enige zijde-nijverheid die in de 18^e eeuw nog op een hoog niveau functioneerde, was deze van Brussel. Ook die kende echter een terugval na 1762, door het verbod van verkoop in Engeland en de hoge invoerrechten (40%) die in Frankrijk werden geheven. Duidelijk blijkt dat de

---

¹²³ BRACKE N. Bronnen voor industriële geschiedenis: Gids voor Oost-Vlaanderen. Gent, Academia Press, 2000, p. 19.

¹²⁴ Hoewel dit overzichtswerk reeds van 1779 is, is er geen recenter alternatief voor handen: HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 141-147.

¹²⁵ Ibidem.

zijdeproductie in de 18^e eeuw geen hoog niveau meer haalde, wat H. Hasquin verklaart door de verandering in mode en smaak¹²⁶.

Tegenover de achteruitgang van de zijde- en lakennijverheid stond de opkomst van de linnen en de halflinnen stoffen. De algemene recessie in de eerste 20 jaren van de 18^e eeuw werd gevolgd door een groeifase. Belangrijk is dat de nijverheid vooral op het platteland gelocaliseerd was, zodat het grotendeels het monopolie werd van de proto-industrie. Dit verklaart ook waarom Gent zich steeds meer als een consumptiecentrum kon ontwikkelen, ondanks een terugval van de linnenproductie in de 18^e eeuw.¹²⁷ De bevoorrading gebeurde van uit de omliggende gebieden. Het ingevoerde linnen verdubbelde dan ook tussen 1700 en 1780. Terwijl er in 1792 slechts 39 linnenfabrikanten in de stad aanwezig waren, bevonden zich daar tegelijkertijd 69 handelaars, in op het platteland geproduceerde koopwaar¹²⁸. Ook de invoerrechten op het linnen zijn beduidend voor deze ontwikkeling, aangezien ze tussen 1773 en 1782 50 tot 60 % hoger waren dan in de jaren 30.¹²⁹

De opkomst van linnen werd in de tweede helft van de 18^e eeuw overvleugeld door de stijgende productie van katoen. De stof werd al in de 17^e eeuw gebruikt in combinatie met andere textielsoorten, zoals bij bombazijn, maar H. Hasquin stelt dat er pas na de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) sprake was van een ware katoenrage. Hij meent dat de werkplaatsen, waar samoise, flanel en goedkopere katoenen stoffen van de weefgetouwen rolden, als paddestoelen uit de grond rezen. Ondanks dat de grootste concentratie van de productie in Brabant te situeren was, bleken ook de Vlaamse steden, met in het bijzonder Gent, een belangrijke rol te spelen. Een ander aspect is de opkomst, eveneens vanaf 1748 van het gedrukte katoen of *indienne*. Dit blijkt uit het aantal *indienneries*, die zich aan het einde van het Ancien Régime hadden vermenigvuldigd. Tussen 1770 en 1795 kwamen er bij de drie reeds bestaande katoendrukkerijen nog eens 17 bij¹³⁰. Tussen 1795 en 1800 viel die expansie stil om daarna volop te hernemen. Ondanks een scherpe crisis tussen 1810 en 1815 waren er in 1816 nog 23 katoendrukkerijen bedrijvig¹³¹.

---

¹²⁶ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 141-147.

¹²⁷ Wel werden in Gent enkele gespecialiseerde linnen stoffen vervaardigd, met de *tiretein*, de *legatures* en de *bourracans*. Die hadden allemaal een basis van linnen maar werden vermengd met andere stoffen

¹²⁸ MENDELS F.L. Agriculture and peasant industry in eighteenth-century Flanders. European peasants and their markets. Princeton, 1975, p. 180.

¹²⁹ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 124-159.

¹³⁰ VERAGHTERT K. Ambacht en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1844. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 9), p. 256.

¹³¹ Ibidem.

Een tweede industriële tak die mogelijks invloed uitoefende op het aanbod in de Gentse advertentiepers, was het vervaardigen van glas. H. Hasquin stelt de brouwindustrie, de gewoonte om huizen met vensters te voorzien en het succes van bronwaters verantwoordelijk voor de ontwikkeling van de eerste glasblazerijen¹³². Een volgende stap was de vestiging van de glasnijverheid te Luik en later te Charleroi in de 17^e en de vroege 18^e eeuw, te verklaren door de aanwezigheid van steenkool. In de 17^e eeuw behoorde de glasproductie nog toe aan twee families, in Luik aan de gebroeders Bonhomme en in de Zuidelijke Nederlanden aan de familie Colnet. Dit veranderde na het midden van de 18^e eeuw. Vooral vanaf dan kende de glasindustrie een belangrijke groei, zodat het aantal vestingen in onze contreien naar alle waarschijnlijkheid verdubbelde. Het luxeglas vertoonde een tegenovergestelde evolutie, met een beduidende terugval in de productie vanaf het einde van de 18^e eeuw. Enkel in Nizet (Luik) en Zoude (Namen) bleef men de luxeobjecten vervaardigen¹³³.

Het aanbod in de Gentse advertentiepers werd mogelijks beïnvloed door de ceramische nijverheid. Volgens H. Hasquin nam deze industrie, met in het bijzonder porselein en aardewerk, een ongekennde vlucht na 1760¹³⁴. Hij kadert dit in de hang naar verfijning en luxe, die hij als toonaangevend veronderstelt voor de tweede helft van de 18^e eeuw. Ondanks de late populariteit bleek dat er in Gent, alsook in Dinant en Brussel, reeds in het laatste decennium van de 17^e eeuw, een aardewerkfabriek gevestigd was. Toch kende het aantal fabrieken dat aardewerk en porselein vervaardigde, met vooral Doornik (°1751) als belangrijk centrum, een grote stijging na 1750. Belangrijk is dat ondanks die opkomst de aardewerkfabrieken toonaangevend bleven ten opzichte van de porseleinentra in de 18^e en vroege 19^e eeuw.

Ook de ontwikkeling van de papierindustrie oefende een mogelijke invloed uit op de annonces. De groei van de nijverheid is te situeren in de tweede helft van de 18e eeuw en werd voortgebracht door de getroffen maatregelen in 1752 en 1754, die dienden om de belangen van producenten en handelaars op één lijn te krijgen¹³⁵. Hierin maakte men de export naar het Noorden onmogelijk, maar de transitohandel van lompden uit Frankrijk naar Engeland werd begunstigd. Als gevolg verrezen in Vlaanderen een aantal papierfabrieken, met onder andere één te Gent (1758), en werden in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1762 en 1794 17 octrooien verleend. Het meeste geproduceerde papier was in die periode voorbestemd

---

¹³² La Rochette (1693) en Amblève (1727).

¹³³ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 141-147.

¹³⁴ Ibidem, p. 153.

¹³⁵ Ibidem, pp. 149-150.

voor de speelkaartenfabrieken, maar ook het gekleurd en gedecoreerd papier namen hun deel van de productie in beslag¹³⁶.

Een vijfde industriële tak die mogelijks invloed uitoefende op het aanbod in de Gentse advertentiepers was de meubelindustrie. Het is niet eenvoudig om literatuur hierover te vinden, waardoor ik mij beperk tot een denkpiste, mij aangereikt door C.E. Zonneville-Heyning, die de meubels in de Nederlanden bestudeerde van de 16^e tot de 18^e eeuw¹³⁷. Hij stelt dat naarmate het peil in de buitenlandse centra in de loop van de 18^e eeuw steeg, het voor de meubelmaker moeilijker werd om zijn positie te handhaven. Er werden zodanig hoge eisen aan zijn materiaalbeheersing en inventiviteit gesteld, dat de concurrentie met het buitenland te groot werd. Ondanks de gildenbepalingen nam de invoer van buitenlandse meubels gestadig toe en liet het publiek zich verleiden tot het kopen van Engelse en Franse koopwaar. Hoewel dit slechts een denkpiste blijft bevestigt de Gentse advertentiepers het overvloedige aanbod van de buitenlandse meubels, waardoor een terugloop van de binnenlandse meubelindustrie niet onwaarschijnlijk is¹³⁸.

Ook de tabaksindustrie had een mogelijke invloed op de advertentiepers. Ondanks dat de tabaksteelt al in de 17^e eeuw in onze gewesten gevestigd was, nam deze pas een hoge vlucht in de tweede helft van de 18^e eeuw¹³⁹. De groeiende industrie werd ook in Gent ingeplant. Na het midden van de eeuw waren er in deze stad meer dan tien tabaksfabrieken gevestigd. Toch voldeed de toegenomen binnenlandse productie, zowel kwantitatief als kwalitatief, niet aan de sterk gestegen behoefte. Tabak uit Noord- en Zuid-Amerika (respectievelijk Virginia, Maryland en de Antillen, Brazilië) en in mindere mate uit de Palts (bij Mannheim) werd geïmporteerd. In deze periode werd 2/3 van de verbruikte tabak ingevoerd, en deze import verdubbelde zelfs tussen 1730 en 1760. De enige uitzondering hierop was merkbaar tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783). Toen werd minder tabak ingevoerd en meer geproduceerd.

Als laatste had de industriële ontwikkeling van suiker en zout een mogelijke invloed op de Gentse annonces¹⁴⁰. H. Hasquin stelt voor de suikerconsumptie een verdubbeling vast tussen 1763-1771 en 1783, waar de binnenlandse suikerindustrie van profiteerde. Dit was ook doordat de douanebepalingen na 1749 en vooral na 1765 voor de raffinaderijen gunstiger

---

¹³⁶ Ibidem, pp. 141-147.

¹³⁷ ZONNEVILLE-HEYNING C.E. Meubels in de 16^e tot 18^e eeuw. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), pp. 263-268.

¹³⁸ Voor meer duidelijkheid hierover verwijs ik naar Deel II.

¹³⁹ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 148-149.

¹⁴⁰ Ibidem. p. 152.

werden. Ten gevolge hiervan telden de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Ancien Régime 30 raffinaderijen, met Gent als één van de vijf belangrijke centra¹⁴¹. De zoutindustrie kende een soortgelijke ontwikkeling als die van suiker. Aanvankelijk werd de zoutnijverheid benadeeld door de ongunstige douanetarieven, die op het einde van de 17e eeuw werden ingesteld. Het geïmporteerde ruwe zout werd evenzeer getaxeerd als de geraffineerde variant. Deze fiscale nadelen bleven merkbaar tot het jaar 1765, wanneer de regering de belangen van de industriëlen meer ten harte nam. De vernieuwde tariefwetgeving werkte ten voordele van de import van het Engelse mineraalzout, dat na 1777 het ruwe zout uit Spanje, Portugal, Frankrijk en Dalmatië verving. Ten gevolge hiervan namen de zoutziederijen vanaf de jaren '60 aanzienlijk toe. Ondanks dat Charleroi het belangrijkste centrum werd en het buitenlandse zout tot het einde van het Ancien Régime op onze markten aanwezig bleef, was er een groei van de zoutindustrie vast te stellen na het midden van de 18e eeuw¹⁴².

De economische groei van de tweede helft van de 18e eeuw stagneerde samen met het einde van het bewind van Jozef II en werd abrupt tot stilstand gebracht door de gebeurtenissen aan het einde van het Ancien Régime: de Brabantse en Luikse Revolutie, de eerste Franse bezetting van enkele Waalse gewesten (november 1792-maart 1793) en tenslotte de tweede Franse bezetting na de slag bij Fleurus. H. Hasquin stelt dat er na de overwinning van Jourdan verschillende factoren waren die de industrie nog meer benadeelden: het in omloop brengen van assignaten die snel ontwaarden, het door de oorlog ontwrichtte handelsverkeer en het gebrek aan transportmiddelen ten gevolge van de talloze vorderingen. Dit alles werd bovendien gecombineerd met enerzijds een landbouwcrisis van grote omvang en anderzijds een werkloosheid van tal van arbeiders door de emigratie van fabrikanten (vooral in Verviers). Deze negatieve ontwikkelingen vervolledigden de industriële crisis, die tussen het najaar van 1794 en het voorjaar van 1795 haar hoogtepunt bereikte. Hoewel reeds in dit jaar de voorlopers van de "industriële revolutie" optraden, stelt H. Hasquin dat de gevolgen van de late 18^e-eeuwse crisis pas in 1800 geheel tot het verleden zouden behoren¹⁴³.

---

¹⁴¹ De andere belangrijke centra waren Brugge, Brussel, Charleroi en Antwerpen.

¹⁴² HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 141-147.

¹⁴³ Ibidem.

2.2 Industrie in de vroege 19^e eeuw

De vroege 19^e eeuw stond in het teken van de *industriële revolutie*, een begrip dat een grote stijging van de industriële output - vooral van textiel, kolen en metaal - aanduidt en gerealiseerd werd door een verhoogde productiecapaciteit. Twee aspecten zijn op dit vlak belangrijk: ten eerste de rol die Groot-Brittannië speelde en ten tweede de discussie of het een revolutie of evolutie was.

De traditionele visie wijst op een imitatie door de continentale landen van de nieuwe technologie en organisatievormen van Groot-Brittannië, de pionier op het vlak van de industriële revolutie. De Franse historicus François Crouzet, die een geschiedenis schreef van de Europese economie, nuanceert dit beeld aan de hand van twee belangrijke argumenten. Ten eerste bestond er eind 18^e- begin 19^e eeuw een technologieoverdracht van Engeland naar het continent onder bijvoorbeeld de vorm van industriële spionage¹⁴⁴. De Gentse Lieven Bauwens is hiervan een typevoorbeeld. In 1798 organiseerde hij onder bescherming van hooggeplaatste Franse ambtenaren het oversmokkelen van een Engelse mechanische katoenspinnerij met bijhorende stoommachines. Ondanks dat dit maar gedeeltelijk lukte, slaagde Lieven Bauwens er toch in de installatie eigenhandig af te werken¹⁴⁵. Een tweede argument dat François Crouzet aanhaalt is de technologische onafhankelijkheid die de eerste navolgers, waaronder België, al snel bereikten. Ze beschikten over eigen wetenschappers, ingenieurs, geschoolde mecaniciens. Hun aantal verhoogde ten gevolge van een ontwikkelende wetenschappelijke en technologische scholing. Dit impliceerde dat ook op het continent uitvindingen gedaan werden, die de Engelse industriëlen op hun beurt imiteerden¹⁴⁶. Deze argumenten leidden François Crouzet tot het besluit dat de technologische verspreiding niet draaide rond imitatie, maar dat het een proces van creatieve overname was¹⁴⁷. Voor mijn onderzoek is echter niet de manier waarop belangrijk, maar wel dat dit proces ook in de Zuidelijke Nederlanden optrad. Onze gewesten werden zelfs als één van de eerste continentale volgers van Engeland gezien. Dit duidt François Crouzet aan door Van der Wee te citeren. Hij stelt dat ...*Belgium certainly*

---

¹⁴⁴ CROUZET F. A history of the European Economy, 1000-2000. Charlottesville-Londen, University of Virginia Press, 2001, p. 116.

¹⁴⁵ VERAGHTERT K. Ambacht en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1844. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 9), p. 256.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ CROUZET F. A history of the European Economy, 1000-2000. Charlottesville-Londen, University of Virginia Press, 2001, pp. 116-117.

¹⁴⁸ Ibidem, p. 117.

was the first country that “systematically took over and assimilated the British industrial innovations...”¹⁴⁸.

Een tweede discussiepunt rond de industriële revolutie is het al dan niet rechtvaardigen van een plotse breuk. Was een evolutionaire ontwikkeling niet meer gerechtvaardigd? Het is opnieuw François Crouzet die deze vraag op interessante wijze weet te beantwoorden. Hij stelt dat *...I am ready to accept a gradualist view of the industrial revolution and to dismiss the idea of a cataclysmic change. But I maintain that there was, nonetheless, a revolution, which must be rehabilitated, and I retain the term “industrial revolution” because it usefully communicates*¹⁴⁹. De industriële revolutie kan dus deel blijven uitmaken van het jargon van de historicus, maar de inhoud moet genuanceerd worden. Het was een culminatiepunt waarin de veranderingen, die reeds lange tijd aan de gang waren, duidelijk werden. De gestadige industriële ontwikkeling lijkt eveneens van toepassing op Gent, waar in de loop van de 17^e en 18^e eeuw nieuwe nijverheden tot ontwikkeling kwamen. Aanvankelijk waren dit vooral de suikerraffinaderijen en de zeepziederijen, terwijl in de tweede helft van de 18^e eeuw de tabaks-, zout-, papier- en speelkaartenindustrie grote winsten maakte. Toch was het vooral de textielnijverheid die het voortouw nam, voortgedreven door een sterk gestegen vraag naar bedrukte stoffen¹⁵⁰.

Besluit

Bij een analyse van de Gentse advertentiepers, dien ik rekening te houden met een aantal aspecten. Ten eerste is er de vroege bloeiperiode van de Oostendse haven, startend vanaf ongeveer 1715 en doorlopend tot 1732. Ten tweede is er de industriële vooruitgang vanaf het midden van de 18^e eeuw, die bovendien vanaf 1769 gecombineerd werd met de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven. Ten derde moet ik nagaan welke invloed de Franse bezetting uitoefende op de Gentse advertentiepers. Zowel uit de beschrijving van de havensituatie als uit die van de industriële ontwikkeling, bleek dat de Oostenrijkse handelspolitiek gunstig was voor de Zuidelijke Nederlanden. Deze voordelen werden door de Franse invallen (in 1792 en 1794) ongedaan gemaakt. Een laatste aspect waar ik rekening mee

¹⁴⁸ Deze vooraanstaande rol van de Zuidelijke Nederlanden wordt eveneens erkend door de Italiaanse economische historicus Antonio Di Vittorio. Ibidem, p. 117; DI VITTORIO A. An economic history of Europe: from expansion to development. Londen, Routledge, 2002, 376 p.

¹⁴⁹ CROUZET F. A history of the European Economy, 1000-2000. Charlottesville-Londen, University of Virginia Press, 2001, pp. 116-117.

¹⁵⁰ BRACKE N. Bronnen voor industriële geschiedenis: Gids voor Oost-Vlaanderen. Gent, Academia Press, 2000, p. 19.

moet houden is de industriële ontwikkeling in de Zuidelijke Nederlanden in de vroege 19^e eeuw.

DEEL II: Inhoudelijke analyse van de Gentse advertentiepers

In deel II peil ik naar wie adverteerde, wat geadverteerd werd en in hoeverre dit bijdraagt tot het onderzoeken van de consumptierevolutie. Om dit te analyseren maakte ik een onderscheid tussen het goederenaanbod in hoofdstuk 1, het dienstenaanbod in hoofdstuk 2, het adverteren van vrijetijdsbestedingen in hoofdstuk 3 en de huizenaanbiedingen in hoofdstuk 4.

HOOFDSTUK 1: Goederen

1 Wie adverteerde?

Bij de uiteenzetting van de consumptierevolutie benadrukte ik reeds een zwak punt van de economische historici. Zij hechtten veel belang aan de productie van de goederen, maar niet aan de manier waarop deze de consumenten bereikten. Onderzoek naar de distributiesector bleef beperkt tot de lokale markten en de ambivalente handelaars (rondtrekkende verkopers)¹⁵¹. Een diepere analyse is echter vereist. De verbindingen tussen de producent en de consument moeten uitgebreid worden met de klein- en groothandelsector. De marktstallen ondervonden concurrentie van de permanente winkels, die aanvankelijk enkel voedsel en drank verkochten. Deze breidden echter al snel hun aanbod uit met materiële koopwaar. Die theorie wordt vooropgesteld door de Engelse historicus Peter Musgrave, en is volgens hem eveneens toepasbaar op de Nederlanden¹⁵². In dit onderdeel zal blijken dat de veranderingen ook doordrongen in de Gentse advertentiepers. Nuancerend dien ik te stellen dat de *Gazette van Gent* geen directe afspiegeling is van de reële handelssituatie, daar ik niet met zekerheid kan weten hoeveel van het totaal aantal handelaars hierin adverteerden. Toch is de stelling van Peter Musgrave een dankbaar denkkader, dat zich leent tot een bespreking van de adverteerders in de Gentse advertentiepers. Zo werd een verschuiving merkbaar van een overwegend aanbod door veilingen van per schip geïmporteerde goederen, naar één verzorgd door klein- en groothandelaars, respectievelijk door particuliere verkopers en magazijnen. Problematisch is dat in de Gentse advertentiepers niet steeds duidelijk een onderscheid tussen deze klein- en groothandelaars blijkt. Daarvoor opteerde ik ze samen te analyseren. Bovendien meent de Franse historica Margairaz, gespecialiseerd in de economische dynamiek van het Ancien Régime, dat in Frankrijk en Engeland beide praktijken naast elkaar

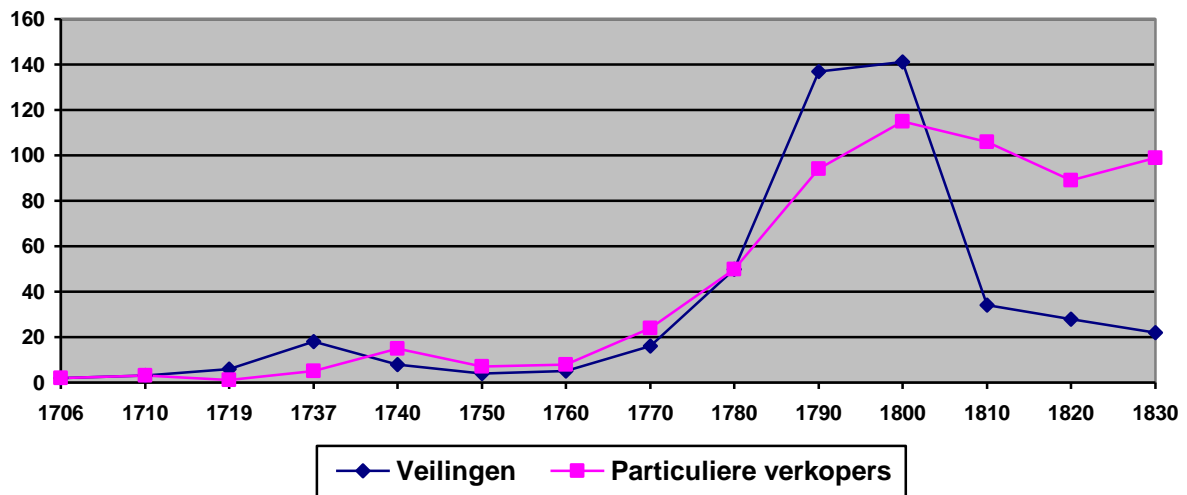
---

¹⁵¹ MUSGRAVE P. *The Early Modern European Economy*. Basingstoke, MacMillan, 1999, p. 83.

¹⁵² Ibidem, p. 84.

voorkwamen¹⁵³. Dat dit ook voor de Zuidelijke Nederlanden mogelijk was, leid ik af uit de Gentse advertentiepers. De particuliere verkopers en magazijniers adverteerden namelijk dezelfde producten. Vooral het onderscheid tussen de veilingen van geïmporteerde koopwaar en de particuliere lokale verkopers was belangrijk. Hun onderlinge verhouding in de kranten wijzigde voortdurend, wat ik toon in figuur 2.

Figuur 2: De adverteerders in de Gentse advertentiepers

Op basis van figuur 2 maak ik een onderscheid tussen vier perioden, bepaald door een wisselend overwicht van de soorten adverteerders: 1706-1737, 1740-1750, 1760-1800 en 1810-1830.

Van 1706 tot 1737 werd het aanbod vooral voortgebracht door de veilingen, die hun geïmporteerde goederen adverteerden. Dit wordt verklaard door Sten van Leuffel. Hij stelt vast dat de annonces aanvankelijk een hoofdzakelijk mededelend karakter hadden en werden gebruikt om het publiek over de beschikbaarheid van bepaalde goederen in te lichten. Dit was vooral nuttig voor het aankondigen van gearriveerde scheepsladingen, aangezien hun aanwezigheid niet te voorspellen was¹⁵⁴. Toch meen ik dat dit niet noodzakelijk betekent dat de annonces louter informatief moesten zijn. Al in 1737 werd geadverteerd dat er geïmporteerd porselein volgens de nieuwste *gouste* te koop was¹⁵⁵. Er werden toen dus reeds

¹⁵³ MARGAIRAZ D. Enjeux et pratiques des classifications du commerce en France. Les trois figures de différentiation gros/détail (1673-1844). In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2005, p. 217.

¹⁵⁴ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, p. 52.

¹⁵⁵ Krant 26 september 1737.

pogingen ondernomen om op de lezers in te spelen. Besluitend kan ik stellen dat de veilingen van ingevoerde koopwaar toonaangevend waren in de Gentse kranten tussen 1706 en 1737. De Generale Keizerlijke Compagnie (1722-1731) en de veranderingen van de Oostendse haven in de vroege 18^e eeuw speelden dan ook een belangrijke rol. Alles wijst erop dat een verhoogde scheepstrafiek resulteerde in een hoger aantal advertenties.

Tussen 1740 en 1750 keerde deze verhouding zodat vooral particuliere verkopers hun goederen aanboden in de Gentse kranten. Enerzijds was het dalende belang van de veilingen een belangrijke invloedsfactor, maar anderzijds startte een evolutie waarin de lokale handelaars het belang van annonces als publicitair middel gingen inzien. Dit gebeurde echter maar in beperkte mate, wat duidelijk blijkt in 1740. Van de 15 advertenties geplaatst door particuliere koopmannen waren er negen van een wijnverkoper in de Veldstraat. Het was slechts een minderheid van de handelaars die publiciteit in de krant belangrijk vond.

In de derde periode, 1760-1800, adverteerden meer lokale verkopers. Steeds meer winkeliers zagen het interessante van annonces als publiciteitbron in. De Franse historicus Guy Saupin, specialist inzake stadsgeschiedenis, trachtte een gelijkaardige opkomst in Nantes en Rennes te verklaren door de drang naar een sociaal en geografisch breder doelpubliek¹⁵⁶. Dit is ook een mogelijke verklaring voor de Gentse ontwikkelingen, maar moet toch genuanceerd worden. Een deel van de advertenties werd nog steeds voortgebracht door verkopers die failliet gingen, verhuisden of overleden¹⁵⁷. Een tweede belangrijke vaststelling voor 1760-1800 is het wederom stijgend aantal annonces van veilingen. Dit was te wijten aan de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven, die volgens Daniël Farasyn tussen 1769 en 1794 optrad¹⁵⁸. In deel I haalde ik reeds aan dat ook na de openstelling van de Schelde (1795) de schepentrafiek op peil bleef tot aan de Continentale Blokkade (1806). Dit verklaart dan ook waarom het aanbod door veilingen en makelaars tot 1800 belangrijk bleef in de Gentse kranten.

In de laatste periode, 1810-1830, daalt het aantal advertenties van veilingen. Gelijktijdig boden ook minder particuliere verkopers hun goederen aan in de kranten, maar die terugval was veel kleiner. Bovendien trad een belangrijke verandering op in de vroege 19e eeuw, die ook door Sten van Leuffel erkend wordt. Steeds meer specifieke winkelnamen verschenen in

---

¹⁵⁶ SAUPIN G. *Pratiques publicitaires dans les métiers du luxe dans trois villes provinciales de l'Ouest de la France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2005, p. 104.

¹⁵⁷ Voor meer informatie hierover verwijst ik naar hoofdstuk 1: beperkingen van de advertenties als historische bron.

¹⁵⁸ FARASYN D. *1769-1794: De 18e eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.

de advertenties en de *dépôts* en *magasynen* verdwenen naar de achtergrond¹⁵⁹. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de reclamecampagne van Joseph de Caesemaker in de vroege 19e eeuw.

Advertentie van Joseph de Caesemaker in 1810¹⁶⁰

JOSEPH DE CAESEMAEKER, woonende in de Koningstraete, litt. K, n.º 334, beneden den Zandberg tot Gend, heeft d'ecre het public te verwittigen van zyn etablissement in deze stad. Sedert langen tyd in deze landen gekend door de volmaektheyd van zyne werken in het maeken, verkoopen en vernieuwen van alle soorten van Zien-buizen, Vergroot-glazen, Brillen en Glazen om te lezen.

Zyne cristale Brillen zyn zonder gelyke, vermids zy kunnen dienen voor alle gezichten, zoo slappe als byzichtige, als ook om d'oogen der jonge lieden te conserveeren. Darft zig vleyen, dat hy bezit de konst van zyne Brillen bequaemer te maeken voor alle gezichten, by middel van stralen en door de maetregels van holligheyd en bolheyd. Hy verzoekt de persoonen, die nieuwkeurig zyn om hun gezicht te bewaeren, van zig aen zyne zorge te betrouwen; hy zal zig ten huize begeben van die de welke hem d'eere zullen geven hem te doen roepen.

NOTA. Hy verkoopt zyne Brillen op preuve.

Advertentie van Joseph de Caesemaker in 1830¹⁶¹

In den Gouden Bril.

J. DE CAESEMAEKER EN ZOON,
*Gezichtkundige Brilmakers en Koopmans in
 Quincailleriewaren, woonende in de Konink-
 stræet N.º 6, by den grooten Brieven-Post
 op den Zandberg, te Gend,*

Hebben de eer het publick te berichten van hun Etablissement in deze stad. Sedert langen tyd in deze landen gekend door de volmaektheyd hunner werken, in het maken, verkoopen en vernieuwen van alle soorten van Zienbuizen, Vergrootglazen, Brillen en Glazen om te lezen.

Hunne kristale Brillen zyn zonder vergelyking, vermids zy kunnen dienen voor alle gezichten, zoo slappe als byzichtige, als ook om de oogen der jonge lieden te conserveeren. Zy durven hun vleyen dat zy de kunst bezitten van hunne Brillen bekwaemer te maken voor alle gezichten, by middel van stralen, en door de maetregels van holligheyd en bolheyd. Zy verzoeken de persoonen die bezorgt zyn om hun gezicht te bewaren, van zich aen hunne zorge te vertrouwen; zy zullen hun ten huize begeben van de gene die hun zullen vereeren met hunne ontbieding.

Daerenboven zyn zy ook voorzien van een groot assortiment Quincailleriewaren, als engelsche Scheirzen, Pen-nemessen, Tafelmessen, Scharen, Reukwerken, Juweelen, roode en zwarte Teekenpennen, Potlood- en Schryfspennen, Lak en Houwels, alles aen eenen geringen prys; zy belasten zich ook met alle slach van vernieuwingen, en verkoopen hunne Brillen op proef.

Zy zyn gedeballeerd gedurende de Foire van Gend, op de groote Zael van het Stadhuys, het 7.te kraem in den midden-rang, opkomende langs den grooten trap op de Botermarkt.

Zy zyn alle eerste Zaterdagen der maend in de hostelry *den Gouden Beër*, in de korte Zilverstraet, te Brugge.

¹⁵⁹ VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, p. 53.

¹⁶⁰ Krant 29 maart 1810

¹⁶¹ Krant 07 januari 1830.

Deze reclameboodschappen duiden aan dat de inhoud en de verkoopsargumenten niet veranderden, maar wel de vorm. De advertentiepers vertoonde in de 18e eeuw reeds aspecten van commercialisering, maar pas in de vroege 19e eeuw werd de ommekeer duidelijk. Deze verandering is te kaderen in het onderzoek van Bruno Blondé, die een *retail revolution* veronderstelde. Dit was een transformatieproces in de distributiesector waarbij flamboyante uitstalramen, reclame en promotioneel materiaal kenmerkend waren. Winkeliers werden verplicht een competitieve en concurrerende politiek te volgen gezien de klant prijs, kwaliteit en stijl van bij elkaar gelegen winkels makkelijk kon vergelijken. Ondanks dat die omwenteling traditioneel in de tweede helft van de 19^e eeuw geplaatst wordt, traden reeds veranderingen op in de vroegere eeuwen. Een voorbeeld hiervan was het belangrijker worden van de advertentiepers¹⁶². De wijzigingen in de Gentse annonces waren dus nog maar het begin van een commercialiseringproces.

2 Wat werd geadverteerd?

Onder deze titel analyseer ik reëel tastbare producten, opgesplitst in *materiële goederen* en *verbruiksgoederen*. Het verschil tussen beide is te situeren op het vlak van duurzaamheid. Terwijl de verbruiksgoederen (*tabak, thee, koffie, cacao, suiker, voeding, wijn en alcoholische dranken*) na éénmalige consumptie al hun waarde verliezen, is dit voor materiële producten niet het geval. Deze categorie omvat *textiel, decoratie, spiegels/glaswaren, meubels, behang, keukengerei* en *porselein*. Problematisch zijn de overlappingsen tussen *decoratie, spiegels/glaswaren* en *porselein*. Het onderscheid bestaat uit de functionele waarde van de producten. Goederen met een uitsluitend decoratieve bestemming worden ondergebracht bij *decoratie*. *Spiegels* en *porselein* hebben daarentegen eveneens praktische doeleinden.

2.1 Materiële goederen

Een belangrijke steunpilaar voor de theorie van de consumptierevolutie is de ontwikkeling van de materiële goederen. Om dit aan te duiden citeer ik de Engelse historicus Peter Musgrave, auteur van *The Early Modern European Economy*. Hij slaagde erin om een complex geheel van veranderingen samen te vatten in enkele regels en vormt aldus een dankbaar uitgangspunt. *At the end of the early modern period the average European family had better, or at least more, clothes, utensils and household goods than it did at the*

---

¹⁶² BLONDE B. en GREEFS H. Werk aan de winkel: de Antwerpse meerseniers. Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17^e en de 18^e eeuw. *Bijdragen tot de geschiedenis* 2001, 84, pp. 208-209.

*beginning. Furthermore, all of these items reflect more closely changes in fashion, in form, decoration and use than previously*¹⁶³. Dit citaat duidt twee belangrijke ontwikkelingen aan die centraal staan in dit hoofdstuk. Ten eerste voer ik onderzoek naar de tastbare materiële cultuur. De veranderingen op dit vlak duidt Peter Musgrave aan met *better* en *more*, welke aspecten ik onderzoek aan de hand van een kwalitatieve en een kwantitatieve analyse. Ten tweede bestudeer ik de achterliggende psychologische motivaties voor de aankoop van materiële goederen. Vooral de verkoopsargumenten zijn hiervoor een belangrijke indicatie. In dit hoofdstuk doorgrond ik dus de dubbele bodem van de Gentse advertentiepers, bestaande uit de aangeboden materiële goederen en de argumenten waarmee deze verkocht werden.

2.1.1 Textiel

Bruno Blondé veronderstelt in zijn onderzoek dat de materiële goederen in Antwerpen op het einde van de 18e eeuw kleurrijker, meer gediversifieerd en meer onderhevig aan modetrends waren¹⁶⁴. Die vaststellingen waren in de tweede helft van de 18e eeuw ook in de Gentse annoncepers terug te vinden. Dit blijkt in eerste instantie uit het aanbod van textiel. In dit verband analyseer ik vooral de onverwerkte stoffen. De minder geadverteerde kledingstukken behandel ik niet uitvoerig.

Op kwantitatief vlak stel ik twee zaken vast: een hoger aantal advertenties vanaf het midden van de 18^e eeuw en uitschieters in 1737 en 1790. De eerste wijziging blijkt duidelijk uit figuur 3, die aangeeft dat het adverteren van textiel in de tweede helft van de 18^e eeuw gebruikelijker werd. Dit is mogelijks te verklaren doordat de verkopers het nut van de advertentiepers inzagen en inspeelden op een groeiende vraag naar informatie¹⁶⁵. Het stijgende aanbod van textiel werd eveneens versterkt door de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven (1769-1794)¹⁶⁶. De Zuid-Nederlandse markt werd van over zee bevoorraad met een gevarieerde waaier aan producten, waartoe ook een grote verscheidenheid aan textiel behoorde¹⁶⁷.

---

¹⁶³ MUSGRAVE P. *The Early Modern European Economy*. Basingstoke, MacMillan, 1999, p. 63.

¹⁶⁴ BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 44.

¹⁶⁵ BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 11.

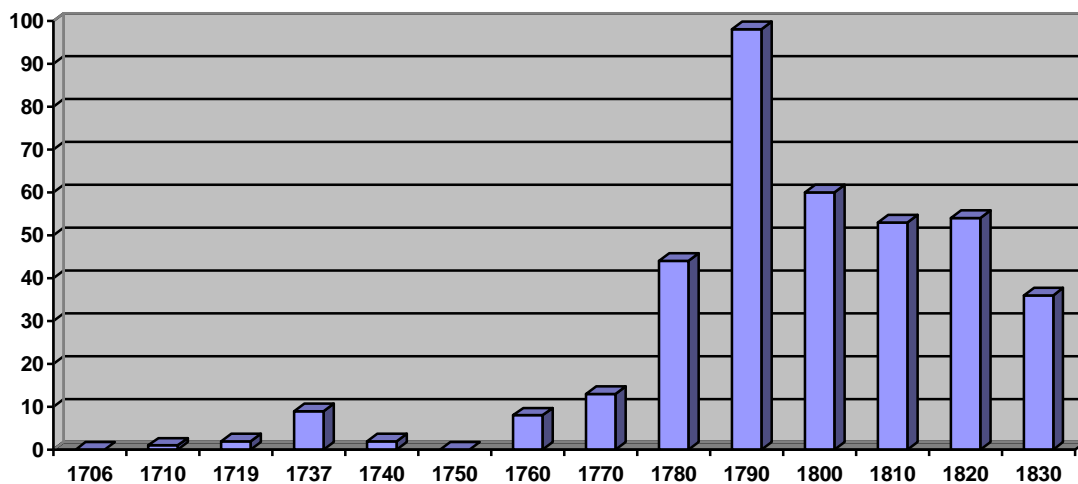
¹⁶⁶ Voor meer informatie over deze bloeiperiode verwijs ik naar hoofdstuk 1.

¹⁶⁷ FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, p. 133.

Ook de tweede vaststelling is te verklaren door de havensituatie. 1737 is namelijk het eerste geanalyseerde jaartal na het optreden van de GIC (1722-1731)¹⁶⁸. Dit had ook belangrijke gevolgen voor de invoer van textiel in onze gewesten. Voor een uitbreiding hiervan verwijs ik naar deel I, waar dieper wordt ingegaan op de materie. Hoewel ook het hoogtepunt in 1790 in een bloeiperiode van de Oostendse haven valt (1769-1794), is niet duidelijk waarom in dit jaartal meer textiel wordt aangeboden dan in 1770 en 1780. Een mogelijke verklaring is dat 1790 het eerste geanalyseerde jaartal is nadat Oostende als vrijhaven optrad (1781-1783). Dit vermoeden wordt gestaafd door Daniël Farasyn. Hij meent dat de vreemde handelaars en reders tussen 1781 en 1783 de verbeterde havenstructuur hadden leren waarderen en daarom hun handelsrelaties met de Zuidelijke Nederlanden onderhielden¹⁶⁹. Toch is het verband tussen de havenontwikkeling en de Gentse advertentiepers minder zeker dan voor 1737. Bovendien verliep de stijgende invoer van overzee parallel aan een toenemende Zuid-Nederlandse textielproductie. In deel I stel ik dat vooral het vervaardigen van katoen na 1750 belangrijk werd. Alles wijst er dan ook op dat zowel de Oostendse ankerplaats als de inlandse industrie invloed uitoefenden op de Gentse annonces.

Figuur 3: Jaarlijks aangeboden textiel in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers in tabel 11 duiden twee zaken aan. Ten eerste bevestigen zij het belang van het aangeboden textiel in 1737 en 1790. Ten tweede is dit de enige materiële koopwaar die de 10 % overtreft na het midden van de 18^e eeuw.

¹⁶⁸ Voor meer informatie over de Generale Keizerlijke Indische Compagnie verwijs ik naar deel I.

¹⁶⁹ FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, p. 170.

Tabel 11: Procentueel belang van textiel ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en andere vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	2,4	3,7	8,6	2,5	0	5,1
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	6,1	9,5	11,5	7	9,2	8,7	9,6

Op kwalitatief vlak onderscheid ik in mijn onderzoek drie evoluties: een groter en gevarieerder aanbod van textiel, een stijgende modegevoeligheid en een groeiend belang van kleuren en decoratie.

De eerste verandering kader ik in het onderzoek van Jan van Ryckeghem, die de Gentse klederdracht in de 18^e eeuw op basis van staten van goed bestudeerde. Hij maakt een onderscheid tussen katoen, linnen, wol, zijde, gemengde en andere stoffen¹⁷⁰, welke opdeling ook toepasbaar is op het textielaanbod in de Gentse advertentiepers. De resultaten hiervan zijn terug te vinden in tabel 12.

Tabel 12: Overzicht van de textielsoorten aangeboden in de Gentse advertentiepers¹⁷¹

Katoen	Linnen	Wol	Zijde	Gemengde stoffen	Andere Stoffen
-Katoen -Crepon -Gingang -Oost-Indisch katoen -Nanking -Sits -Garen -Samoise -Neteldoek	-Linnen -Lijnwaad -Batist	-Baai -Kalamander -laken -molton -saai	-Crêpe -Damast -Floretzijde -Lustrine -Sagrijn -Satijn -Zijde -Taf	-Samoise -Bombazijn -Kamelot -Trijp	-Leder

Het veranderende aanbod van de stoffen blijkt ook uit de studie van Daniel Roche, die de Franse klederdracht analyseerde aan de hand van boedelinventarissen. In *La culture des apparences* veronderstelt hij twee revoluties: *La révolution textile* en *La révolution vestimentaire*. Met dit eerste begrip duidt hij aan dat de lagere klassen toegang kregen tot de lichtere stoffen, met zijde en katoen als voorbeelden¹⁷². Ook andere auteurs, die op

¹⁷⁰ VAN RYCKEGHEM J. *Eenvoud en raffinement: een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, pp. 187-194.

¹⁷¹ De uitleg van deze stoffen is terug te vinden in bijlage 1.

¹⁷² ROCHE D. *La culture des apparences. Une histoire du vêtement XVIIe-XVIIIe siècle*. Parijs, Fayard, 1989, pp. 119-148.

internationaal vlak de materiële cultuur bestuderen, bevestigen dit toenemend belang¹⁷³. Mijn onderzoek duidt dezelfde resultaten aan. Daarnaast werden ook satijnen, taffetas, samoisen, nankins en lijnwaden veel geadverteerd¹⁷⁴.

De tweede belangrijke vaststelling in mijn onderzoek, de toenemende modegevoeligheid, link ik aan *la révolution vestimentaire*. Dit betekende volgens Daniel Roche een massaconsumptie van kledij en een verspreiding van modegevoeligheid onder de bevolking. Het is vooral dit laatste aspect dat ik vaststel in mijn onderzoek. Vanaf 1770 gebruikten steeds meer adverteerders de nieuwste *mode*, *gouste* of *smaak* als verkoopsargument. Ook merk ik dat de mode in belangrijke mate door Engelse en Franse trends bepaald werd. Dit stel ik voor het eerst vast in 1760 en komt in een advertentie op 25 september 1780 het duidelijkst naar voor. Hierin stelt Pieter Marcelis, kleermaker van beroep, dat hij in de toekomst zelf de kledingstukken zal versnijden omdat vele heren bij hem klaagden dat zij dit niet konden doen volgens de Engelse *gouste*¹⁷⁵. Dit bevestigt dat de Engelse smaak een belangrijke bron van modegevoeligheid was voor de Gentse bevolking.

Een derde belangrijk kenmerk is het belang van de kleuren en de decoratieve prints¹⁷⁶. Hoewel beide veranderingen in de advertenties doordringen vanaf 1770 verschillen ze op kwalitatief vlak. Het gedecoreerde textiel werd steeds gespecificeerd, wat voor de kleurvermeldingen niet het geval was. Ook Jan van Ryckeghem, die de kledingdracht bestudeerde, merkt het belang van decoraties op¹⁷⁷. In mijn onderzoek trof ik de versieringen aan die hij beschreef, getoond in tabel 13.

Tabel 13: Decoratieve eigenschappen van het textiel in de Gentse advertentiepers

-Effen	-Gestipt
-Gebloemd	-Gespikkeld
-Geborduurd	-Geruit
-Gekipperd	-Gestreept
-Gekruist	-Kolommen

Het kleurgebruik werd daarentegen niet gedetailleerd omschreven. De adverteerders beperkten zich tot vermeldingen dat alle kleuren te verkrijgen waren. Belangrijk is dat dit

¹⁷³ Voorbeelden hiervan zijn: RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: *Early modern Europe*. Oxford, 1999, p. 258.; GARNOT B. *La culture matérielle en France aux XVIe-XVIIe-XVIII siècles*. Parijs, Ophrys, p. 112.

¹⁷⁴ Voor meer informatie hierover verwijs ik naar de frequentietabellen.

¹⁷⁵ Krant 25 september 1780.

¹⁷⁶ DIBBITS H. *Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*. Nijmegen, Sun, 2001, p. 187.; GARNOT B. *La culture matérielle en France aux XVIe-XVIIe-XVIII siècles*. Parijs, Ophrys, p. 107.

¹⁷⁷ VAN RYCKEGHEM J. *Eenvoud en raffinement: een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, p. 194.

verkoopsargument voor het eerst frequent gebruikt werd in 1770. Aan de hand van de wetenschappelijke literatuur is het mogelijk deze vaststelling te verduidelijken. Daniel Roche veronderstelt voor dezelfde periode een toenemend belang van wit, blauw, geel, rood, roos en vele variaties in de garderobe¹⁷⁸. Hester Dibbits, die de materiële cultuur van Doesburg en Maassluis aan de hand van staten van goed bestudeerde, analyseerde ook het toenemende belang van textielmotieven. Hij meent dat de variaties in tinten en decoraties veroorzaakt werden door de opkomst van het sits en bedrukt katoen¹⁷⁹. Mijn onderzoek bevestigt de mogelijkheid hiervan, aangezien deze stoffen ook vanaf 1770 meer voorkwamen. Ook het stijgende aantal katoendrukkers en –ververs in de advertentiepers wijzen die richting uit. Bovendien blijkt dat de opkomst van deze verkopers parallel verloopt met de industriële ontwikkeling die ik in deel I besprak.

Een kritische noot is toch dat de advertenties geen bewijs leveren voor het ontstaan van massaconsumptie, die Daniel Roche wel als voorwaarde voor *la révolution vestimentaire* veronderstelt. Wel blijkt uit mijn onderzoek dat de verkopers vanaf 1790 steeds vaker textiel specifiek aan vrouwen aanboden. Dit blijkt uit negen advertenties (vier in 1790, twee in 1800 en drie in 1810) vanaf 1790 waarin dames aangesproken werden om zich naar de textielverkopers te begeven.

Naast de onverwerkte stoffen werd in de Gentse advertentiepers ook kledij aangeboden. Hiervan toon ik een overzicht in tabel 14, waarin ik een onderscheid maak tussen de eerste helft van de 18^e eeuw en de tweede helft van de 18^e en vroege 19^e eeuw. Dit verklaar ik vanuit de theorie van de consumptierevolutie, die 1750 als belangrijk omslagpunt veronderstelt¹⁸⁰.

---

¹⁷⁸ ROCHE D. *The culture of clothing: Dress and fashion in the Ancient Regime*. Groot-Brittannië, Cambridge, 1989, p. 137.

¹⁷⁹ DIBBITS H. *Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*. Nijmegen, Sun, 2001, p. 187.

¹⁸⁰ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society*. Londen, European Publications Limited, p. 9.

Tabel 14: Aangeboden kledingstukken in de Gentse advertentiepers

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e -vroeg 19 ^e eeuw	
-Crawat ¹⁸¹	-Bretellen	-Mutsen ¹⁸⁴
-Handschoenen	-Broeken	-Négligé ¹⁸⁵
-Kousen	-Crawat	-Neusdoeken ¹⁸⁶
-Neusdoeken	-Gillets	-Paraplu
-Mutsen	-Halsdoek	-Portefeuille
	-Handschoenen	-Reiskleren
	-Hemden	-Robe ¹⁸⁷
	-Hoeden	-Rokken ¹⁸⁸
	-Jachtkleren	-Schoenen
	-Kappen ¹⁸²	-Shawls
	-Kousbanden	-Slaapmutsen
	-Kousen	-Vesten
	-Lijfrokken ¹⁸³	-Waaiers ¹⁸⁹
	-Mantels	-Zakdoeken

Het onderzoek van Jan van Ryckeghem, die de klederdracht aan de hand van boedelinventarissen onderzocht, biedt verduidelijking. Hij stelt dat enkel de négligé, de paraplu en de portefeuille niet in de eerste helft van de 18e eeuw gebruikt werden. De andere kledingstukken waren reeds voor 1750 populair bij de Gentse bevolking, maar werden belangrijker doorheen de 18e eeuw¹⁹⁰. Hiervoor haalt Jan van Ryckeghem twee verklaringen aan. Ten eerste een toenemende sociale verspreiding van kledingstukken en ten tweede de impact van de modegevoeligheid. De invloed van de modegevoeligheid blijkt uit het aanbod van twee kledingstukken, de hoeden en de waaiers. De eerste werden vanaf de jaren '80 van de 18^e eeuw als modieus aanschouwd. Vooral vrouwen gaven steeds meer de voorkeur aan dit

¹⁸¹ De crawat (cravate) was een meestal uit linnen vervaardigde strook die rond de nek werd gedragen en los onder de kon geknoopt. Uit: VAN RYCKEGHEM J. Eenvoud en raffinement: een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, p. 70.

¹⁸² Hoofdbedekking die afzonderlijk of aan een mantel vastgehecht kon worden gedragen. Uit: Ibidem, p. 143.

¹⁸³ De lijfrok was een borstrok, een warm wollen kledingstuk. Uit: ibidem, p. 62.

¹⁸⁴ Mutsen werden in de 18^e eeuw beschouwd als onderdeel van het kapsel en waren vanuit dit oogpunt vooral vrouwelijk bezit. Uit: Ibidem, p. 115.

¹⁸⁵ Dit kon een nachtkleed voor mannen zijn, het was een los kledingstuk met een overslaande voorkant en soms een rolkraag. Uit: Ibidem, p. 148.

¹⁸⁶ De neusdoek was een omslagdoek die de vrouwen rond de hals en schouders sloegen en die gedeeltelijk borst en rug bedekte. Uit: Ibidem, p. 125.

¹⁸⁷ Ofwel was dit een ochtend- of nachtkleed voor mannen of een gesloten nachtjapon voor vrouwen. Uit: Ibidem, p. 150.

¹⁸⁸ De rok was de onderrok die gecombineerd werd bij de sacke, de robbe, de polonaise, de nachtrobbe en het jacke. Uit: Ibidem, p. 100.

¹⁸⁹ De vouwwaaier was in de 18^e eeuw zeer modieus en bestond uit een beschilderd of bedrukt blad. Uit: Ibidem, p. 132.

¹⁹⁰ Een nuance hierbij is dat de auteur geen melding maakte van bretellen, jachtkleren, gillets, kousbanden, reiskleren en shawls.

hoofddekse¹⁹¹. Deze impact was ook merkbaar bij de waaiers, die in de 18^e eeuw modieuzer en decoratiever werden¹⁹².

Ook stelde Jan van Ryckeghem vast dat bepaalde kledingstukken na het midden van de 18^e eeuw belangrijker werden voor de laagste groepen en de middenklassen. Uit zijn onderzoek blijkt dat die sociale verspreiding vooral optrad bij de kappen, rokken, schoenen, slaapmutsen, zakdoeken en lijfrokken.

2.1.2 Decoratieve objecten

Onder deze noemer versta ik producten met een uitsluitend decoratieve functie. Dergelijke definiëring is vereist omwille van de problematische overlapping met *spiegels/glaswaren* en *porselein*¹⁹³, die ook een praktische toepassing kennen. In tabel 15 blijkt dat niet veel objecten uit de advertenties een louter decoratieve functie hebben.

Tabel 15: Decoratieve goederen aangeboden in de Gentse advertentiepers

-Kandelaars	-Geboetseerde figuren
-Kunstbloemen	-Vazen
-Schilderijen	-Portretten
-Tekeningen	-Juwelen
-Printen	

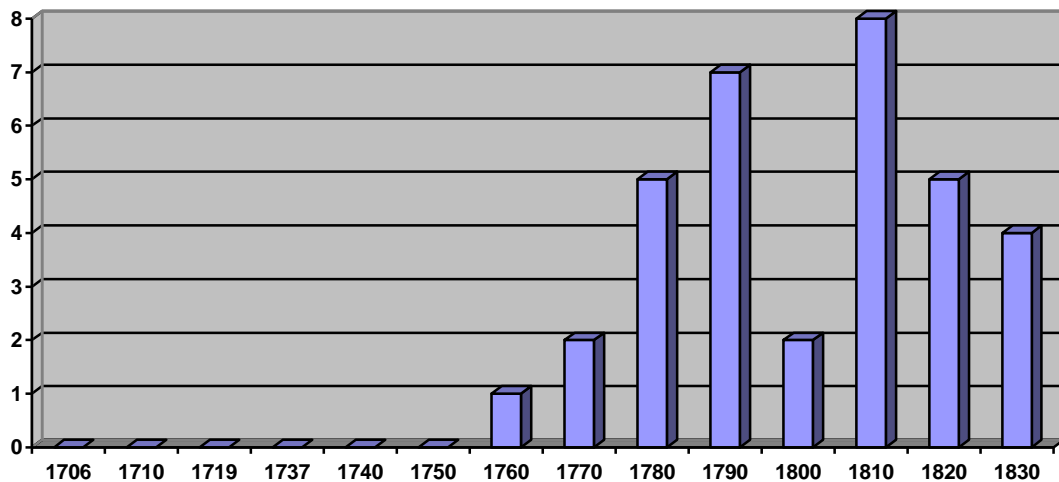
Op kwantitatief vlak onderscheid ik slechts één belangrijk aspect. Uit mijn onderzoek blijkt dat de decoratieve objecten belangrijker werden in de Gentse advertentiepers vanaf 1760. Dit toon ik in figuur 4 en tabel 16. De procentuele cijfers verduidelijken dat het belang van louter decoratieve goederen minimaal was in de Gentse advertentiepers. Echter blijkt ook uit Inez Bourgeois' onderzoek, over de Gentse woninginterieurs aan de hand van boedelinventarissen, een verspreiding van decoratieve objecten¹⁹⁴. De mogelijkheid dat dit kleine aantal advertenties een correcte verandering weerspiegelt bestaat dus, maar is geen zekerheid.

¹⁹¹ VAN RYCKEGHEM J. Eenvoud en raffinement: een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, pp. 151-153.

¹⁹² Ibidem, p. 132.

¹⁹³ BOURGEOIS I. Sfeer of pracht en praal: Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs. Gent, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 97.

¹⁹⁴ Ibidem.

Figuur 4: Jaarlijks aangeboden decoratie in de Gentse advertentiewezen**Tabel 16: Procentueel belang van decoratieve objecten ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en andere vrijetijdsbestedingen**

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	0	0	0	0,6
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,9	1,1	0,8	0,2	1,4	0,8	0,8

Van deze geringe aantallen zijn vooral de kunstbloemen en kandelaars belangrijk. Het aanbod van de andere decoratieve objecten is te beperkt om een evolutie in te onderscheiden. Om dit te verduidelijken verwijs ik naar de frequentietabellen in de bijlagen.

Kunstbloemen werden vervaardigd uit porselein, glas en kristal en zijn voor het eerst terug te vinden in 1760¹⁹⁵. De gespecialiseerde glas- en spiegelbewerker adverteerden meer in de tweede helft van de 18^e en de eerste helft van de 19^e eeuw. Toch is dit aanbod minimaal. Het is onmogelijk op basis van tien advertenties een besluit te trekken.

De kandelaar kwam voor het eerst voor in 1800. De late opkomst van dit object strookt nochtans niet met de onderzoeksresultaten van Inez Bourgeois. Zij stelt dat in de jaren 1720-1722 reeds 57,5 % van de onderzochte huishoudens in het bezit was van een kandelaar. Het was dan ook een belangrijke lichtbron in die periode¹⁹⁶. Hoewel het aantal tot 1780-1782 steeg met 5 %, spreekt Inez Bourgeois' onderzoek de late opkomst in de annonces tegen¹⁹⁷. De vraag is dan waarom de kandelaar niet eerder geadverteerd werd. Dit is te verklaren door de magazijnen waarin de lichtbronnen werden aangeboden. Deze grootwinkels kwamen pas

¹⁹⁵ Krant 24 maart 1760.

¹⁹⁶ BOURGEOIS I. *Sfeer of pracht en praal: Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs*. Gent, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 97.

¹⁹⁷ Ibidem.

voor in de kranten vanaf het einde van de 18^e eeuw en waren de enige aanbieders van kandelaars¹⁹⁸.

Ondanks enkele indicaties van een stijgend aanbod van decoratieve objecten moet ik vaststellen dat de sporen hiervan in de Gentse advertentiepers beperkt blijven. Enkel kunstbloemen en kandelaars kennen een consequente, maar minimale, verspreiding in de onderzochte periode. Hoewel dit een indicatie is die de onderzoeksresultaten van Inez Bourgeois staft, kan ik op basis van dit geringe aantal annonces niet besluiten dat decoratieve objecten meer gegeerd waren op het einde van de 18^e en begin 19^e eeuw.

2.1.3 Spiegels en Glaswaren

Onder deze noemer versta ik het aanbod van spiegels en van koopwaar uit glas vervaardigd. Ik analyseer ze samen omwille van een dubbele motivering. Enerzijds hebben beide objecten zowel een decoratieve als een praktische toepassing en anderzijds zijn dezelfde verkoopsargumenten merkbaar.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik nochtans een verschillende evolutie voor beide producten. Met uitzondering van glazen flessen, geblazen volgens de Engelse stijl, worden in de eerste helft van de 18^e eeuw enkel spiegels aangeboden. Inez Bourgeois biedt hiervoor een verklaring. Op basis van staten van goed concludeert zij dat spiegels de volledige 18^e eeuw een gegeerd product waren, met slechts een kleine stijging gedurende deze periode¹⁹⁹. Meer recentelijk bevestigde Barbara Depla, die als casus de stad Roeselare onderzocht, de kleine toename. Ook zij onderscheidt op basis van staten van goed een stijgend spiegelbezit maar nuanceert dit en stelt dat de verandering niet aardverschuivend was²⁰⁰.

In tegenstelling tot de spiegels ondergingen de glaswaren een sterkere stijging in de 18^e eeuw. Schelstraete, Kintaert en de Ruyck, die de materiële cultuur van het Land van Nevele bestudeerden, bieden hiervoor een verklaring. Zij stellen vast dat glas in de eerste helft van de 18^e eeuw enkel terug te vinden was in de boedelinventarissen van herbergen. Een wijziging

---

¹⁹⁸ Het toenemende belang van decoratie valt in de Gentse advertentiepers ook uit het aanbod van diensten af te leiden. In 1790 werden voor het eerst, met het vermelden van twee beeldhouwers, concrete diensten inzake decoratie geadverteerd. Een voorbeeld hiervan is Pieter Joannes Smisch, die stelt dat hij voorzien is van alle soorten geboetseerde figuren, fontein, groepen beesten, vazen en portretten. Toch moet ik de verspreiding nuanceren, aangezien met uitzondering van een polemieek tussen twee portretschilders in 1820¹⁹⁸, geen andere decoratieve diensten terug te vinden zijn.

¹⁹⁹ BOURGEOIS I. Sfeer of pracht en praal: Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs. Gent, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 117.

²⁰⁰ DEPLA B. De consumptierevolutie in de Nieuwe Tijd/ Casus: De stad Roeselare en de omliggende plattelandsdorpen in de 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2004-2005, p. 210.

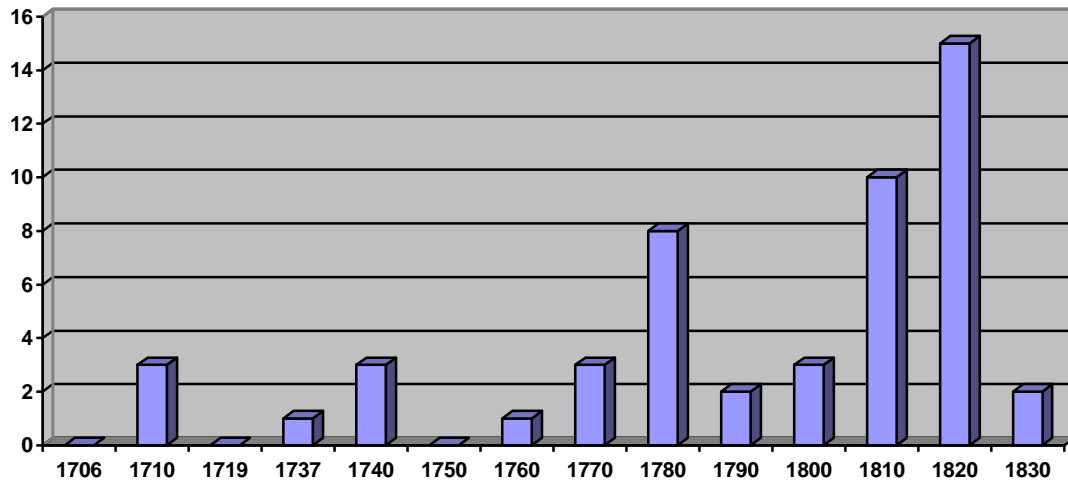
was merkbaar in de tweede helft, zodat het glasbezit steeg bij de boeren, ambachtslui en handelaars²⁰¹. Deze resultaten worden door Carolyne Terryn, die het Gentse keukengerei bestudeerde aan de hand van boedelbeschrijvingen, uitgebreid. Zij stelt dat het glasgebruik in de stad niet enkel voorbehouden bleef tot herbergen maar ook, zij het aanvankelijk in geringe mate, tot de middengroepen en elite. De procentuele verspreiding die zij aanhaalt voor de eerste helft van de 18^e eeuw duidt toch aan dat de glazen ook in de stad nog niet ingeburgerd waren (29 % voor de middengroepen en 48 % bij de elite). In de loop van de 18^e eeuw kwam hier verandering in, waarvoor de respectievelijke percentages van 59 en 76 % beduidend zijn²⁰². Zowel uit de onderzoeken van Schelstraete, Kintaert, de Ruyck als van Carolyne Terryn blijkt dus een inburgering van het glasgebruik doorheen de 18^e eeuw. Dit verklaart dan ook het aanvankelijk lage aanbod in de Gentse advertentiepers.

Na het midden van de 18^e eeuw onderscheid ik voor de aangeboden spiegels en glaswaren eenzelfde kwantitatieve evolutie doordat ze steeds meer samen in gespecialiseerde magazijnen werden geadverteerd. Dit is tevens een mogelijke verklaring voor het regelmatigere aanbod vanaf het midden van de 18^e eeuw. Voordien werden glas en spiegels enkel door individuen geadverteerd. De mogelijkheid bestaat dus dat de grootwinkels meer publiciteitsmogelijkheden hadden. Toch blijkt uit figuur 5 dat het aanbod constant schommelde, met een hoogtepunt in 1820. Een andere mogelijkheid is dat de industriële ontwikkeling, die ik in deel I uiteenzette, het aantal advertenties beïnvloedde. Het ene sluit het andere echter niet uit en er bestond waarschijnlijk een wisselwerking tussen beide factoren, namelijk de industrie en de grootwinkels.

---

²⁰¹ SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 172.

²⁰² TERRY C. Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 147.

Figuur 5: Jaarlijks aangeboden spiegels/glaswaren in de Gentse advertentiewezen

De procentuele cijfers in tabel 17 duiden enerzijds het belang van spiegels en glaswaren in de kranten van 1710 en 1740 aan. Anderzijds blijkt de geringe betekenis van deze categorie vanaf 1760 tot 1830. Dit is deels te verklaren doordat de diensten- en vrijetijdssectoren pas belangrijk werden na het midden van de 18^e eeuw. Daartegenover staat dat de stijging van het aantal aanbiedingen van spiegels/glaswaren toch beperkt blijft.

Tabel 17: Procentueel belang van spiegels/glaswaren ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	7	0	1	3,6	0	0,6
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	1,4	1,7	0,2	0,4	1,7	2,4	0,4

Op kwalitatief vlak onderscheid ik in de Gentse advertentiewezen drie veranderingen: een stijgende variatie van glaswaren, een toenemende modegevoeligheid en een meer functionele toepassing van het spiegelgebruik tegen het einde van de 18^e en begin 19^e eeuw. Dit laatste onderdeel heb ik echter naar de bijlagen verwezen, daar het weinig relevant is voor de theorie van de consumptierevolutie.

De stijgende variatie is enkel toepasbaar op de aangeboden glaswaren, aangezien ik voor de spiegels in de Gentse advertentiewezen geen veranderingen onderscheid. Tabel 18 verduidelijkt de stijgende diversiteit, met een overzicht van het geadverteerde glaswerk voor en na het

midden van de 18^e eeuw. Die opsplitsing verantwoord ik vanuit de theorie van de consumptierevolutie, die 1750 als belangrijk omslagpunt veronderstelt²⁰³.

Tabel 18: Aangeboden glaswaren in de Gentse advertentiepers

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e en eerste helft 19 ^e eeuw	
-Bier- en wijnglazen (kristal) -Engelse flessen	-Encadreerglas -Glazen -Koetsglazen -Likeurflessen -Oliekaraffen	-Tafelservies (kristal) -Vensterwerken -Waterkruiken -Wijnkaraffen

Uit tabel 18 blijkt dat enkel glazen tijdens de hele onderzochte periode werden aangeboden, hoewel dit voor het midden van de 18^e eeuw slechts twee advertenties betreft²⁰⁴. Hierna kende het aanbod een stijgende frequentie, wat ik reeds verklaarde in het kwantitatieve onderdeel.

Het variërende aanbod na het midden van de 18^e eeuw splits ik op in twee zaken, met ten eerste de opkomst van tafelservies en ten tweede van vensters. Bij dit eerste was vooral het aanbod van kruiken en karaffen belangrijk²⁰⁵. De opkomst hiervan wordt verklaard door Carolyne Terryn. Zij veronderstelt vanaf 1730-1740 het gebruik van glazen of kristallen objecten. Hoewel dit aanvankelijk een elitair verschijnsel was, vond het al snel doorgang naar bredere lagen van de samenleving²⁰⁶. Een ander kenmerk van de toenemende variatie van het glasgebruik in de Gentse advertentiepers is het opkomende aanbod van vensters. Dit is te kaderen in het onderzoek van Raffaella Sarti, die de 18^e eeuw als een belangrijke periode veronderstelt voor de opkomst van het venstergebruik²⁰⁷.

Het tweede aspect, de toegenomen modegevoeligheid, werd in de annonces duidelijk vanaf 1760-1770 door het gebruik van de verkoopsargumenten *mode*, *gouste* en *smaak*. Zoals ik in deel I reeds vermeldde speelden Engeland en vooral Frankrijk hier een belangrijke rol in. Verwonderlijk was dit niet, aangezien de Franse *Manufacture Royale des Glaces de France* in de 18^e eeuw een monopolie verwierf op de spiegelproductie²⁰⁸. Voor de glasnijverheid werd deze rol gespeeld door Venetië. Het daar vervaardigde glas stelde ik voor het eerst vast in 1737 maar werd pas op regelmatige basis geadverteerd vanaf 1770. Maxine Berg, professor

²⁰³ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society*. Londen, European Publications Limited, p. 9.

²⁰⁴ Kranten 20 en 23 juni 1740

²⁰⁵ De opkomst van het glazen tafelservies wordt besproken in het onderdeel keukengerei.

²⁰⁶ TERRYN C. *Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 142.

²⁰⁷ SARTI R. *Europe at home. Family and material culture 1500-1800*. New Haven-Londen, Yale University Press, pp. 93-94.

²⁰⁸ FOCK C.W. Spiegeling in het interieur. Een nieuwe mode in de zeventiende en achttiende eeuw. In: BREDEROO M.J. en COUPRE C.D. *Oog in oog met de spiegel*. Amsterdam, Aramith, 1988, p. 69.

aan de universiteit van Warwick, verklaart de verspreiding van deze delicate en breekbare koopwaar. Zij stelt dat aanvankelijk vooral de elite in dit product geïnteresseerd was, met als doel het ten toon spreiden van goede smaak en interesse in vakmanschap. Het glas werd echter ook populairder in de middenklasse, die door de aankoop hiervan verfijning aan hun leven wensten toe te voegen²⁰⁹. Maxine Berg acht dus de sociale emulatie verantwoordelijk voor de verspreiding van het Venetiaanse vakwerk. Een ander deelaspect van de opkomst van de modegevoeligheid was het toenemende belang van decoratie vanaf 1760. Dit impliceert een groter aanbod van gegraveerd en geslepen glas, kristal en porselein, alsook van de glasbewerkers die deze diensten adverteerden. Ter illustratie van de buitenlandse beïnvloeding en het belang van decoratief glaswerk haal ik een advertentie aan uit de krant van 26 april 1770. Hierin bood Pieter-Joseph Bernier glazen, wijnkaraffen en waterkruiken van Venetiaanse, Franse en Duitse makelij aan die zowel geslepen, effen en gegarnierd met goud te koop waren²¹⁰.

2.1.4 Porselein

In de context van de door Bruno Blondé veronderstelde opkomst van kleurrijkheid, gevarieerdheid en modetrends is het interessant om het aanbod van porselein te onderzoeken²¹¹. De naam hiervan is afkomstig van een ronde witte schelp, door de Italianen *porcella* (varkentje) genoemd²¹². De grote aantrekkingskracht en tevens de decoratieve waarde bestaat uit de schilderijen die men zowel boven als onder het glazuur aanbrengt²¹³. In de Gentse advertentiepers werd vooral Indisch porselein geadverteerd²¹⁴, hoewel er ook sporadisch sprake was van Engelse en Zuid-Nederlandse varianten.

Op kwantitatief vlak zijn twee vaststellingen belangrijk: ten eerste een hoogtepunt van het aantal advertenties in 1737 en ten tweede een stijging van 1790 tot 1820. De hoge hoeveelheid in 1737 is te verklaren door het optreden van de *Generale Keijzerlijke Indische*

---

²⁰⁹ BERG M. *Luxury & Pleasure in eighteenth century Britain*. Oxford, University press, 2005, p. 118.

²¹⁰ Krant 26 april 1770.

²¹¹ BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 44.

²¹² BERENDSEN A. *Het Nederlandse interieur : binnenhuis, meubelen, tapijten, koper, tin, zilver, glas, porselein en aardewerk van 1450-1820*. Utrecht, De Haan, 1950, p. 29; Het is een hard gebakken, maar dun en fijn aardewerk waarvan het belangrijkste bestanddeel, kaolien is. Dit vermengt men met veldspaat en kwarts om dan gebakken en geglazuurd te worden.

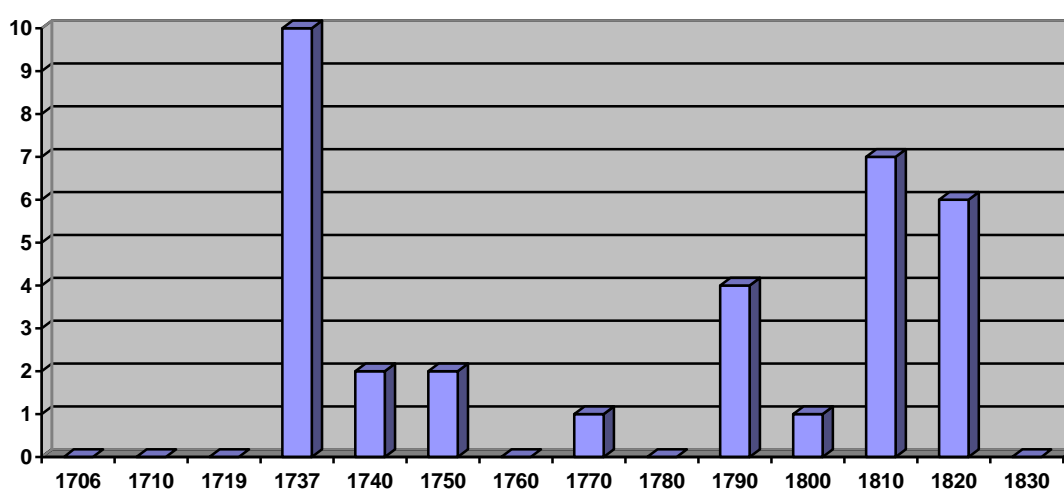
²¹³ www.voc-kenniscentrum.nl.

²¹⁴ Vooral Japan en China worden als belangrijke invoerhavens vermeld.

Compagnie (1722-1731), die ervoor zorgde dat de Zuid-Nederlandse markt met grotere hoeveelheden porselein bevoorraad werd²¹⁵.

De relatieve opleving van het porseleinaanbod na het midden van de 18^e eeuw is moeilijker te verklaren en deels te relativeren door het wisselende karakter en het geringe aantal van de annonces. De tweede Oostendse bloeiperiode (1769-1794) is geen mogelijke factor daar het porseleinaanbod dan ook in 1770 en 1780 hoger zou moeten zijn. Ook de ontwikkelende industrie in de tweede helft van de 18^e eeuw speelde waarschijnlijk geen rol, doordat vooral Indisch porselein aangeboden werd in de annonces.

Figuur 6: Jaarlijks aangeboden porselein in de Gentse advertentiewezen

Procentueel bekeken blijkt het aanbod van porselein niet erg belangrijk in de advertentiewezen. Uit tabel 19 is af te leiden dat enkel 1737 hierop een uitzondering vormt, met een percentage van 9,5 %. Dit bevestigt het belang van de GIC voor de Gentse advertentiewezen.

Tabel 19: Procentueel belang van porselein ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	9,5	2,5	2,6	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,5	0	0,5	0,1	1,2	1	0

Op kwalitatief vlak onderscheid ik twee belangrijke verschuivingen, verbonden met de gebruikscontext van porselein²¹⁶.

²¹⁵ Voor meer uitleg hierover verwijs ik naar deel I, waar de Oostendse havensituatie uitgebreid aan bod komt.

²¹⁶ Enerzijds als keukengerei en anderzijds als ornament; SCHUURMAN A.J. *Materiële cultuur en levensstijl: Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1989, p. 114.

Bij de toepassing van de materie als keukengerei blijkt dat een grotere variatie optreedt tegen het einde van de 18^e eeuw. Steeds meer keukenbenodigdheden werden in porselein vervaardigd, zoals blijkt in tabel 20. Hierin maak ik een onderscheid tussen de periode voor en na 1750. Net zoals voor de aangeboden glaswaren verantwoord ik dit vanuit de theorie van de consumptierevolutie²¹⁷.

Tabel 20: Aanboden porselein in de eerste helft van de 18^e en de tweede helft van de 18^e en eerste helft van de 19^e eeuw

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e en eerste helft 19 ^e eeuw	
-Koelbakken	-Borden	-Porte-caraffes
-Koffiekannen	-Botervlootjes	-Potten
-Tafelservies	-Dessertservies	-Punchgoed
-Terrinen	-Fruitmanden	-Rietkannen
-Theekannen	-Garnituren	-Sauskannen
-Vazen	-Kannen	-Suikerkannen
	-Koffiekannen	-Theekannen
	-Koppen	-Vazen
	-Plats	

Kintaert, Schelstraete en de Ruyck bevestigen dat steeds meer gebruiksproducten uit porselein gemaakt werden²¹⁸. Toch werd dit niet als een alledaags materiaal gezien, wat ik bewijs aan de hand van een advertentie uit de krant van 26 maart 1810. Hierin adverteert François Moyson zijn magazijn en biedt hij het verhuur van porseleinen tafelservies aan. Belangrijk is dat hij meedeelt dat dit diende tot de versiering van de tafel, zodat ook het esthetische aspect belangrijk was.

Porselein werd niet alleen gebruikt in de keuken, maar diende tevens als decoratie. Inez Bourgeois bestudeert dit aan de hand van porseleinen schouwversieringen en stelt een stijging van dit gebruik vast in de 18^e eeuw²¹⁹. Hoewel dit niet concreet blijkt uit de Gentse advertentiepers, is de opkomst van de modegevoeligheid hier toch een indicatie van. Vooral het belang van kleuren en decoraties tonen dit aan. Dit wordt geïllustreerd door een advertentie uit de krant van 24 brumaire 1800. Hierin maakt Mr. Champon bekend dat... *Daarnaast is er ook gekleurde porselein te koop, zoals theeservies, kannen met plateaus,*

²¹⁷ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society*. Londen, European Publications Limited, p. 9.

²¹⁸ SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. *Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw*. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 170.; Eveneens in: ²¹⁸ KAMERMANS J.A. *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard i n de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit*. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1999, p. 135.

²¹⁹ BOURGEOIS I. *Sfeer of pracht en praal: Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs*. Gent, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 99.

*potten, fruitmanden, vazen in allerlei maten, dessertservies. De schilderijen zijn van de allermooiste schoonheid en bestaan uit landschappen, bloemen arabesquen, chainons, en dergelijke meer*²²⁰.

2.1.5 Keukengerei

Naast het porseleinen keukengerei werden ook keukenbenodigdheden in andere materialen geadverteerd. De veranderingen op dit vlak worden doorgaans bekeken in het licht van het civilisatieproces, voorgesteld door Norbert Elias²²¹. Dit hield een toenemende publieke zelfbeheersing en individualisering in²²². Toegepast op de tafelgewoonten betekende dit een verfijning bepaald door de opkomst van etiquette²²³. Interessant is om na te gaan in hoeverre dit sporen naliet in de Gentse advertentiepers. De voorwerpen die hiervoor bestudeerd worden hebben betrekking tot het eet- en drinkproces en dienden zowel voor het nuttigen als het bereiden van de maaltijden.

Op kwantitatief vlak stel ik twee belangrijke veranderingen vast. Ten eerste de hoogtepunten in 1737 en 1790 en ten tweede een grotere verspreiding van het aanbod van keukengerei vanaf 1760. Het keukengerei dat in 1737 werd geadverteerd zijn de porseleinen objecten die hierboven besproken werden. Het hoge aantal advertenties in dit jaartal is dan ook vanzelfsprekend door de Oostendse Compagnie (1722-1731) te verklaren. Het tweede hoogtepunt in 1790 is net als bij textiel minder eenduidig toe te lichten. Hoewel dit jaartal deels samenvalt met de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven (1769-1794), is het lagere niveau van 1780 opmerkelijk. Bovendien bestaat het aangeboden keukengerei in de Gentse advertentiepers hier niet enkel meer uit porselein, maar ook uit inlands geproduceerd aarde- en geleyerswerk.

De tweede verandering, het hogere en meer gevarieerde aanbod na het midden van de 18^e eeuw, is niet enkel te verklaren door de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven. Mogelijks speelde ook de ontwikkelende ceramiekindustrie een rol.

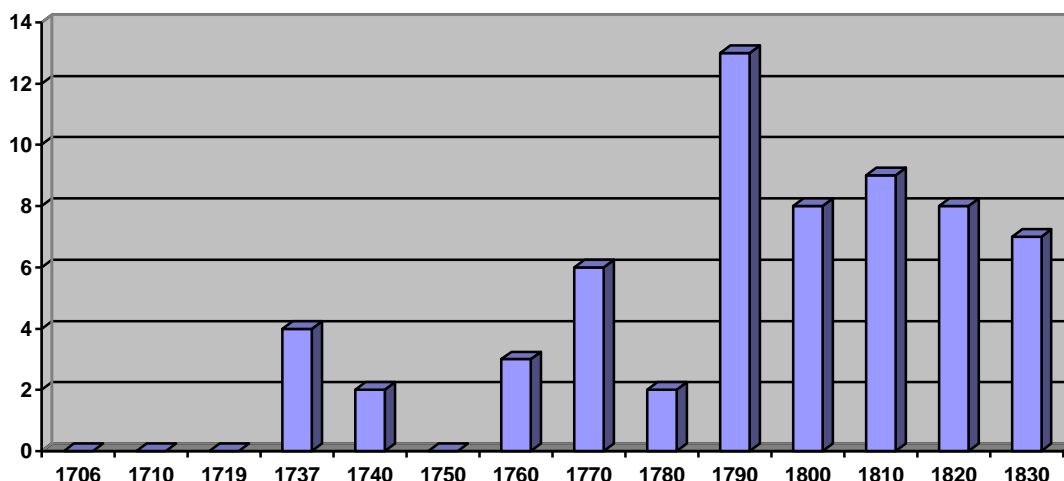
---

²²⁰ Krant 24 brumaire 1800.

²²¹ ELIAS N. Über den Prozess der zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Basel, Haus Zum Falken, 1939, 2 v.

²²² DIBBITS H. Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800. Nijmegen, Sun, 2001, pp. 123-124.; BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, pp. 37-38.

²²³ DEPLA B. De consumptierevolutie in de Nieuwe Tijd/ Casus: De stad Roeselare en de omringende plattelandsdorpen in de 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2005, p. 221.

Figuur 7: Jaarlijks aangeboden keukengerei in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, terug te vinden in tabel 21, bevestigen enerzijds het belang van het keukengerei in de kranten in 1737, maar ontkrachten anderzijds de uitschieter in 1790. De procentuele cijfers tonen het belang aan van twee andere jaartallen na het midden van de 18^e eeuw. Niet meer 1790 schiet boven de rest uit, maar wel 1760 en 1770. Opnieuw duidt dit mogelijks aan dat de industrie een belangrijke rol speelde bij dit aanbod.

Tabel 21: Procentueel belang van keukengerei ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	3,8	2,5	0	1,9
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	2,8	0,4	1,5	0,9	1,6	1,3	1,5

Kwalitatief onderscheid ik twee belangrijke aspecten voor het aanbod van keukengerei: één op het vlak van de toepassingsmogelijkheden en één op het vlak van het gebruikte materiaal. In tabel 22 toon ik een overzicht van de keukenbenodigdheden voor en na het midden van de 18e eeuw. De opsplitsing die ik maak verantwoord ik vanuit de theorie van de consumptierevolutie, die 1750 als een belangrijk omslagpunt veronderstelt²²⁴.

²²⁴ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society*. Londen, European Publications Limited, p. 9.

Tabel 22: Overzicht van het keukengerei aangeboden in de Gentse krant

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e en eerste helft 19 ^e eeuw	
-Kannen	-Bestek	-Sauspan (-kom)
-Koelbakken ²²⁵	-Botervlootjes	-Schotels
-Porte-Assiets	-Compottiers	-Suikerpotten
-Schotels	-Kannen	-Telloren
-Tafelservies	-Koekpannen ²²⁷	-Terrines
-Telloren	-Koffiekannen	-Theekannen
-Terrines ²²⁶	(Koffieservies)	(Theeservies)
	-Porte-caraffen	-Zoutvaten
	-Saladekommen	

Deze tabel verduidelijkt dat voor de tweede helft van de 18^e en vroege 19^e eeuw een grotere variatie aan keukengerei terug te vinden was. Een eerste vernieuwing is het aanbod van bestek, met het mes, de vork en de lepel. Nochtans wordt het gebruik van dit laatste object reeds vroeger verondersteld²²⁸. Dit is te verklaren door het belang van soep en pap in het voedingsbestanddeel en het ontbreken van individuele kommen²²⁹. Ook vorken en messen waren reeds vroeger gekend, maar hun gebruik steeg na het midden van de 18^e eeuw²³⁰. De opkomst van het bestek wordt bevestigd door de Gentse boedelinventarissen, onderzocht door Carolyn Terryn. Zij veronderstelt voor de elite een stijgend gebruik van het couvertsbestek vanaf 1700²³¹ en voor de middenklasse vanaf 1750²³². Een advertentie uit de krant van 26 april 1830, waarin Philippina Brunin een faillissement aankondigt, verduidelijkt dat het

²²⁵ De koelbak werd gebruikt voor het koelen van melk, bier of wijn en kwam reeds in de 17^e eeuw voor: SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 170.

²²⁶ Dit zijn diepe kommen met een deksel die meestal op een onderschotel geplaatst worden; TERRY C. Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 100.

²²⁷ De koekpan was populair in de onderzochte periode en kwam vrijwel overal voor: SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 164.

²²⁸ KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard i n de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1999, p. 112.

²²⁹ TERRY C. Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 123.

²³⁰ KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard i n de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1999, p. 112.; SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 169.; DIBBITS H. Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800. Nijmegen, Sun, 2001, p. 136.

²³¹ TERRY C. Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 121.; Dit is bestek waarvan de lepels, vorken en messen bij elkaar passen en uit hetzelfde materiaal vervaardigd zijn. De opkomst hiervan hangt dan ook samen met het feit dat het bestek als vast onderdeel van de tafelbedekking wordt aanschouwd.

²³² Ibidem, p. 122.

gebruik van bestek reeds goed ingeburgerd was. Dit leid ik af uit het onderscheid dat zij maakt tussen tafel- en dessertmessen. Naast een vergaande specialisatie duidt dit ook aan dat het gebruik van deze voorwerpen reeds gekend was bij het doelpubliek²³³.

Ook in het teken van de stijgende variatie analyseer ik de opkomst van thee- en koffieservices in de annonces. Volgens Raffaella Sarti ging het reëel stijgende gebruik hiervan gepaard met een toenemende consumptie van deze warme dranken²³⁴. Verder in mijn onderzoek zal ik aanduiden dat er gelijktijdig inderdaad meer thee en koffie werden geadverteerd. De bovenstaande verhouding is ook toepasbaar op het aanbod van suikerpotten: hoe meer suiker werd geadverteerd, hoe meer potten voorkwamen in de Gentse kranten.

Botervlootjes, salade- en sauskommen zorgen eveneens voor een gevarieerder aanbod van keukengerei in de annonces²³⁵. Bovendien blijkt uit het onderzoek van Carolyne Terryn dat de opkomst hiervan in de advertentiepers gepaard ging met een reëel stijgend gebruik²³⁶.

Een tweede belangrijke evolutie gaat over het materiaal waaruit het keukengerei werd vervaardigd. Dit kader ik in het onderzoek van Schelstraete, Kintaert en de Ruyck, die verduidelijken dat hout op het einde van de 18^e eeuw aan belang inboette ten voordele van glas en porselein²³⁷. Die ommekeer was in de Gentse annoncepers ook aanwezig, hoewel voor 1750 niet enkel hout maar ook geleyers²³⁸- en aardewerk geadverteerd werden. Bovendien verdwenen die materialen niet uit de bronnen na het midden van de 18^e eeuw, maar kregen ze enkel concurrentie van glas en porselein.

---

²³³ Bovendien is deze specialisering eveneens merkbaar bij het aanbod van lepels in de eerste helft van de 19^e eeuw.

²³⁴ SARTI R. *Europe at home: Family and material culture 1500-1800*. New Haven en Londen, Yale university press, 2002, p. 127.; SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. *Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw*. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 169.

²³⁵ Barbara Depla analyseert deze in het teken van een stijgende variatie. DEPLA B. *De consumptierevolutie in de Nieuwe Tijd/ Casus: De stad Roeselare en de omringende plattelandsdorpen in de 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2004-2005, p. 221.

²³⁶ TERRYN C. *Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 101.; Uit het onderzoek van Carolyne Terryn blijkt dat de Gentse staten van goed de verspreiding van salade- en sauskommen bevestigen. Voor dit laatste object stelt zij wel dat deze slechts in twee boedelinventarissen, in 1760, terug gevonden werden waardoor deze gegevens niet echt representatief zijn. De opkomst van de sauskommen valt eerder te verklaren door een culinaire ontwikkeling. De *Nouvelle cuisine* in de jaren '30 van de 18^e eeuw was toegespitst op het bereiden van saus, waardoor in die periode kommen ontstonden om deze te serveren²³⁶. Deze late ontwikkeling verklaart dan ook het aanbod van sauskommen na het midden van de 18^e eeuw.

²³⁷ Ibidem, pp. 170-172. Ook Hester Dibbits stelt deze verandering vast: DIBBITS H. *Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*. Nijmegen, Sun, 2001, p. 128. ; SARTI R. *Europe at home: Family and material culture 1500-1800*. New Haven en Londen, Yale university press, 2002, p. 10.

²³⁸ SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D. *Het einde van de onveranderlijkheid: Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw*. Nevele, Heemkundige kring, 1986, p. 168; deze producten zijn opgebouwd uit gleis, een soort pottenbakkersklei die een glinsterend aardewerk opleverde. Veel kruiken, vaten, potten en kannen werden hieruit vervaardigd.

Het toenemende gebruik van glas en porselein en de opkomst van gespecialiseerd keukengerei zijn indicaties van een verfijning van de tafelgewoonten. Een advertentie uit de krant van twee december 1830, waarin een kostschool te Deerlijk geadverteerd wordt, verduidelijkt bovendien dat er belang gehecht werd aan tafelmanieren. In deze aankondiging wordt gesteld dat elk kind van een tinnen bord, lepel, kroes, mes, vork, servet, ring en theekom voorzien moest zijn. Hieruit is af te leiden dat het gebruik ingeburgerd was onder het doelpubliek, of toch een deel ervan.

2.1.6 Meubels

Een ander belangrijk aanbod in de Gentse advertentiepers, dat ik onder materiële goederen plaats, is dit van meubels. Zij hadden toen reeds dezelfde functie als vandaag, zodat overwegend tafels, zit- en opberggerei aangeboden werd²³⁹. Toch blijkt dat de omschrijvingstechnieken wijzigden doorheen de 18^e en vroege 19^e eeuw, wat het interessant maakt deze annonces te onderzoeken.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik voor het meubelaanbod twee belangrijke vaststellingen: ten eerste een opleving in 1737 en 1790 en ten tweede een hoger en meer verspreid aantal advertenties na het midden van de 18^e eeuw.

Het eerste hoogtepunt in 1737 is opnieuw te verklaren door het optreden van de Oostendse Compagnie (1722-1731). Naast thee, textiel en porselein werden ook meubels geïmporteerd, die samen met porselein als ballast dienden voor de retourvrachten²⁴⁰. Het hoge aanbod in 1790 werd daarentegen niet door de havensituatie bepaald, maar wel door de advertentiestrategieën van twee meubelverkopers. Zowel Joseph Rudd als Joannes Ronsse herhaalden hun annonces driemaal²⁴¹. Het contrast blijkt vooral duidelijk in vergelijking met het jaar 1780, wanneer slechts twee meubelmakers elk in één advertentie hun producten aanboden²⁴².

De tweede kwantitatieve vaststelling is het hogere en meer verspreide meubelaanbod na het midden van de 18e eeuw. Er blijken parallellen te bestaan met het jaarlijks aantal advertenties, die ik besprak in deel I. Duidelijk is dat ook meubelmakers reeds snel de mogelijkheden van de advertentiepers, die groeide vanaf 1770, inzagen.

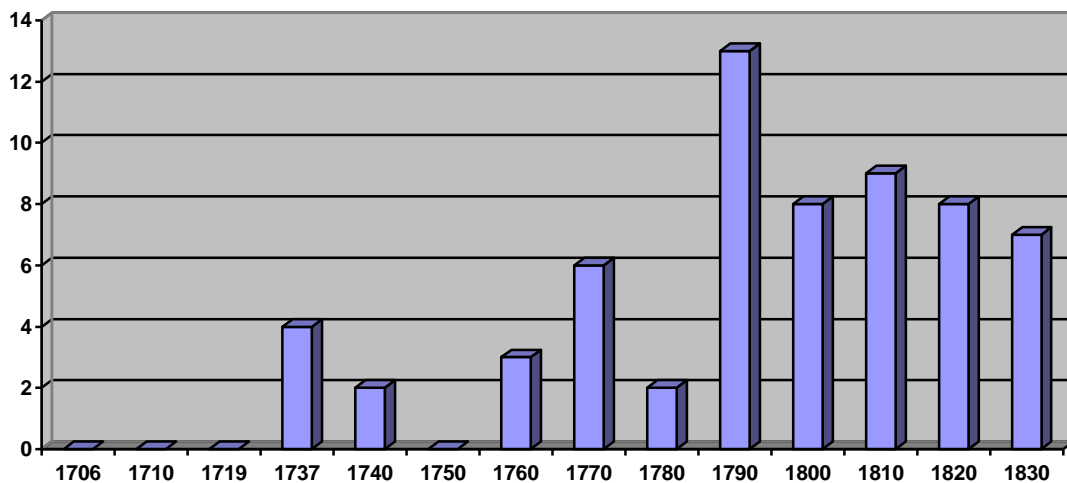
---

²³⁹ EVERS J.W. *Geschiedenis van het meubel*. Utrecht, Ons Huis, s.d., p. 7.

²⁴⁰ Het zijn deze meubels, afkomstig uit de Indische contreien, die in 1737 in de Gentse advertentiepers geadverteerd werden.

²⁴¹ Kranten 20, 23 en 27 december 1790; Kranten 02 en 23 september en 07 oktober 1790.

²⁴² Kranten 31 juli en 24 augustus 1780.

Figuur 8: Jaarlijks aangeboden meubels in de Gentse advertentiewezen

Uit de procentuele cijfers in tabel 23 blijken drie zaken. Ten eerste wordt het belang van het meubelaanbod in 1737 bevestigd, ten tweede merk ik dat 1790 procentueel geen uitschieter vormt en ten derde zijn de aangeboden meubels vanaf 1810 belangrijker in de Gentse advertentiewezen. De eerste twee vaststellingen blijken duidelijk uit de tabel, zodat enkel de derde bemerking meer uitleg vereist²⁴³. De procentuele stijging vanaf 1810 is te verklaren doordat meubels steeds vaker in magazijnen werden aangeboden in plaats van door particuliere verkopers. Deze grootwinkels hadden intensievere marketingstrategieën en herhaalden hun annonces veelvuldig, wat resulteerde in een groter aantal advertenties in de kranten.

Tabel 23: Procentueel belang van meubels ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	5,7	2,5	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,5	0,4	0,5	0,2	2,1	2,6	1,3

Op kwalitatief vlak onderscheid ik drie belangrijke wijzigingen van het meubelaanbod in de Gentse advertentiewezen: de stijgende variatie, de opkomst van modegevoeligheid en het geadverteerde materiaal.

De stijgende variatie van het meubelaanbod was het gevolg van een grotere specialisatie en de opkomst van de rococostijl²⁴⁴. Dit verduidelijk ik in tabel 24, waarin ik een onderscheid maak

²⁴³ Uit het hoogtepunt in 1790 blijkt dus dat het meubelaanbod inderdaad het totaal aantal advertenties volgde. Indien niet zou het percentage veel hoger geweest zijn.

²⁴⁴ PISTERS J. *Eenvoud en luxe: Studie van Gentse interieurs uit de 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1983, p. 176.

tussen het meubelaanbod uit de eerste helft van de 18e eeuw en de rest van de onderzochte periode. Die opsplitsing rechtvaardig ik vanuit de theorie van de consumptierevolutie²⁴⁵.

Tabel 24: Overzicht van het meubelaanbod in de Gentse advertentiepers

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e en eerste helft 19 ^e eeuw	
-Canapeën	-Buffets	-Sécretaïres
-Japanse kasten	-Bureaux	-Speeltafels
-Stoelen	-Colonnen	-Stoelen
-Tafels	-Consoles	-Tafels
-Verlakte cabarets	-Fauteuils	-Theekasten
-Zetels	-Hoekkasten	-Theetafels
	-Kleerkasten	-Uitschuivende tafels ²⁴⁶
	-Kommoden	-Werktafels
	-Nachttafels	
	-Schenktafels	

Een eerste verandering, die de bovenstaande tabel verduidelijkt, is een invloed van de rococostijl. Josephine Pisters bevestigt dit. Ook zij stelt een opkomst van typische rococomeubels in de tweede helft van de 18^e eeuw vast met de verspreiding van: de kommode, het bureau, de fauteuil, het buffet, het hoekkastje, het speel-, console- en het nachttafeltje²⁴⁷. Die opkomst betekent volgens haar een toename van comfort, gezelligheid, huiselijkheid en een rijkere sierlijkheid²⁴⁸. Een ander belangrijk kenmerk is de toenemende specialisatie van de meubels in het kader van het gebruik ervan²⁴⁹. Ook Daniel Roche erkent die verandering en haalt als voorbeeld het buffet aan. Hij stelt dat de opkomst hiervan gepaard ging met een grotere drang tot het opbergen van potten en pannen²⁵⁰. Een ander voorbeeld wordt aangehaald door Johan Kamermans, die de materiële cultuur van de Krimpenerwaard bestudeerde. Hij stelt dat ook de opkomst van de bijzet-, met in het

²⁴⁵ MCKENDRICK. The consumer revolution of eighteenth-century England. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. Londen, European Publications Limited, p. 9.

²⁴⁶ Deze waren populair in de 18^e eeuw omwille van hun plaatsbesparend karakter: KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwwuniversiteit Wageningen, 1999, p. 75. ; SARTI R. Europe at home: Family and material culture 1500-1800. New Haven en Londen, Yale university press, 2002, p. 123.

²⁴⁷ PISTERS J. Eenvoud en luxe: Studie van Gentse interieurs uit de 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1983, p. 176.

²⁴⁸ EVERS J.W. Geschiedenis van het meubel. Utrecht, Ons Huis, s.d., p. 288.

²⁴⁹ PRAZ M. An illustrated history of interior decoration: from Pompei to Art Nouveau. Londen, Thames and Hudson, 1964, p. 152.; SARTI R. Europe at home: Family and material culture 1500-1800. New Haven en Londen, Yale university press, 2002, p. 128.; RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: Early modern Europe. Oxford, 1999, p. 258.; GARNOT B. La culture matérielle en France aux XVIe-XVIIe-XVIII siècles. Parijs, Ophrys, p. 81.

²⁵⁰ Ook de opkomst van de commode moet volgens deze auteur in dit kader gezien worden; ROCHE D. Histoire des choses banales: Naissance de la consommation XVIIe-XIXe siècle. France, Fayard, 1999, p. 193.

bijzonder de theetafeltjes, in dit kader te analyseren is. Het is pas wanneer veel thee geconsumeerd werd dat de bijhorende tafeltjes aan populariteit wonnen²⁵¹.

De tweede belangrijke verandering in de Gentse advertentiepers inzake meubelaanbod, was de opkomst van modegevoeligheid, die blijkt uit de vermeldingen *naar de nieuwste gouste, smaak of mode*. Hoewel die verkoopsargumenten voor het eerst opdoken in 1737²⁵² komt dit pas frequent voor vanaf 1780. Uit de geanalyseerde jaartallen die volgden, blijkt dat dit inspelen op de mode het belangrijkste verkoopsargument werd in de Gentse advertentiepers. Hieraan gekoppeld verwezen de adverteerders vaker naar de afkomst of navolging van Frankrijk of Engeland: ofwel werden de meubels geïmporteerd ofwel geïmiteerd.

Een derde aspect dat op kwalitatief vlak af te leiden is uit de Gentse advertentiepers zijn de gebruikte en populaire materialen. Het vermelden hiervan werd vanaf 1790 ook een belangrijk verkoopsargument, wat ik merk uit de advertenties waarin acajou- (mahonie), kerselaar- en spieshout aangeboden werd. Toch moet vooral de eerste houtsoort populair geweest zijn. Niet alleen werd mahonie veel vermeld, ook de imitatie hiervan was belangrijk. Dit blijkt duidelijk uit twee advertenties, respectievelijk in 1800 en 1810. In de eerste bood F. Goethals behangpapier aan waarop acajouhout werd afgebeeld²⁵³, terwijl in de tweede annonce F. Moyson fauteuils adverteerde uit kerselaarhout, dat zeer goed mahonie imiteerde²⁵⁴. Bovendien wordt dit bevestigd door het wetenschappelijke canon²⁵⁵, waaruit blijkt dat de houtsoort inderdaad populair was aan het einde van de 18e eeuw.

2.1.7 Behang

De historici Bernard Jacqué en Geert Wisse, de auteurs van *Stemmen uit het behang*, veronderstellen dat de 18e eeuw een cruciaal moment was in de geschiedenis van het behang. Er bestond een enorme verscheidenheid aan bedrukte en gekleurde vellen papier die voor allerlei doeleinden gebruikt werden: voor de opsmuk van kasten, kisten en koffertjes, voor de versiering van schutbladen van boeken, etuis en uiteraard voor de wanden en plafonds in de

---

²⁵¹ KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1999, p. 75.

²⁵² in een advertentie waarin Joannes Codde zijn stoelen adverteerde; Krant 25 juli 1737.

²⁵³ Krant 05 thermidor 1800.

²⁵⁴ Krant 08 augustus 1810.

²⁵⁵ KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1999, pp. 80-81.; BERENDSEN A. Het Nederlandse interieur : binnenhuis, meubelen, tapijten, koper, tin, zilver, glas, porselein en aardewerk van 1450-1820. Utrecht, De Haan, 1950, 264 p.

woningen²⁵⁶. Dit maakt het interessant om het aanbod van behang in de advertentiepers te onderzoeken. Bovendien veronderstel ik de gevoeligheid van deze muurdecoratie voor kleurrijkheid, gevarieerdheid en modetrends²⁵⁷. Een belangrijke opmerking is dat de adverteerders in de Gentse kranten op twee manieren behang aanduidden. Enerzijds gebruikten ze de concrete term en anderzijds was er sprake van meubelpapieren²⁵⁸.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik twee vaststellingen voor het aangeboden behang. Ten eerste zijn er in de Gentse advertentiepers drie hoogtepunten in 1737, 1800 en 1810 en ten tweede is er een hoger en meer verspreid aanbod vanaf 1770.

Het eerste hoogtepunt, dit in 1737, is te verklaren doordat in dit jaartal enkel Oost-Indisch behangpapier aangeboden werd. De invloed van de Oostendse Compagnie (1722-1731), die een ommekeer in het consumptiepatroon veroorzaakte, was dus wederom duidelijk. Door de rechtstreekse scheepvaart op de Indische contreien werd de Zuid-Nederlandse markt dus niet alleen met textiel, porselein, thee en meubels bevoorraad, maar ook met behangpapier. Het belang hiervan mag volgens Bernard Jacqué en Geert Wisse niet onderschat worden. Zij stellen dat deze import, tijdens de 18e eeuw, voor de doorbraak van papier als muurdecoratie zorgde²⁵⁹. De hoge pieken van het aanbod in 1800 en 1810 zijn niet door de havensituatie, maar door de advertentiestrategieën van enkele personen te verklaren. In 1800 is dit door Van Santen-Knockaert²⁶⁰ en Van de Vyver Goethals²⁶¹ met respectievelijk vier en drie advertenties. In 1810 was het Jean Haghenbeeck die met vijf annonces voor het hoge aantal zorgde²⁶².

De tweede vaststelling, het hoger en verspreider aanbod vanaf 1770, ging gepaard met de introductie van Engelse meubelpapieren in de Gentse advertentiepers. Dit behang werd vanaf dan frequenter aangeboden en verwierf het monopolie in de annonces. Interessant is dat de stijgende populariteit na het midden van de 18^e eeuw bevestigd wordt door de Gentse boedelinventarissen die Inez Bourgeois onderzocht. Zij bestudeerde de Gentse decoratieve

---

²⁵⁶ JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, p. 13.

²⁵⁷ BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 44.

²⁵⁸ De latere geanalyseerde jaartallen maken duidelijk dat dit synoniemen waren. Dit wordt eveneens bevestigd door: JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, pp. 25-28; BERENDSEN A. Het Nederlandse interieur : binnenhuis, meubelen, tapijten, koper, tin, zilver, glas, porselein en aardewerk van 1450-1820. Utrecht, De Haan, 1950, p. 21.

²⁵⁹ JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, p. 21.

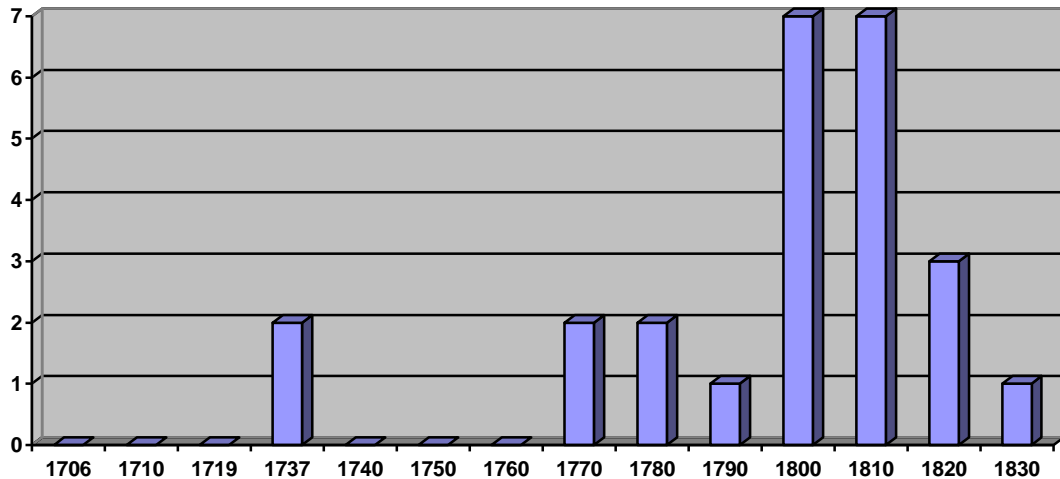
²⁶⁰ Kranten 20 en 30 prairial, 07 en 25 messidor 1800.

²⁶¹ Kranten 18 messidor, 05 en 19 thermidor 1800.

²⁶² Kranten 05 en 22 maart, 02 en 05 april en 21 mei 1810.

voorwerpen en stelt een stijgende frequentie van behang vast in de staten van goed. Bovendien was dit vooral papieren behang²⁶³, wat strookt met de resultaten uit mijn onderzoek.

Figuur 9: Jaarlijks aangeboden behang in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers duiden twee belangrijke vaststellingen: ten eerste dat het belang nooit een grote rol speelde in de Gentse advertentiepers en ten tweede dat 1737 een procentueel hoogtepunt was. Toch blijkt dat zelfs in dit jaartal behang slechts 1,9 % van de geadverteerde goederen, diensten en vrijetijdsbestedingen uitmaakte.

Tabel 25: Procentueel belang van behang ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	1,9	0	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,9	0,4	0,1	0,8	1,2	0,8	0,2

Op kwalitatief vlak onderscheid ik twee belangrijke veranderingen in het aanbod van behangpapier. Ten eerste de aandacht voor de decoratieve en kleurrijke aspecten van het behang en ten tweede de buitenlandse beïnvloeding of import die de modegevoeligheid bepaalt.

Er werd vanaf 1770 belang gehecht aan kleuren. De verkopers detailleerden echter niet om welke kleuren het ging, maar vermeldde enkel dat ze allemaal te verkrijgen waren. De decoraties werden daarentegen wel gespecificeerd. Bernard Jacqué en Geert Wisse merken

²⁶³ BOURGEOIS I. *Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 200.

niet onterecht op dat de versieringen van behang - met een voorliefde voor bloemen - en van textiel veel gelijkenissen vertoonden. Tabel 26 verduidelijkt dat dit voor het aanbod in de Gentse advertentiepers ook zo was. De bloemenmotieven, effen gronden en kolommen zijn hier de voornaamste voorbeelden van²⁶⁴. Daarnaast blijkt dat adverteerders behang aanboden waarop textiel, acajou en marmer geïmiteerd werd. Dit duidt dat er veel belang gehecht werd aan interieurvormgeving. De gegeerde materialen zoals marmer en acajou, sierden de woningen terwijl dit verkregen werd door een goedkoper alternatief.

Tabel 26: Aangeboden decoraties op het behang in de Gentse advertentiepers

-Architraven ²⁶⁵	-Hout afbeeldend
-Bloemen	-Kolommen
-Bronzen figuren	-Kroonlijsten
-Camée (Schilderij in grijze tinten)	-Landschappen
-Effen	-Marmer afbeeldend
-Figuren in bas-reliëf	-Rocailles (schelpen)
-Friezen	-Textiel afbeeldend

Een tweede vaststelling is dat de modegevoeligheid - in de Gentse advertentiepers af te leiden uit vermeldingen zoals *mode*, *gouste* en *smaak* - in belangrijke mate bepaald werd door buitenlandse invloeden. Dit gebeurde op twee manieren: het behang werd geïmporteerd of het volgde de buitenlandse smaken. Voor de import bleek reeds dat in 1737 enkel de Indische behangpapieren een rol speelden. Vanaf 1770 werd die rol ingevuld door Frankrijk en vooral door Engeland. Van daar kwamen de typische meubelpapieren die imitaties van kostbare stoffen, damast en geciseleerd fluweel voorstelden. Deze vorm van muurdecoratie werd ook in de Gentse advertentiepers frequent aangeboden. Mogelijks is dit te verklaren doordat dit behang vanaf het midden van de 18e eeuw geïmiteerd werd in onze gewesten en in Frankrijk²⁶⁶.

Het is dus duidelijk dat ook dit aanbod vanaf 1770 getuigt van de door Bruno Blondé veronderstelde veranderingen in de materiële cultuur. Niet alleen blijkt dat de adverteerders meer nadruk legden op de kleurrijkheid en decoraties, maar ook merk ik dat het inspelen op de modegevoeligheid een belangrijk verkoopargument werd.

²⁶⁴ Dit waren motieven die verknipt moesten worden. Uit: JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, p. 13.

²⁶⁵ Het aanbod in de Gentse advertentiepers van afbeeldingen van architraven, friezen en kroonlijsten wordt verklaard door Jacqué en Geert Wisse, die stelden dat architecturale elementen ook belangrijke decoraties waren. JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, p. 25.

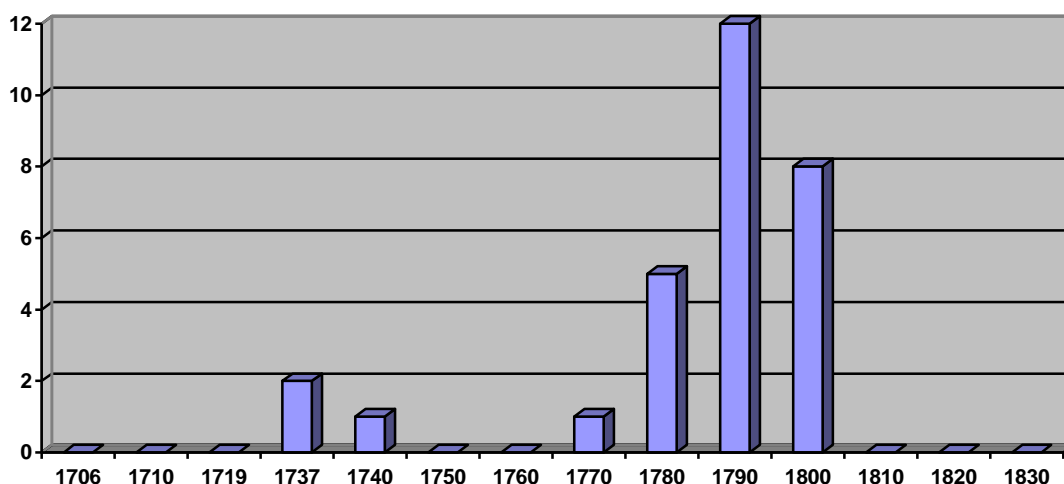
²⁶⁶ Ibidem; Frankrijk Dit land domineerde op het einde van de 18^e eeuw de Europese en Amerikaanse markt op het vlak van behangproductie, ondanks dat Engeland reeds een langere traditie kende (p. 29)

2.1.8 Huiden

Hoewel dit aanbod niet interessant is voor een analyse van de consumptierevolutie is het aantal aanbiedingen te groot om te negeren.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik twee belangrijke vaststellingen: een eerste is een piek van het aantal aanbiedingen in 1737, een tweede is een stijging van de aangeboden huiden vanaf 1770 en een daling in de 19^e eeuw. Dit eerste hoge aanbod in 1737 verduidelijkt opnieuw de invloed van de havensituatie, die ik uiteenzette in deel I. Deze was ook belangrijk voor het stijgend aantal annonces tussen 1770 en 1790²⁶⁷ en verklaart de terugval in de 19^e eeuw. Door de Continentale Blokkade (1806) verminderde de scheepstrafiek en dus ook de import van huiden.

Figuur 10: Jaarlijks aangeboden huiden in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 27, duiden dat het huidenaanbod nooit een belangrijke rol speelde in de Gentse advertentiepers. Zelfs tijdens de hoogtepunten in 1737 en 1740 was dit niet het geval.

Tabel 27: Procentueel belang van huiden ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	1,9	1,2	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,5	1,1	1,4	0,9	0	0	0

²⁶⁷ Hiervoor verwijs ik naar de bespreking van de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven in deel I.

Op kwalitatief vlak onderscheid ik voor het huidenaanbod in de Gentse advertentiepers twee belangrijke zaken: ten eerste de herkomst van de huiden en ten tweede de tussenhavens waarlangs de koopwaar Oostende en aldus Gent bereikte. Dit eerste aspect verduidelijk ik in tabel 28, waarin ik een onderscheid maak tussen de Ierse en Zuid-Amerikaanse huiden.

Tabel 28: Aangeboden huiden in de Gentse advertentiepers

Ierland	Zuid-Amerika
-Cork	-Buenos Ayres -Pernambuc -West-Indiën

Uit de Gentse advertentiepers blijkt dat deze huiden voornamelijk langs Cadiz, Liverpool en Londen getransporteerd werden naar Oostende en de Gentse markt. Dit verklaart waarom het aanbod in de Gentse advertentiepers stopte na de Continentale Blokkade (1806).

Besluit materiële goederen

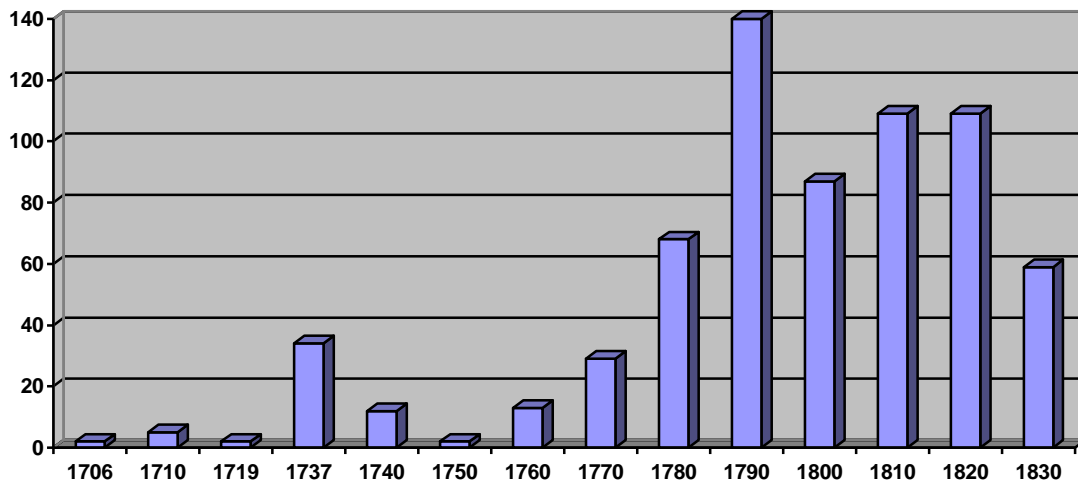
De vraag in hoeverre mijn onderzoeksresultaten in te kaderen zijn in de theorie van de consumptierevolutie werd opgelost door een kwantitatief-kwalitatieve analyse

Allereerst toetste ik de toepasbaarheid van Neil McKendricks theorie aan de hand van de kwantitatieve veranderingen van het aantal advertenties in de kranten. Uit figuren 11 en 12 blijkt dat er vooral op het vlak van absolute aantallen een sterke ontwikkeling te noteren valt. Hoewel die evolutie op procentueel vlak minder uitgesproken lijkt, is dit te nuanceren door de lage absolute cijfers voor het midden van de 18^e eeuw. Enkel 1737, waarin 34 maal materiële goederen werden aangeboden, vormde hierop een uitzondering. Dit verduidelijkt het verband tussen de Oostendse havensituatie en de Gentse advertentiepers. In het eerste onderzochte jaartal na het optreden van de GIC verhoogde het aanbod van textiel, meubels, porselein en behang. Ook tijdens de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven, parallel aan een ontwikkelende industrie, bleek een toename van de geïmporteerde goederen.

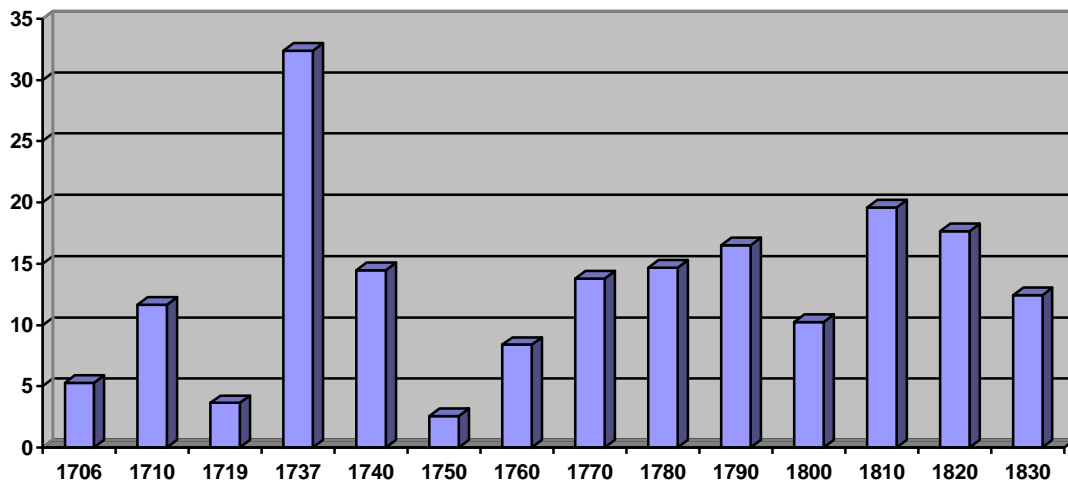
Het verband tussen de havensituatie en de advertentiepers bleek ook bij een analyse van de adverteerders. Het werd duidelijk dat tijdens de twee bloeiperioden van de Oostendse ankerplaats het belang van veilingen van geïmporteerde goederen het grootst was. Hun betekenis daalde echter door de Franse tijd, en in het bijzonder door de Continentale Blokkade (1806). De maatregelen van Napoleon hadden een voorlopig einde gemaakt aan de grote importbevoorrading van de Zuid-Nederlandse markt. Het paradoxale is dan ook dat ondanks het dalende aantal advertenties toch blijkt dat er in de vroege 19^e eeuw een belangrijke impuls

werd gegeven aan de formele ontwikkeling van een moderne advertentiepers, zoals blijkt in deel I.

Figuur 11: Aantal aangeboden materiële goederen in de Gentse advertentiepers

Figuur 12: Procentueel belang van de aangeboden materiële goederen in de Gentse advertentiepers

In de bovenstaande figuur toon ik het procentuele belang van de materiële goederen ten opzichte van de andere koopwaar en diensten in de Gentse advertentiepers. Duidelijk blijkt dat enkel in 1737 de 20 % overschreden wordt, wat aanduidt dat het belang van dit aanbod beperkt bleef. Bovendien is het vooral textiel die de percentages bepaalt, zoals blijkt uit tabel 29. Enkel in 1737 spelen ook andere categorieën, met *Meubels* en *Porselein*, een belangrijke rol.

Tabel 29: Procentueel belang van de materiële goederen in de Gentse advertentiepers

Textiel	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	2,4	3,7	8,6	2,5	0	5,1
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	6,1	9,5	11,5	7	9,2	8,7	9,6
Decoratie	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	0	0	0	0,6
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,9	1,1	0,8	0,2	1,4	0,8	0,8
Spiegels/ Glas- Waren	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	7	0	1	3,6	0	0,6
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	1,4	1,7	0,2	0,4	1,7	2,4	0,4
Porselein	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	9,5	2,5	2,6	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,5	0	0,5	0,1	1,2	1	0
Keuken- Gerei	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	3,8	2,5	0	1,9
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	2,8	0,4	1,5	0,9	1,6	1,3	1,5
Meubels	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	5,7	2,5	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,5	0,4	0,5	0,2	2,1	2,6	1,3
Behang	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	1,9	0	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,9	0,4	0,1	0,8	1,2	0,8	0,2
Huiden	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	1,9	1,2	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,5	1,1	1,4	0,9	0	0	0

Voor de materiële goederen stelde ik op kwalitatief vlak twee belangrijke zaken vast: ten eerste was er een opkomst van de modegevoeligheid in de advertentiepers na het midden van de 18^e eeuw en ten tweede werd het aanbod gelijktijdig gevarieerder.

De eerste vaststelling had twee gevolgen. Enerzijds getuigden de annonces, samen met meer uitingen van modegevoeligheid, van een stijgende aandacht voor kleuren en decoraties. Dit bleek vooral bij het adverteren van textiel, behang en porselein. Anderzijds werden op het einde van de 18^e eeuw andere materialen geadverteerd. Steeds meer keukengerei uit glas of porselein, in plaats van in hout of geleyerswerk, verscheen in de annonces. Ook werd het

aanbod van meubels vervaardigd uit acajou belangrijker. Niet alleen benadrukten de adverteerders dit, ook de imitatie van de houtsoort werd nagestreefd.

De tweede vaststelling op kwalitatief vlak was de verscheidenheid in het aanbod van materiële goederen na het midden van de 18^e eeuw. Dit constateerde ik in alle categorieën, met uitzondering van het huidenaanbod.

Een ander gegeven af te leiden uit de Gentse advertentiepers is dat vooral de mode van Parijs en Londen belangrijk was. Dit is interessant met betrekking tot de theorie van de sociale emulatie, voorgesteld door Thorstein Veblen. Uit mijn onderzoek blijkt dat die theorie kan uitgebreid worden met een vorm van internationale emulatie. Beide emulaties konden gelijktijdig of chronologisch na elkaar optreden. In dit laatste geval zou de internationale voorafgaan aan de sociale variant. De Zuid-Nederlandse elite zou dan de Londense en Parijse tendensen kopiëren. Het is nog belangrijk op te merken dat ik niet alleen deze vorm van emulatie vaststelde. Ook uit het onderzoek van Guy Saupin blijkt dat de Londense en Parijse imitatie-drang optrad in Rennes, Nantes en Angers²⁶⁸.

2.2 Verbruiksgoederen

Een volgend aspect verbonden aan de theorie van de consumptierevolutie is het stijgend verbruik van nieuwe voedingsmiddelen. Vooral de meer exotische producten zouden een belangrijke rol gespeeld hebben²⁶⁹. Vanuit dit oogpunt is het interessant te onderzoeken in hoeverre die veranderingen doordrongen in de Gentse advertentiepers. Hierbij komt ook tabak aan bod.

2.2.1 Tabak

Een eerste verbruiksgoed dat ik analyseer is tabak, dat pas vanaf het einde van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw als genotsmiddel in Europa verspreid geraakte²⁷⁰. Het stijgend aanbod hiervan, dat ik verder aantoon, is niet vast te koppelen aan de theorie van de consumptierevolutie. Toch is een bespreking van rookwaar interessant. Niet alleen waren de

---

²⁶⁸ SAUPIN G. Pratiques publicitaires dans les métiers du luxe dans trois villes provinciales de l'Ouest de la France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2005, pp. 110-111.

²⁶⁹ B. BLONDE & GREEFS H. Werk aan de winkel: de Antwerpse meerseniers. Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17^e en 18^e eeuw. In: *Bijdragen tot de geschiedenis*. 2001, 84, pp. 218-219.

²⁷⁰ BRODEOUX E. *De opmars van een zachte drug, tabak in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1989, p. 25.

kwantitatieve cijfers niet te negeren, ook is het niet mogelijk om een ontwikkeling van de advertentiepers te schetsen zonder tabak kort te bespreken²⁷¹.

Op kwantitatief vlak stel ik twee veranderingen vast, blijkend uit figuur 13: ten eerste een stijgend aanbod na het midden van de 18^e eeuw en ten tweede twee hoogtepunten in de jaren 1790 en 1800.

De eerste vaststelling verloopt parallel met de opkomst van een tabakscultuur, die voorgesteld wordt door Hester Dibbits. Hij voerde onderzoek in de Noordelijke Nederlanden en baseerde zich op de verspreiding van komforen, pijpen en dozen in de staten van goed²⁷². Aan de hand van het stijgend aanbod van snuifdozen kan ik stellen dat deze nieuwe cultuur mogelijk ook in Gent optrad²⁷³. Hoewel dit een beperkte verspreiding betrof, zoals blijkt in tabel 30, meent ook H. Hasquin dat de tabaksindustrie belangrijker werd na het midden van de 18^e eeuw²⁷⁴.

Tabel 30: Aantal aangeboden snuifdozen in de Gentse advertentiepers

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
Aantal	0	1	0	0	0	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
Aantal	0	2	0	3	3	0	3

Ook de tweede kwantitatieve vaststelling, de hoogtepunten in 1790 en 1800, kan ik plaatsen in het overzicht van H. Hasquin. Hij stelt dat tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) de import uit de Britse kolonies daalde en de binnenlandse productie naar een hoger peil rees²⁷⁵. Een mogelijke verklaring is dat na de oorlog²⁷⁶ de import hervat werd en samen met de gestegen inlandse productie resulteerde in een hoger aanbod in de Gentse advertentiepers. Deze mogelijkheid wordt kracht bijgezet doordat voor 1790 en 1800 inderdaad opnieuw een groter deel van de geadverteerde tabak uit geïmporteerde koopwaar bestond.

²⁷¹ Een laatste opmerking is dat er verschillen bestonden in de manier waarop tabak genuttigd werd. Hoewel het vandaag hoofdzakelijk gerookt wordt, blijkt uit de Gentse advertentiepers dat in de 18^e en 19^e eeuw ook het kauwen en snuiven hiervan populair was; KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en de achttiende eeuw: Ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwwuniversiteit Wageningen, 1999, p. 122; DIBBITS H. Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800. Nijmegen, Sun, 2001, pp. 150-156.

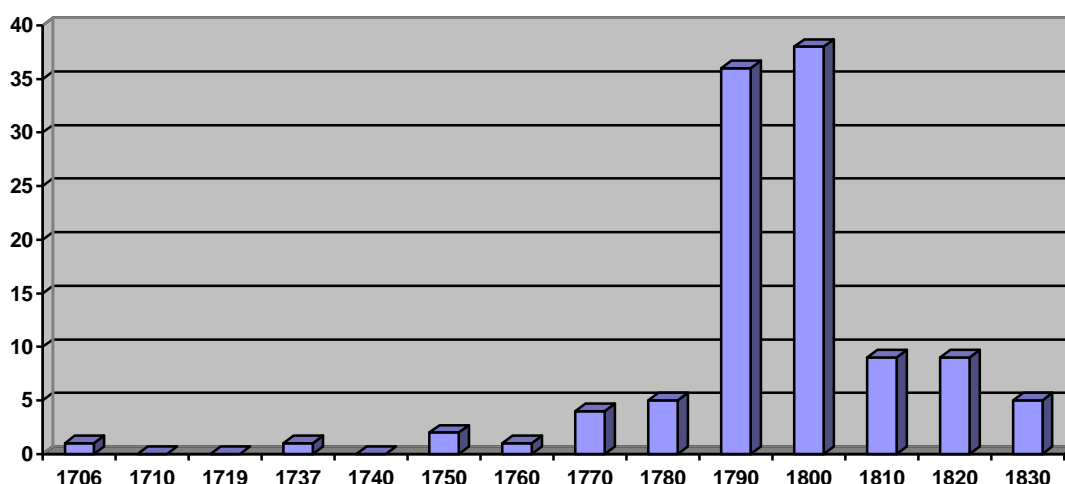
²⁷² DIBBITS H. Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800. Nijmegen, Sun, 2001, p. 151.

²⁷³ Dit waren kleine doosjes waarin verpulverde tabak bijgehouden werd

²⁷⁴ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 148-149.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ dus in mijn steekproef vanaf 1790

Figuur 13: Jaarlijks aangeboden tabak in de Gentse advertentiepers

Uit tabel 31, waarin het procentuele belang van tabak ten opzichte van het totaal aangeboden goederen terug te vinden is, blijken twee zaken. Ten eerste is er het hoge percentage in 1706 en ten tweede blijkt dat het tabakaanbod vooral in 1790 en 1800 belangrijk was in de Gentse advertentiepers.

Tabel 31: Procentueel belang van tabak ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, goederen en diensten

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	2,6	0	0	1	0	2,6	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	1,9	1,1	4,2	4,4	1,6	1,5	1,1

Op kwalitatief vlak wordt enkel verduidelijkt of de tabak geïmporteerd of inlands gefabriceerd werd²⁷⁷. Dit gecombineerde aanbod is te verklaren doordat de tabaksteelt na het midden van de 18^e eeuw een hoge vlucht kende. Toch bleek die zowel kwalitatief als kwantitatief niet aan de eisen te voldoen. In normale tijden werd dan ook twee derden van de geconsumeerde tabak ingevoerd. Dit gebeurde vanuit Noord- en Zuid-Amerika, met respectievelijk Virginia, Maryland, de Antillen en Brazilië²⁷⁸. In mijn onderzoek trof ik enkel de Noord-Amerikaanse havens aan, samen met James River en St-Vincent²⁷⁹. Ook werd Hongaarse, Strasbourgse en Boheemse tabak geadverteerde, maar die kwamen weliswaar minder voor.

²⁷⁷ Met in dit laatste geval enkel vermeldingen van Wervik.

²⁷⁸ HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 148-149.

²⁷⁹ Andere tabaksoorten die men adverteert zijn Hongaarse, Boheemse en Porto-Ricaanse, ondanks dat deze minder voorkomen in de Gentse advertentiepers.

2.2.2 Drank en voeding

De kenmerken van het voeding- en drankenaanbod in de Gentse advertentiepers kader ik in het onderzoek van Wiegelmann, Duits voedingshistoricus. Hij veronderstelt dat de periode 1680-1850 van uitermate grote betekenis was voor het moderne eetpatroon, waardoor zijn ideeën te plaatsen zijn in de theorie van de consumptierevolutie. Voor Duitsland toonde hij aan dat grote delen van de samenleving in dit tijdsbestek een vijftal fundamentele vernieuwingen in hun dagelijkse voeding hebben doorgevoerd. Dit waren: het gebruik van de aardappel, de komst van koffie en thee, de ontwikkeling van zoete smaak, het aanschaffen van eetgerei en de toenemende invloed van kookkunst uit niet-Europese landen²⁸⁰. Het interessante aan de veranderingen is dat Wiegelmann vooral 1770 als belangrijk omslagpunt veronderstelt. Ook Jozien Jobse van Putten, Nederlands voedingshistorica, staft dat die periode een fundamenteel keerpunt was in het voedingspatroon²⁸¹.

In de Gentse advertentiepers komen drie van deze veranderingen naar voor. Een eerste is de verspreiding van warme dranken, waartoe ik ook cacao reken. Een tweede is de opkomst van het eetgerei, zoals bij de bespreking van de materiële goederen bleek. Een laatste is de stijgende populariteit van de zoete smaak, wat ik kan afleiden uit het suikeraanbod. Toch komen in de annonces ook voedingswaren voor die niet omkadert worden door de stelling van Wiegelmann, zoals alcoholische dranken en kruidenierswaren.

2.2.2.1 Warme dranken

De eerste ontwikkeling die Wiegelmann onderscheidde, was de introductie van nieuwe warme dranken zoals thee, koffie en de minder populaire chocolade. Hun opmars voltrok zich niet bij de maaltijden, als wel tijdens de koffie- en theepauzes²⁸². Naarmate de 18^e eeuw vorderde, onttrok het gebruik van warme dranken zich aan de elitaire sfeer en verspreidde zich onder brede lagen van de bevolking. Vanuit dit oogpunt is het interessant om na te gaan of dit sporen naliet in de Gentse advertentiepers.

---

²⁸⁰ TEUTEBERG H.J. & WIEGELMANN G. Unsere tägliche Kost. Geschichte und regionale Prägung. Münster, Steiner, 1986, 479 p. ; JOBSE-VAN PUTTEN J. Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, Sun, 1995, p. 94.

²⁸¹ Bovendien stelt zij dat de door Wiegelmann veronderstelde ontwikkelingen, met uitzondering van de opkomst van de aardappel, met zekerheid te interpreteren zijn als dalende cultuurgoederen. Het eetpatroon van de elite verspreidde zich dus in bredere kringen. Toch mag de impact van die ommekeer niet overschat worden. Brede lagen van de bevolking kenden nog steeds een eenzijdig voedingspatroon; JOBSE-VAN PUTTEN J. Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, Sun, 1995, pp. 95-96.

²⁸² Ibidem, p. 107.

Thee

Een eerste warme drank die in de Gentse advertentiepers werd aangeboden, was thee, die gemaakt werd van de *Camellia sinensis*. Het is afkomstig uit China en werd in Europa belangrijk door de Engelse en Nederlandse Oost-Indische compagnieën²⁸³.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik voor het theeaanbod drie belangrijke vaststellingen: ten eerste een regelmatig aanbod vanaf 1737, ten tweede hoogtepunten in 1737 en 1790 en ten derde het ontbreken van annonces vanaf 1810.

De eerste twee gegevens kennen met de bloeiperiodes van de Oostendse haven dezelfde verklaring²⁸⁴. Het verband tussen het theeaanbod in de advertenties en de maritieme handel is voor het eerst merkbaar in 1737. De gevolgen van de rechtstreekse vaart op de Indische contreien en de import van grote hoeveelheden thee bleken duidelijk in de Gentse advertentiepers. Mijn steekproeven indiceren dat de Oostendse compagnie een ommekeer veroorzaakte in het consumptiepatroon, tevens gekenmerkt door een regelmatig aanbod van thee in de 18^e eeuw. Die aanbiedingen werden bovendien nog groter tijdens de tweede Oostendse bloeiperiode (1769-1794). Dit blijkt duidelijk uit het aantal advertenties in 1780 en 1790. Waarom het niveau van 1790 zo veel boven 1780 uitsteekt, is te verklaren door de invoerrechten die toen golden. Chris Vandenbroeke vermeldt dat door de troebelen in 1789-1790 de provinciale staten de invoerrechten van thee met de helft verlaagden (De maatregelen werden met de Franse overheersing opnieuw ingetrokken)²⁸⁵. Ook een mogelijke invloedsfactor was het optreden van Oostende als vrijhaven (1781-1783). Die periode van bloei werd gecombineerd met handelaars die contacten onderhielden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals blijkt uit deel I. Dit resulteerde mogelijks in een hoger theeaanbod. Bovendien zijn er parallellen met het onderzoek van Carolyne Terryn. Zij stelde in de Gentse staten van goed in de 18^e eeuw een verspreiding van theeketels, trek-²⁸⁶ en theepotten vast²⁸⁷, wat een verhoogde consumptie aanduidt.

Een derde vaststelling is de afwezigheid van het theeaanbod in de Gentse advertentiepers in de vroege 19^e eeuw. Om dit te verklaren verwijs ik naar figuur 14. Die maakt duidelijk dat in

---

²⁸³ WEISBURGER J.H. & COMER J. Tea. In: KIPLE F.K & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 712.

²⁸⁴ Voor een uitbreiding hierover verwijs ik naar deel I.

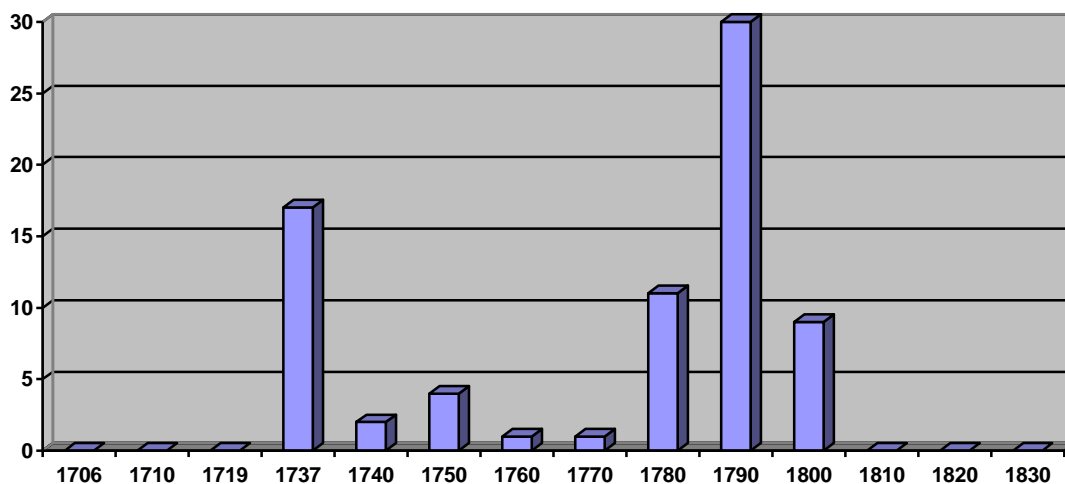
²⁸⁵ VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 411.

²⁸⁶ Deze kunnen het best vergeleken worden met een klein theepotje; TERRYN C. Eenvoud en delikatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, p. 157.

²⁸⁷ TERRYN C. Eenvoud en delikatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, pp. 152-170.

1810 niet langer thee werd geadverteerd, wat de impact van de Continentale Blokkade (1806) en aldus een verminderde scheepstrafiek suggereert.

Figuur 14: Jaarlijks aangeboden thee in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, terug te vinden in tabel 32, duiden twee zaken aan: 1737 stond mogelijks in het teken van een veranderend consumptiepatroon en in de jaren dat thee geadverteerd werd nam dit een belangrijke plaats in de advertentiepers in.

De eerste vaststelling werd reeds hierboven besproken, maar blijkt nog duidelijker uit de percentages. In het eerste jaartal in mijn onderzoek na het optreden van de Oostendse Compagnie (1722-1731) werd thee met 16,2 % het belangrijkste geadverteerde product in de Gentse advertentiepers. De ommekeer die dit aanbod veroorzaakte voor het Zuid-Nederlandse consumptiepatroon blijkt bovendien uit de percentages voor 1740 en 1750.

De tweede vaststelling is dat thee belangrijk bleef in de annonces in de jaren dat het geadverteerd werd. Toch is dit deels te nuanceren door de duidelijke daling ten opzichte van 1737.

Tabel 32: Procentueel belang van thee ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	16,2	2,5	5,1	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0,5	2,4	3,5	1,1	0	0	0

Kwalitatief ondergaat het theeaanbod geen veranderingen in de 18^e eeuw. Ik beperk mij dan ook tot een overzicht van de verschillende soorten, aangeboden in de Gentse advertentiepers.

Vooraf de kwaliteitsaanduidingen, samenhangend met het plukseizoen en de grootte van het blad, werden geadverteerd²⁸⁸.

Tabel 33: Overzicht van de aangeboden thee in de Gentse advertentiepers

-Beith	-Congo	-Keizersthee	-Songlo
-Boey	-Haysan	-Pecco	-Tinglo
-Camphon	-Heyfart	-Sauchen	-Tunkay
-Choisson	-Hysant	-Soatchon	-Groene thee

Jan Parmentier stelt dat van deze soorten vooral de zwarte thee veel geconsumeerd werd, met Boey, Congo, Pecco en Souchon²⁸⁹. De groene soorten (Keizersthee, Hysant, Tunkay en Songlo) waren immers minder goed te conserveren²⁹⁰. Die verhouding blijkt ook in de Gentse advertentiepers (zie de frequentietabellen). Ook Europese thee werd geadverteerd, hoewel dit aanbod beperkt blijft tot 1737. In dit jaartal adverteerde Adriaen van Loo, boekverkoper, vijf maal dat hij Zwitserse kruidentheo met helende werking verkocht²⁹¹.

Koffie

Een tweede warme drank die geadverteerd werd is koffie. De consumptie hiervan ving aan in de 16^e en 17^e eeuw²⁹², eerst in de Islamitische en daarna ook in de Europese wereld. Hoewel de warme drank aanvankelijk voorbehouden bleef voor de elite werd het in de 18^e eeuw toegankelijker voor een steeds grotere massa²⁹³. Vanuit dit oogpunt is het interessant na te gaan welke sporen de stijgende populariteit liet in de Gentse advertentiepers.

Op kwantitatief vlak blijken vier vaststellingen belangrijk voor het koffieaanbod: ten eerste een vroeg aanbod in 1737, ten tweede het meer adverteren vanaf 1780, ten derde een hoogtepunt in 1790 en ten vierde het terugvallende aantal annonces na 1800. Over de eerste vaststelling wijd ik niet verder uit. Het betrof één advertentie waarin koffie samen met thee, textiel en porselein werd aangeboden²⁹⁴. Dit laat de invloed van de GIC vermoeden, maar de impact was zeker niet even groot als voor het aanbod van thee.

De tweede vaststelling, het stijgend koffieaanbod vanaf 1780, komt overeen met de theorie van Wiegelmann. Hij stelt dat de verspreiding van warme dranken vooral na 1770 in

²⁸⁸ Ibidem, p. 103.

²⁸⁹ Hiervoor verwijs ik naar de bijlagen; Ibidem.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Krant 21, 24, 28 oktober, 09, 23 december 1737.

²⁹² KIPLE F.K & ORNELAS K.C. *The Cambridge world history of food*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 642.

²⁹³ <http://voc-kenniscentrum.nl/prod-koffie.html>.

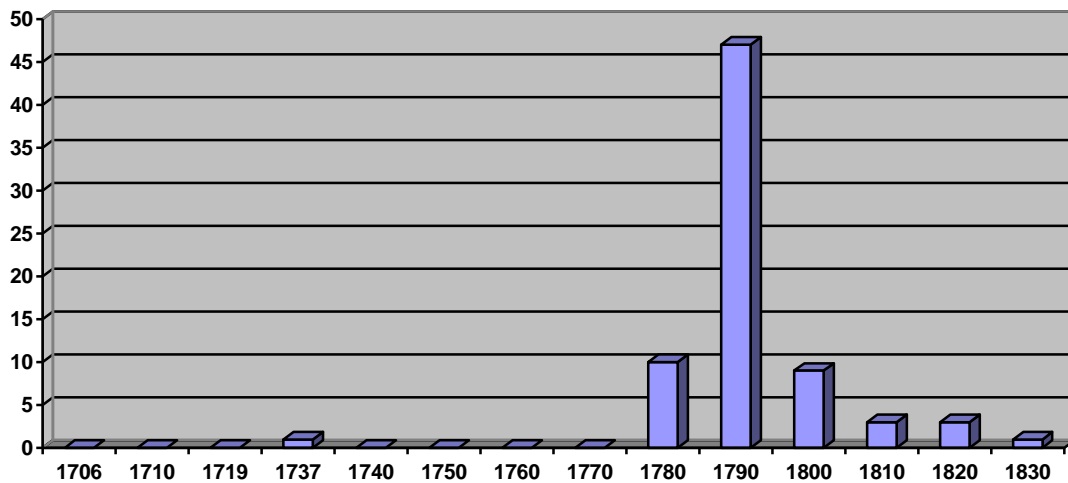
²⁹⁴ Krant 15 april 1737

Noordwest-Europa optrad. Uit het onderzoek van Carolyn Terry blijkt dat ook de Gentse boedelinventarissen, met een toename van de koffiemolens en –potten²⁹⁵, getuigen van de opkomst van een koffiecultuur tegen het einde van de 18^e eeuw. Duidelijk blijkt dat ook het oplopend aantal koffieaanbiedingen parallel verliep met de tweede Oostendse bloeiperiode (1769-1794).

De derde vaststelling, het hoge koffieaanbod in 1790, is net als bij thee te verklaren door de troebelen in 1789-1790. De invoerrechten van koffie daalden in die periode met twee derden (de veranderingen werden ongedaan gemaakt in de Franse periode)²⁹⁶.

Een laatste vaststelling was het lage koffieaanbod in de vroege 19^e eeuw. Waarschijnlijk is dit te verklaren door de Continentale Blokkade (1806). Net zoals bij thee daalde het belang van koffie in de advertenties door de maatregelen getroffen door Napoleon. Interessant is wel dat koffie niet afwezig was in de advertentiepers. Hoewel het slechts geringe aantallen betreft staat dit mogelijks de stelling van Chris Vandenbroeke. Hij meent dat koffie vanaf het midden van de 18^e eeuw populairder was dan thee in de Zuidelijke Nederlanden²⁹⁷.

Figuur 15: Jaarlijks aangeboden koffie in de Gentse advertentiepers

²⁹⁵ TERRY C. *Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, pp. 171-174.

²⁹⁶ VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 411. Ondanks de verhoogde invoerrechten is het opvallend dat dit hoogtepunt geen vervolg kent in de vroege 19^e eeuw, aangezien de Zuid-Nederlandse havens in de Franse Tijd toegang hadden tot de Franse koloniale waren, met onder andere koffie.

²⁹⁷ Ibidem, p. 413.

Uit tabel 34, die de procentuele cijfers toont, blijkt dat koffie vanaf 1780 belangrijk werd in de Gentse advertentiepers. Dit was echter slechts van korte duur, tot 1790, in de vroege 19^e eeuw waren de percentages opnieuw laag.

Tabel 34: Procentueel belang van koffie ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	1	0	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	2,2	5,5	1,1	0,5	0,5	0,2

Het aanbod van koffie ondergaat geen kwalitatieve veranderingen. De advertenties bieden enkel informatie over de herkomst, met vermeldingen van St. Domingue (nu Haïti), Bourbon²⁹⁸ en Martinique. Vanuit deze Franse kolonies²⁹⁹ werd de koffie naar Bordeaux, Nantes, Lorient, Duinkerke, La Rochelle en Le Havre (de Franse Atlantische havens) getransporteerd en zo doorverhandeld naar Oostende en tenslotte Gent. Verder werd eveneens koffie ingevoerd vanuit Mokka.

Cacao

Een laatste warme drank in de Gentse advertentiepers was chocolademelk, gemaakt van cacaobonen. Die bereikten Europa voor het eerst in 1520, kort na de verovering van Mexico. Op het einde van de 16e eeuw bestond al een regelmatige import vanuit Veracruz, maar toch duurde het tot de 18e eeuw alvorens cacao in heel Europa gekend was³⁰⁰. De warme drank evenaarde weliswaar nooit de populariteit van thee en koffie³⁰¹.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik één belangrijke verandering, het grotere aanbod vanaf het midden van de 18e eeuw. Al moet ik dit nuanceren, aangezien de aantallen te klein zijn om de vestiging van een cacaocultuur te veronderstellen. Anderzijds meent Carolyne Terryn, die in de 18e eeuw een verspreiding vaststelt van chocoladekannen en –kopjes, dat de warme drank wel aan populariteit won. Toch bleef dit volgens haar een voornamelijk elitaire aangelegenheid³⁰².

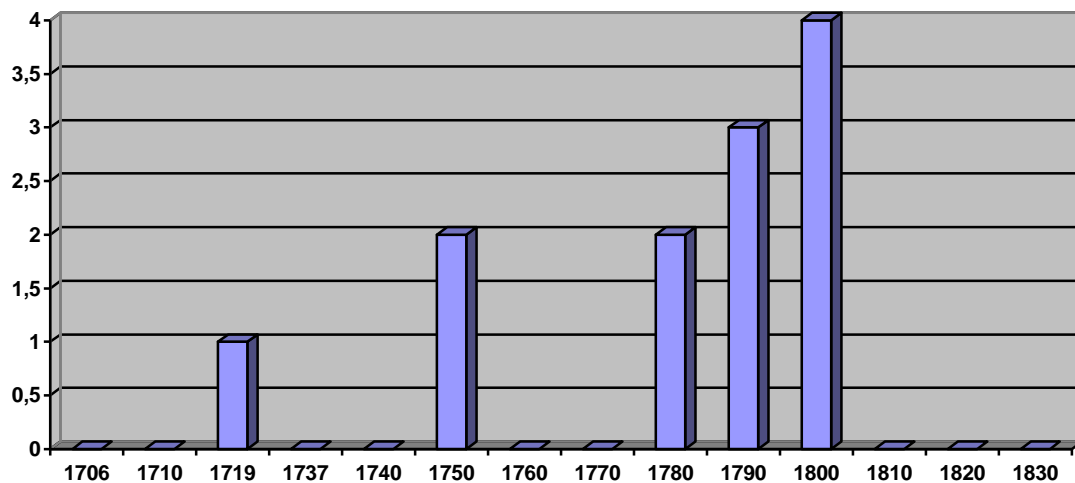
²⁹⁸ De naam van het eiland Réunion vanaf 1642 tot de Franse revolutie.

²⁹⁹ MAURO F. *Histoire du café*. Parijs, Editions Desjonquères, 1991, p. 137.

³⁰⁰ KIPLE F.K & ORNELAS K.C. *The Cambridge world history of food*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 638.

³⁰¹ JOBSE-VAN PUTTEN J. *Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Nijmegen, Sun, 1995, pp. 95-96.

³⁰² TERRYN C. *Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, pp. 175-179.

Figuur 16: Jaarlijks aangeboden cacao in de Gentse advertentiewezen

Het procentuele belang van cacao ten opzichte van de jaarlijks geadverteerde goederen, in tabel 35, verduidelijkt dat de warme drank geen grote rol speelde in de Gentse advertentiewezen. Enkel de percentages van 1719 en 1750 schommelen rond de 2 %. Op basis van één en twee aanbiedingen zou het echter ongenueanceerd zijn te besluiten dat cacao in de eerste helft van de 18e eeuw belangrijker was, temeer omdat dit wordt tegengesproken door de onderzoeksresultaten van Carolyn Terry.

Tabel 35: Procentueel belang van cacao ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	1,8	0	0	2,6	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	0,4	0,4	0,5	0	0	0

Voor het aanbod van cacao onderscheid ik geen kwalitatieve veranderingen. Enerzijds zijn er te weinig annonces en anderzijds wordt het product niet gedetailleerd. De enige uitzondering is een aankondiging in 1790 waarin de verkoop van Franse, Engelse en Venetiaanse cacao wordt aangekondigd³⁰³.

Besluit warme dranken

De analyse van de Gentse advertentiewezen staat een eerste verandering die Wiegmann veronderstelt in het kader van de opkomst van de moderne eetcultuur. Het stijgende aanbod van thee, koffie en cacao is een indicatie van de grotere populariteit van warme dranken.

³⁰³ Krant 02 september 1790.

Bovendien bevestigt zijn onderzoek dat de periode rond 1770 een belangrijk keerpunt was. Opmerkelijk is dat de procentuele cijfers aanduiden dat vooral koffie belangrijk werd tegen het einde van de 18^e eeuw. Chris Vandenbroeke biedt hiervoor een verklaring. Hij stelt dat vooral de koffieconsumptie een grote expansie kende na 1750. Op het einde van de 18^e eeuw was het verbruik verzevenvoudigd. Ook meent hij dat de behoefte aan cacao nagenoeg verdubbelde. Het theeverbruik daarentegen in belang af en daalde met een kwart in de tweede helft van de 18^e eeuw³⁰⁴. Toch blijkt uit de Gentse advertentiepers dat ook dit aanbod hoog bleef tijdens de tweede Oostendse bloeifase.

2.2.2.2 Alcoholische dranken

Naast thee, koffie en cacao werden in de Gentse advertentiepers ook alcoholische dranken geadverteerd. Om dit aanbod te analyseren maakte ik een opsplitsing tussen enerzijds wijn en anderzijds geestrijke dranken. Dit rechtvaardig ik vanuit de vaststelling dat bijvoorbeeld jenever en likeuren wel terug te vinden zijn in de annonces, maar te beperkt voorkomen voor een afzonderlijke bespreking. Een laatste opmerking is dat deze analyse niet in de theorie van Wiegelmann te kaderen is.

Wijn

Van de alcoholische dranken was in de Gentse advertentiepers het grootste aandeel weggelegd voor wijn. Deze kende volgens Chris Vandenbroeke een omgekeerde evolutie als de warme dranken. Wijn werd aanvankelijk in brede lagen van de bevolking gedronken, maar evolueerde al snel tot een elitair consumptiegoed³⁰⁵. Het is interessant te onderzoeken in hoeverre dit sporen naliet in de annonces.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik voor het wijnaanbod in de Gentse advertentiepers drie vaststellingen: ten eerste een hoogtepunt in 1740, ten tweede een stijgend aanbod vanaf 1770 en ten derde een ineenstorting in de vroege 19^e eeuw.

Alvorens hier nader op in te gaan is het vereist inzicht te krijgen in de Gentse wijnconsumptie. Hiervoor is opnieuw het onderzoek van Chris Vandenbroeke een handig werkinstrument³⁰⁶. Hij veronderstelt een dalend wijnverbruik in Gent tijdens de vroegmoderne tijd, ten gevolge van de stijgende prijzen die veroorzaakt werden door de voortdurende

---

³⁰⁴ VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 413.

³⁰⁵ Ibidem, p. 385.

³⁰⁶ Ibidem.

belastingaanpassingen. Wanneer een geschoolde vakman tot en met het midden van de 15^e eeuw nog drie liter wijn kon kopen, was dit in 1780 gedaald tot 0,75 liter.

Een eerste aspect dat ik onderscheid is het hoge aantal wijnaanbiedingen in 1740. De verklaring voor dit hoogtepunt moet niet in achterliggende processen gezocht worden, maar in de advertenties zelf. In dit jaartal herhaalde Jan Baptiste van Quaethem, een wijnhandelaar in de Veldstraat, zijn advertentie negen maal.

Het tweede aspect, het stijgend aanbod vanaf 1770, is minder éénduidig toe te lichten. Een belangrijke factor was waarschijnlijk de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven (1769-1794). Daarbij kwam de ineensstorting van de Franse wijnprijzen vanaf 1780 ten gevolge van verschillende goede oogsten, erkend door Chris Vandenbroeke³⁰⁷ en Ernest Labrousse³⁰⁸. Deze eerste auteur stelt dat de prijzen in 1785-1789 slechts 13,4 % hoger waren dan in 1726-1741. Dit is bijzonder opmerkelijk gezien 1772-1780 prijzen kende die 70 % hoger waren dan in de vroege 18^e eeuw. Beide factoren, die plausibel lijken, verklaren wel niet waarom in 1800 het aanbod in de Gentse advertentiepers nog hoger was³⁰⁹. Mogelijks is dit opnieuw te verklaren door prijsontwikkelingen. Wijn kende op het einde van de 18^e eeuw een geringere prijsstijging dan de andere levensmiddelen³¹⁰.

De derde vaststelling op kwantitatief vlak was de sterke achteruitgang van het wijnaanbod in de vroege 19^e eeuw. Hoewel dit moeilijk te verklaren is speelde de verhouding tussen de adverteerders zeker een rol. In deel II merkte ik op dat de veilingen verdwenen uit de Gentse advertentiepers na de Continentale Blokkade (1806). Aangezien dit de belangrijkste aanbieders waren van wijn betekende dit vanzelfsprekend een dalend aantal annonces.

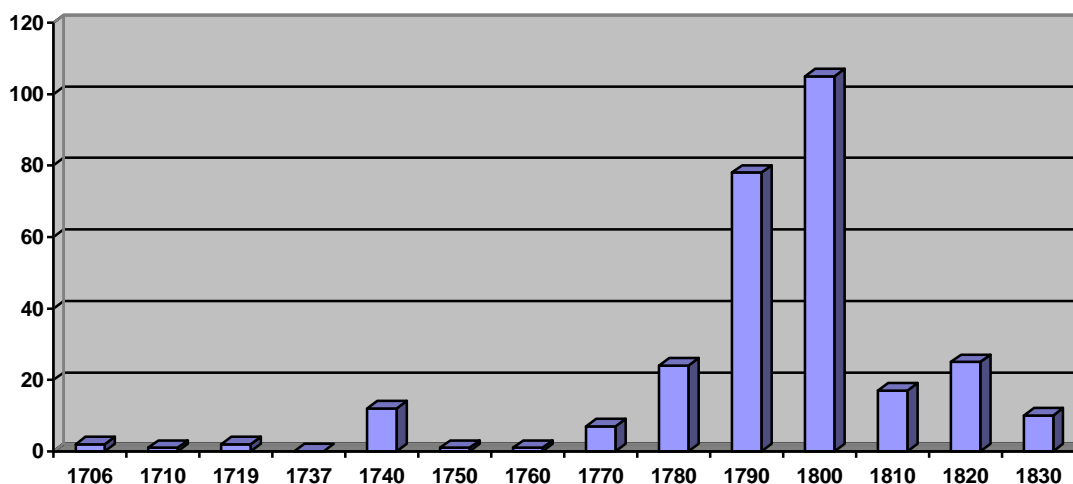
---

³⁰⁷ Ibidem, p. 383.

³⁰⁸ LABROUSSE C.E. La crise de l'économie Française a la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution. Parijs, Presses Universitaires de France, 1944, pp. 319-359.

³⁰⁹ Bovendien kan dit niet zijn doordat onze gewesten bij Frankrijk geannexeerd waren, vanwaar het merendeel van de wijn geïmporteerd werd, aangezien dit in 1810, met een beduidend lager aantal wijnaanbiedingen, nog steeds zo was.

³¹⁰ VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 384.

Figuur 17: Jaarlijks aangeboden wijn in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, terug te vinden in tabel 36, duiden aan dat het wijnaanbod belangrijk was in de Gentse krant. Dit is hoofdzakelijk het geval in 1740 en de periode 1770-1800. In dit laatste jaartal werd wijn het belangrijkste geadverteerde consumptiegoed.

Tabel 36: Procentueel belang van wijn ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	5,3	2,3	3,6	0	14,5	1,3	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	3,3	5,2	9,2	12,4	3	4,1	2,1

Op kwalitatief vlak onderscheid ik drie vaststellingen voor het wijnaanbod in de Gentse advertentiepers: ten eerste de aanduidingen van de herkomst, ten tweede het adverteren van kwaliteit en ten derde het aanbod van brandewijn.

Tabel 37 toont een overzicht van de importplaatsen van de geadverteerde wijn. Het is duidelijk dat het merendeel Franse locaties zijn, wat overeenkomt met het onderzoek van Chris Vandenbroeke. Hij meent dat vooral de gebieden ten zuiden van de lijn La Rochelle-Grenoble belangrijke importeurs waren. Dat dit ook voor het Gentse reclamewezen zo was blijkt uit de frequentietabellen in de bijlagen, die vooral het belang van Bordeaux tonen. Van deze wijnen stelt Chris Vandenbroeke dat vooral de Franse witte wijnen een belangrijk consumptieartikel waren, gevolgd door de rode Franse en Spaanse varianten. Het verbruik in

Gent zou voor meer dan 99,4 % op deze wijnen afgestemd zijn. De leemte werd opgevuld door de Rijnse en Moezelwijnen³¹¹.

Tabel 37: Aangeboden wijn in de Gentse advertentiepers

Rode wijn	Witte wijn	Brandewijn	Ongedefinieerde wijn	
-Barçelona -Benicarlós -Bordeau -Franse -Georgenouveau -Languedoc -Spaanse -Tavelle	-Rochelle -Tours	-Armagnac -Barçelona -Cette -Cognac -Languedoc -Marseille -Moesel -Orleans	-Anjou -Bas-Raque -Bayon -Bordeau -Bourgogne -Canarische eilanden -Champagne -Chalosse -Corinthe (Tinto) -Corsica -Franse -Frontignan	-Ingrande -Malaga -Medoc -Moeselwijnen -Pedro- Ximenes -Rijnse wijnen -Rondelse -Secque -Tours -Valette -Verade -Xeres

Een tweede belangrijke vaststelling is dat mijn onderzoek een veronderstelling van Chris Vandenbroeke staft. Hij stelde zich namelijk de vraag of er een kwaliteitsvermindering van de wijn optrad doorheen de vroegmoderne tijd. Twee redenen wijzen op het tegendeel. Vooral zijn tweede argument is interessant³¹². Hij meent een kwaliteitsbehoud te erkennen door de vermeldingen in de *vendities* in de *Gazette van Gent*. Vooral de adverteerders die meedeelden dat er ...*goeden ouden wijn in bouteillen* in voorraad was, waren volgens hem veel betekend³¹³. Het interessante is dat ik ook dergelijke omschrijvingen aantref. Enerzijds door de vermelde ouderdom van de wijnen en anderzijds door meer expliciete kwaliteitsaanduidingen³¹⁴. Zo werd vaak gesteld dat het *puike* en *welbewaarde* drank betrof. Hierbij kan wel de vraag gesteld worden in hoeverre dit louter verkoopsargumenten waren.

³¹¹ Met vooral Languedoc, Bordeaux, Champagne, Bourgondië en de Provence VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 367.

³¹² Ten eerste stelde hij vast dat het verbruik van Rijnse en Moezelwijnen opnieuw sterk steeg tegen het einde van het Ancien Régime.

³¹³ VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 367.

³¹⁴ In 1706: Oude Rijnse wijnen van de gewassen 1684, 1686, 1701 en 1705; In 1740: Verkoop van wijnen, reeds lang in flessen getrokken; In 1740: Verkoop van wijn, geflest in 1737; In 1830: Verkoop van wijn, geflest in 1825 en 1827.

Een derde aspect dat ik op kwalitatief vlak onderscheid is het aanbod van brandewijn. Deze drank was, ondanks een misleidende naam, verwant met jenever³¹⁵. Toch werd brandewijn vooral samen met wijn geadverteerd, wat niet enkel te verklaren is doordat hij gedistilleerd werd uit wijnmoer³¹⁶. Uit tabel 38 blijkt ook dat dezelfde invoerhavens belangrijk waren voor de import, zodat men beide dranken op dezelfde veilingen verkocht. Bovendien werd brandewijn ook in aanzienlijke hoeveelheden geconsumeerd in de 18^e eeuw³¹⁷. Toch blijkt dat de drank pas vanaf het einde van de eeuw op regelmatig basis geadverteerd werd, wat ik toon in tabel 38. In 1800 bereikt het aantal annonces dan ook een hoogtepunt. Voor de verklaring hiervan verwijs ik naar het wijnaanbod in de Gentse advertentiepers, aangezien het dezelfde verkopen betrof.

Tabel 38: Aantal advertenties waarin brandewijn werd aangeboden in de Gentse advertentiepers

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
Aantal	0	0	2	0	2	0	1
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
Aantal	0	2	12	24	2	1	0

Geestrijke dranken

Naast brandewijn werden ook andere geestrijke dranken aangeboden in de Gentse advertentiepers. Die bundelde ik samen omdat hun individueel kwantitatief belang te klein is. Wel is het interessant om te analyseren welke variatie optrad in het drankenaanbod.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik drie vaststellingen: ten eerste een opleving van het aanbod in 1719, ten tweede een bloeiperiode van 1770 tot 1810 en ten derde minder advertenties in de vroege 19^e eeuw.

De eerste vaststelling is te verklaren doordat in 1719 drie maal dezelfde advertentie, met het aanbod van Keulse jenever, wordt herhaald³¹⁸.

³¹⁵ Dit wordt bevestigd door Chris Vandenbroeke, die stelt dat de tijdgenoot niet steeds een onderscheid maakte tussen beide dranken en hun namen door elkaar gebruikten; VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 394.

³¹⁶ Ibidem

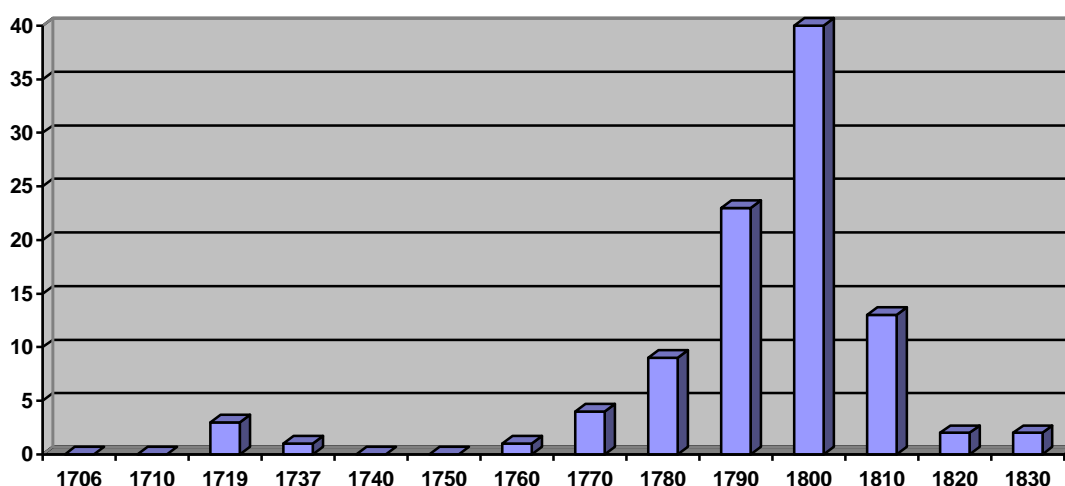
³¹⁷ Ibidem; In deze periode werd de drank door Hollanders vanuit Frankrijk en Spanje aangevoerd, zoals ook blijkt uit de Gentse advertentiepers. Chris Vandenbroeke verduidelijkt dat er een onderscheid bestond tussen sterke en kwalitatieve brandewijn. Hij kwam tot deze conclusie aan de hand van documenten van de raad van financiën en besloot dat de geestrijke drank uit Bordeaux en Languedoc het strafste was en deze uit Cognac, La Rochelle en Nantes de beste.

³¹⁸ Kranten 31 juli, 3 augustus en 7 augustus.

De tweede vaststelling, de bloeiperiode van 1770 tot 1810, heeft vooral te maken met het toenemende aanbod van jenever in de Gentse advertentiepers. Dit is mogelijks een rechtstreeks gevolg van de stijgende consumptie van de drank. Doordat de prijzen van het bier stegen na het midden van de 18^e eeuw³¹⁹, moest een goedkoper alternatief gezocht worden, met name jenever.

Een laatste vaststelling was dat het aanbod daalde in de vroege 19^e eeuw. Dit komt net zoals bij de andere overzeese goederen door de Continentale Blokkade (1806). Dat er toch nog aanbiedingen waren is te verklaren doordat ook inlands geproduceerde geestrijke dranken geadverteerd werden. Bovendien speelde ook de politieke context een belangrijke rol, zoals ik aantoon bij de kwalitatieve veranderingen.

Figuur 18: Jaarlijks aangeboden geestrijke dranken in de Gentse advertentiepers

Uit tabel 39, waarin ik de procentuele cijfers toon, is af te leiden dat het aanbod van geestrijke dranken relatief belangrijk was in de Gentse advertentiepers. Dit mondt in 1800 uit in 4,7 %. Wel moet ik het percentage in 1719 nuanceren, aangezien het drie maal dezelfde advertentie betreft.

Tabel 39: Procentueel belang van geestrijke dranken ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	5,5	1	0	0	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	1,9	1,9	2,7	4,7	2,3	0,3	0,4

³¹⁹ VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 392.

Op kwalitatief vlak onderscheid ik een meer gevarieerd aanbod van geestrijke dranken in de tweede helft van de 18^e eeuw. Om dit te verduidelijken verwijs ik naar tabel 40.

Tabel 40: Aangeboden alcoholische drank in de Gentse advertentiepers

Eerste helft 18 ^e eeuw	Tweede helft 18 ^e en eerste helft 19 ^e eeuw
-Keulse jenever -Ogaerts bier	-Bruine bieren -Engelse elixirs -Faro en Lambiek -Hollandse jenever -Inlandse jenever -Levenswater ³²⁰ -Likeur -Punch -Rum

Vooraf dranken op basis van graan en riet waren belangrijk. Hieronder versta ik het adverteren van jenever, rum en likeur³²¹. Het toenemende aanbod van geestrijke dranken op basis van graan is niet verwonderlijk. De productie ervan startte door de politieke context pas vanaf het begin van de 18^e eeuw. Tot dan werd distillatie uit graan door de overheid meestal verboden. Heel wat broodgranen werden in de jeneverstokerijen ‘verspild’ en bovendien achtte men de consumptie van de dranken schadelijk voor de gezondheid³²². Onder het Oostenrijkse bewind werden die ordonnances niet meer gevolgd. Na de vrede van Utrecht (1713) werd de graandistillatie zelfs aangemoedigd, in het bijzonder door de provinciale overheden³²³. Die gunstige context bleef bestaan tot het Franse bewind, onder dewelke de stokerijen clandestien moesten werken. Nadat distilleren enige jaren oogluikend werd toegestaan, verbood Napoleon dit in 1811 opnieuw³²⁴. Toch is het belangrijk dat het aantal stokerijen tot dan een grote uitbreiding kende³²⁵. Dit blijkt vooral belangrijk voor de opkomst van jenever, zodat ook het aantal advertenties steeg na het midden van de 18^e eeuw. Bovendien was dit het aangewezen alternatief voor het duurder wordende bier, zodat de bevolking op zoek ging naar een goedkopere drank³²⁶. In de Gentse advertentiepers resulteerde dit in een stijgend belang van Hollandse jenever. Die variant werd, samen met

³²⁰ Dit is een verzamelnaam voor alcoholische dranken.

³²¹ De andere dranken - elixir³²¹ en bier³²¹ - die terug te vinden zijn in tabel 1.. werden ofwel heel sporadisch geadverteerd, zoals blijkt uit de frequentietabellen in de bijlagen, of zoals punch enkel aangeboden door de apothekers die er siroop van maakten.

³²² VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 394.

³²³ Ibidem, p. 395.

³²⁴ Ibidem, p. 397.

³²⁵ Ibidem, p. 400.

³²⁶ Ibidem, p. 392.

geïmporteerde brandewijn, vooral in de steden gedronken en was kwalitatief beter dan de inlandse drank³²⁷. Nochtans wilden de regeringsinstanties de consumptie hiervan tegengaan. De ingevoerde dranken werden vanaf het midden van de 18^e eeuw aan hogere douanetarieven onderworpen. De invoerrechten voor jenever en brandewijn werden van 6 op 15 florijnen per ame gebracht. Toch bleek dat de inlandse producten over onvoldoende kwaliteit beschikten om aan die impuls te beantwoorden³²⁸.

Naast jenever werden ook rum en likeuren frequent geadverteerd. James Comer, die de geschiedenis van geestrijke dranken bestudeerde, stelt dat rum tot ontwikkeling kwam op Barbados in de jaren '30 en in de jaren '60 van de 17^e eeuw naar Engeland verhandeld werd. Het duurde echter nog een eeuw vooraleer de geestrijke drank daar op veel appreciatie kon rekenen. Een externe oorzaak bracht hierin verandering. In 1759 was er een graanmisooft. Dit resulteerde in prijsstijgingen in het volgende decennium. Hierdoor werd rum, verkregen door distillatie van de gefermenteerde alcohol van suikerrietsap, belangrijker in het consumptiepatroon. Een nuance is dat een groot deel gebruikt werd ter vervaardiging van Engelse punch³²⁹, die ook in de Gentse kranten werd aangeboden.

Zoals vermeld was ook het aanbod van likeuren belangrijk. Dit waren geestrijke dranken op basis van graan en riet, waar smaakstof werd aan toegevoegd, en die men vanaf de 16^e eeuw in Italië consumeerde³³⁰. Toch verschijnt de drank pas tegen het einde van de 18^e eeuw in de Gentse advertentiepers. Ook hier is de politieke context de meest plausibele verklaring. Het distilleren werd niet vroeger toegelaten.

2.2.2.3 Voeding

Naast de opkomst van warme dranken veronderstelt Wiegmann de vestiging van een modern eetpatroon. In de Gentse advertentiepers zijn er echter enkel indicaties van het kruidenierswaren- en het suikeraanbod. Enkel dit laatste is in de theorie in te passen, aangezien de stijgende aanbiedingen hiervan mogelijks een opkomst van zoete smaak suggereren.

---

³²⁷ Ibidem, p. 398.

³²⁸ Ibidem, p. 403.

³²⁹ KIPLE F.K. & ORNELAS K.C. *The Cambridge world history of food*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 653-663.

³³⁰ Ibidem.

Kruidenierswaren

Onder deze titel analyseer ik een brede waaier aan etenswaren, te verklaren doordat die vanaf 1740 in de annonces als kruidenierswaren werden aangeduid.

Op kwantitatief vlak, waarvoor ik verwijs naar figuur 19, stel ik drie zaken vast. Ten eerste is er een geringe opkomst van het aanbod van voedingswaren in 1719 en 1737. Ten tweede is er een positieve evolutie van de geadverteerde voeding vanaf 1760. Ten derde is er een ineenstorting van het aanbod in de vroege 19^e eeuw.

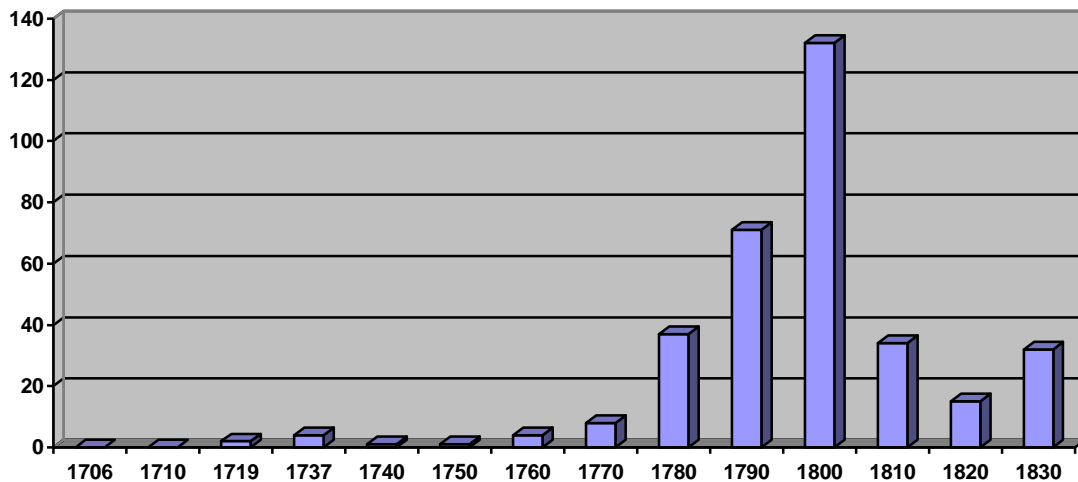
De eerste vaststelling is te verklaren doordat in 1719 en 1737 geconfijt fruit geadverteerd werd. Aangezien het importwaar betrof is het duidelijk dat de eerste bloeiperiode van de Oostendse haven een rol speelde.

Een tweede vaststelling is de opkomst van het kruidenierswarenaanbod vanaf 1760. Dit kent een grote toename in 1780, een toppunt in 1800 en is te verklaren door een grotere variatie aan importwaar. Ook de tweede Oostendse bloeiperiode (1769-1794), waarvan Daniël Farasyn stelt dat die een grote differentiatie van producten met zich meer bracht³³¹, speelde dus een rol. Waarom dit in 1800 op een hoogtepunt uitdraaide is moeilijker te verklaren. Wel blijkt dat het hoge aanbod in dit jaartal vooral bepaald werd door citroenen en appelsienen (18 advertenties), ansjovis (23 advertenties), rabarber (18 advertenties) en peper (24 advertenties). Een derde vaststelling dat ik op kwantitatief vlak onderscheid, is het terugvallende aanbod in de vroege 19^e eeuw. Opnieuw is dit een gevolg van de Continentale Blokkade (1806). Die maatregel van Napoleon resulteerde in een verminderde scheepstrafiek en dus ook in een gedaalde import.

---

³³¹ Voor meer informatie hierover verwijs ik naar hoofdstuk 2. FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, p. 133.

Figuur 19: Jaarlijks aangeboden kruidenierswaren in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, die worden getoond in tabel 41, duiden het belang van de kruidenierswaren in de Gentse annonces. Dit blijkt reeds in 1719 en 1737³³², maar komt nog sterker naar voor tegen het einde van de 18^e eeuw. Bovendien merk ik dat de terugval in de vroege 19^e eeuw relatief meeviel. De percentages in 1810 en 1830 liggen nauwelijks lager dan die in 1770-1790.

Tabel 41: Procentueel belang van kruidenierswaren ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	3,6	3,8	1,2	1,3	2,6
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	3,8	8	8,4	15,5	6	2,4	6,8

Op kwalitatief vlak onderscheid ik in de Gentse advertentiepers een toenemende variatie van het kruidenierswarenaanbod. Dit verduidelijk ik in tabel 42, waarin ik een onderscheid maak tussen de periode voor 1770 en die erna. Die opsplitsing rechtvaardig ik vanuit het onderzoek van Daniel Farasyn. Hij veronderstelde een toenemende differentiatie van koopwaar tijdens de tweede Oostendse bloeiperiode (1769-1794)³³³.

³³² Dit eerste aspect, met percentages die voor 1719 en 1737 hoger liggen dan 3,5 %, is te relativeren aangezien het respectievelijk om twee en vier advertenties gaat. Bovendien betreft het zes maal geconfijt fruit, wat in schrill contrast staat met de variëteit van het aanbod vanaf 1770 zoals zal blijken uit de kwalitatieve analyse.

³³³ FARASYN D. *1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Oostende, Oostendse historische publicaties, p. 133.

Tabel 42: aangeboden kruidenierswaren in de Gentse advertentiepers

Voor 1770	Vanaf 1770		
-Abrikozen	-Aberdaan (Vis)	-Hammen	-Pekelharing
-Bruine mosterd	-Abrikozen	-Haring	-Perziken
-Citroenen	-Amandels	-Hollandse kaas	-Peper (zwarte en bruine)
-Geconfijt fruit	-Ananassen	-Honing	-Rabarber
-Geconfijte citroenen	-Anchovis	-Italiaanse citroenen	-Roeselaarse boter
-Olijfolie	-Azijn	-Kazen	-Rondvis
-Nieuwe vruchten	-Carolinarijst	-Kaneel	-Rozijnen
-Sinaasappels	-China-appels	-Levantse rijst	-Sinaasappels
-Zout	-Citroenen	-Levertraan	-Spaanse kappers
	-Diksmuidse boter	-Milanese rijst	-Stokvis
	-Doggerbankvis	-Morillen	-Vermicelli (kaas)
	-Edamse kaas	-Mosterd	-Vijgen
	-Engelse kaas	-Olijfolie	-Vis
	-Gebroken pepers	-Olijven	-Zoetemelk (kaas)
	-Geconfijte vruchten	-Parmezaanse kaas	-Zout
	-Gruyèrekaas	-Pechen	

De stijgende variatie kan ik kaderen in de onderzoeksresultaten van Chris Vandenbroeke. Die duiden aan dat er in de loop van de 18e eeuw talrijke nieuwe verbruiksproducten aangevoerd werden³³⁴. Bij toepassing op mijn onderzoek blijkt die toegenomen verscheidenheid vooral uit het aanbod van zuivelproducten, vruchten, olijfolie, specerijen, rijst en vis.

Een eerste vaststelling is de variatie die vanaf 1770 optrad bij de zuivelproducten. In dit kader analyseer ik het adverteren van kaas en boter. Dit laatste product, dat in de 18^e eeuw een hoger verbruik kende dan kaas³³⁵, was vanuit financieel oogpunt het belangrijkste voedingsmiddel van dierlijke aard. Het verbruik was dan ook aanzienlijk en kon op ongeveer tien kilo berekend worden. Wel daalde dit in de vroege 19^e eeuw, zodat de hoofdelijke consumptie op negen kilo kwam vast te liggen³³⁶. Desalniettemin was boter een belangrijk voedingsmiddel voor de vroegmoderne mens. Uit de annonces blijkt dit uit het aanbod van Roeselaarse en Diksmuidse boter. Van die laatste stelt Chris Vandenbroeke dat de kwaliteit geroemd was, zelfs onder reizigers die van Parijs en Londen kwamen.

Het aanbod van kazen in de advertentiepers was daarentegen gevarieerder, hoewel het een minder belangrijk consumptiegoed was³³⁷. Ter verduidelijking hiervan verwijs ik naar de Hollandse plaatsnamen in tabel 42. Ook blijkt er een minder belangrijke rol weggelegd voor

³³⁴ Alleen de behoefte aan sommige specerijen zou afgenomen zijn; VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 421.

³³⁵ Ibidem, p. 253bis.

³³⁶ Ibidem, p. 258.

³³⁷ Ibidem, p. 253bis.

het aanbod van Gruyère of kaas uit Engeland. Dit is te verklaren doordat tot het einde van de 18e eeuw hoofdzakelijk Hollandse kazen werden geïmporteerd. Hun monopolie kwam pas later in het gedrang, ondermeer door de opkomst van Gruyère³³⁸.

Naast de zuivelproducten werden ook vruchten geadverteerd³³⁹. Dit is mogelijks te verklaren doordat sommige een zeker belang speelden in het voedingspatroon. Een eerste voorbeeld dat Chris Vandenbroeke aanhaalt zijn de vijgen, waarvan het verbruik op 430000 kilogram per jaar bepaald kon worden. Vanuit dit oogpunt is het niet verwonderlijk dat de vruchten frequent geadverteerd werden in de Gentse advertentiepers³⁴⁰. Belangrijker nog was het aanbod van appelsienen en citroenen, die reeds voor 1770 geadverteerd werden³⁴¹. De verkopen van rozijnen werden daarentegen enkel na 1770 aangekondigd. Dit is te verklaren doordat de vrucht een kleinere rol speelde in het voedingspatroon. De aanvoer bleef dan ook beperkt tot 130000 kilogram. Bovendien gebruikte men rozijnen vooral voor banketgebak, wat een minder frequente consumptie impliceert. Tenslotte werden ook ananassen en rabarber aangeboden, maar hun aanbod bleef beperkt tot respectievelijk één³⁴² en drie³⁴³ advertentie(s). Naast de zuivelproducten en vruchten waren ook de specerijen verantwoordelijk voor de stijgende differentiatie in de annonces. De belangrijkste waren peper en zout, gevolgd door kaneel. Het aanbod van dit laatste was echter minimaal en bovendien enkel na 1770 terug te vinden. In de Gentse advertenties werd voornamelijk klipzout aangeboden, wat te verklaren is door enkele ontwikkelingen in de 18^e eeuw. Vanaf het midden van die eeuw verdrong dit mineraal zout, afkomstig van de streek rond Liverpool, de Spaanse en Portugese varianten van de Zuid-Nederlandse markt. Voor die opkomst waren drie oorzaken aanwijsbaar. Ten eerste was er de grote meerproductie die verkregen werd bij raffinering. Ten tweede waren er de geringere invoerrechten. Ten derde was de aanvoer vanuit Engeland bevoordeeld door de lage transportkosten³⁴⁴. Chris Vandenbroeke stelt dan ook dat na de eerste import (1756) van dit zout in de Zuidelijke Nederlanden de opgang zo spectaculair was dat de andere varianten van weinig of geen tel meer waren. Een tweede geadverteerde specerij was peper, hoewel dit

---

³³⁸ Ibidem, p. 252.

³³⁹ De bespreking van deze vruchten is gebaseerd op: VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, pp. 420-421.

³⁴⁰ De belangrijkste aanvoerplaatsen voor vijgen waren Provence, Languedoc en Italië en in mindere mate Spanje en Portugal.

³⁴¹ Mogelijk is dit vroege aanbod te verklaren doordat de vruchten aanvankelijk een elitair karakter hadden. Dit strookte misschien wel met de kenmerken van het lezerspubliek van de Gentse kranten, maar zekerheid kan ik hier niet over bieden.

³⁴² Krant 31 augustus 1780.

³⁴³ Kranten 24 germinal, 01 en 08 floreal 1800.

³⁴⁴ VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, pp. 345-347.

slechts vanaf 1770 gebeurde. Mogelijks is dit te verklaren door de gestegen consumptie vanaf die periode, wat verondersteld wordt door Chris Vandenbroeke. Om dit te bewijzen onderzocht hij de import in 1763-1771 en 1783-1791, volgend op respectievelijk de Zevenjarige en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Tussen de twee periodes stelde hij een stijgende aanvoer van 23 % vast. Peper werd dus meer gebruikt in de tweede helft van de 18^e eeuw³⁴⁵. Eenzelfde evolutie was merkbaar voor kaneel, dat ook in de Gentse advertentiepers verschijnt vanaf 1770. Ook de opkomst van dit aanbod is mogelijks te verklaren door een toenemende consumptie. Kaneel werd namelijk aangewend bij de cacaooverwerking, wat een verdubbeld verbruik van de specerij impliceerde in de tweede helft van de 18^e eeuw, bij de opkomst van de warme drank.

Het volgende kruidenierswaar dat belangrijker werd na het midden van de 18^e eeuw was olie. Hoewel het hoge aanbod waarschijnlijk te verklaren is door het grote belang van dit product (voor de verlichting, voeding, zeepziederijen, leerlooierijen, alsmede voor de wolindustrie)³⁴⁶, is niet duidelijk waarom die aanbiedingen zo laat opkomen. Bovendien is het problematisch dat de olie niet altijd gespecificeerd werd, zodat niet geweten is om welke variatie het gaat. Wanneer dit wel gebeurt, wordt ofwel olie aangevoerd uit de Provence en Frankrijk ofwel olijfolie - geïmporteerd vanuit Fiorentina, Gallipoly en Sevilla - geadverteerd. Beide gegevens worden opnieuw verklaard door Chris Vandenbroeke. Voor Frankrijk stelt hij dat de olieoverwerkende nijverheid druk werd beoefend³⁴⁷. Mogelijks was dit dus een belangrijke bron van import voor de Zuidelijke Nederlanden. Ook meent hij dat, ondanks dat men vooral papaverolie in de voeding aanwendde, in de periode 1759-1791 met een jaarlijks gemiddeld ongeveer 540.000 liter olijfolie geïmporteerd werd³⁴⁸. Uit die cijfers kan ik besluiten dat het niet verwonderlijk is dat de verkoop ook doordrong tot de Gentse advertentiepers.

Een volgend geadverteerd kruidenierswaar was rijst. Het belang van dit aanbod te relativeren aangezien enkel in 1800 een hoog niveau bereikt werd, met 15 annonces. Dat dit etenswaar in de andere jaartallen niet veel voorkwam wordt door Chris Vandenbroeke verklaard. Ten eerste was rijst duur, daar men in de tweede helft van de 18e eeuw gemiddeld één stuiver moest spenderen om 400 à 500 calorieën op te nemen. Het contrast met de graanvoeding, die de helft goedkoper was, blijkt dan ook enorm. Ten tweede lieten de transportmogelijkheden nog niet toe om rijst als handelsproduct over lange afstanden te vervoeren³⁴⁹. Vanuit dit

---

³⁴⁵ Ibidem, p. 419.

³⁴⁶ Ibidem, p. 295.

³⁴⁷ Ibidem, p. 304.

³⁴⁸ Ibidem, p. 304.

³⁴⁹ Ibidem, pp. 416-417.

oogpunt is het niet verwonderlijk dat het aanbod laag bleef in de 18e- en vroeg 19e-eeuwse Gentse advertentiepers.

Een laatste vaststelling is de opkomst van het visaanbod na 1770 in de annonces. Dit is mogelijks te verklaren doordat de visserij één van de meest bloeiende economische takken was tijdens de laatste twee decennia van de 18e eeuw. Niet alleen werden een zeshonderdtal vissers te werk gesteld, ook schiep zij voor tal van bedrijven bijkomende werkgelegenheid³⁵⁰. Daniel Farasyn staft die stelling met een overzicht van het aantal visserssloepen die de Oostendse vloot telde. In 1785 waren dit er nog 31, waarvan er slechts één voorzien was met een reservoir ter bewaring van de vangst³⁵¹. In 1787 was het aantal sloepen aangegroeid tot 71, waarvan 15 schepen over een reservoir beschikten. In 1789 steeg het sloepenaantal nog tot 77, om in 1790 nogmaals met 13 te vermeerderen³⁵². Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat de sterke uitbreiding van de vloot doorwoog in de Gentse advertentiepers.

Suiker

Een tweede verandering die Wiegelmann onderscheidt is de opkomst van de zoete smaak. In mijn onderzoek wordt die ontwikkeling geïllustreerd door het stijgende aanbod van suiker. Dit product was al in de Middeleeuwen in Europa bekend, maar gold toen als prestigieus statussymbool. Pas na 1700 evolueerde suiker van een luxeproduct naar één dat dagelijks gebruikt werd door brede lagen van de samenleving³⁵³.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik voor het suikeraanbod drie zaken: ten eerste is dit het vroege voorkomen aan het begin van de 18e eeuw, ten tweede een hoog aantal aanbiedingen tussen 1780 en 1800 en ten derde een ineenstorting in de vroege 19^e eeuw.

De eerste vaststelling is dat reeds in de vroegste vier jaartallen suiker geadverteerd werd. Dit betekent dat de zoetstof het enige overzeese product is dat voor 1719 in de advertentiepers verscheen. Een mogelijke verklaring is dat het Muscovado en Braziliaanse suiker betrof, zodat de afkomst van de West-Indische kolonies een rol kan spelen.

Een tweede vaststelling is een stijging van het suikeraanbod vanaf 1780. Een belangrijke invloed was zeker de opkomst van nieuwe raffinaderijen in de tweede helft van de 18^e eeuw. Chris Vandenbroeke stelt dat men vanaf 1749 van een stijging van het aantal suikerfabrieken

---

³⁵⁰ FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, p. 171.

³⁵¹ Deze bak was met zeewater gevuld om de vis zo lang mogelijk vers te bewaren.

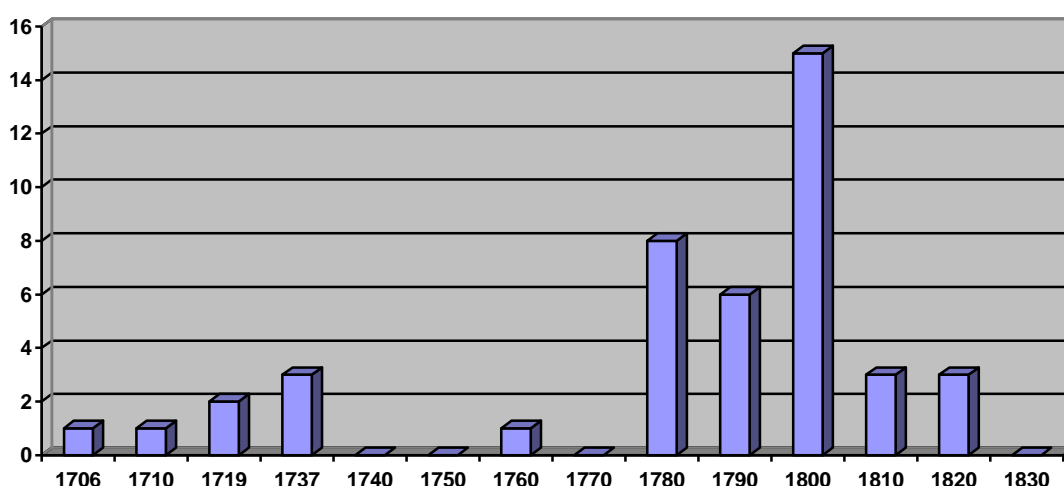
³⁵² FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, p. 170.

³⁵³ KIPLE F.K & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 437.

kan gewagen, zodat er aan het einde van het Oostenrijkse Bewind ongeveer 30 in de Zuidelijke Nederlanden opereerden³⁵⁴. Dit houdt vanzelfsprekend verband met de toegenomen consumptie. Ten opzichte van de periode 1763-1771 is het suikerverbruik in de Zuidelijke Nederlanden na de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1778-1783) verdubbeld. Bovendien zal ook de specifieke havensituatie en de tweede Oostendse bloeiperiode een rol gespeeld hebben.

De derde vaststelling is het ineenstorten van het suikeraanbod in de advertenties in de vroege 19^e eeuw. Ook dit is te verklaren door de maritieme situatie in de Zuidelijke Nederlanden. De blokkade van Engeland, door Napoleon op 21 november 1806 uitgevoerd, had nadelige gevolgen voor de scheepstrafiek. Bovendien bezetten de Fransen in 1810 de Noordelijke Nederlanden, zodat ook de bevoorrading vanuit die havens stilviel.

Figuur 20: Jaarlijks aangeboden suiker in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers verduidelijken dat suiker in de eerste vier jaren een belangrijk aandeel in de kranten had. Tabel 43 toont dat dit in de rest van de 18^e en de vroege 19^e eeuw niet meer het geval was.

Tabel 43: Procentueel belang van suiker ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	2,6	2,3	3,6	2,9	0	0	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	1,7	0,7	1,8	0,5	0,5	0

³⁵⁴ VANDENBROEKE C. *De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden*. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, p. 416.

Op kwalitatief vlak zijn er geen veranderingen te noteren voor het suikeraanbod. In enkele advertenties werd er wel geadverteerd dat het Braziliaanse, Moscovaadse, Caraïbische, Tobagose of witte suiker betrof. Ook werd er sporadisch melding gegeven van brood- en poedersuiker. De algemene regel was echter dat de koopwaar niet gespecificeerd werd.

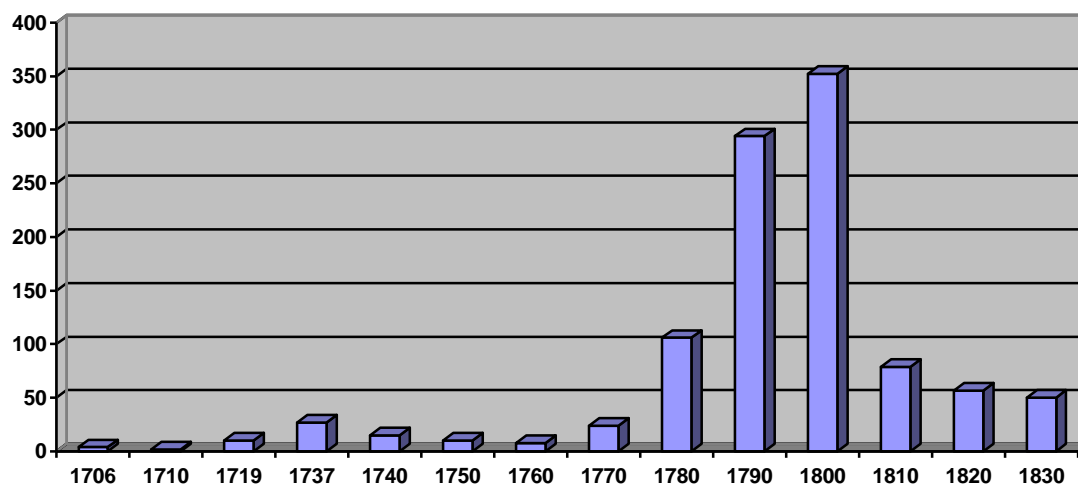
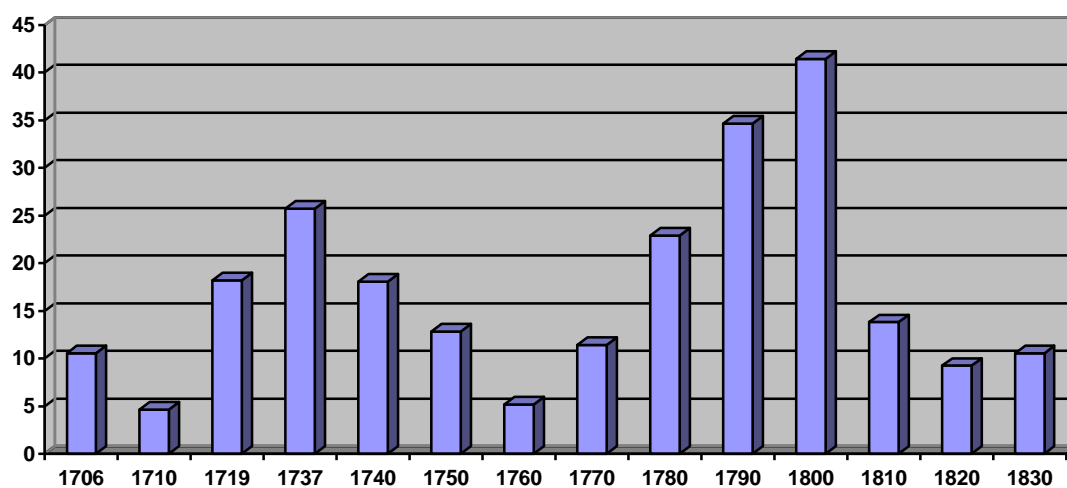
Besluit verbruiksgoederen

Om het aanbod van verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers te toetsen aan de theorie van de consumptierevolutie, is vooral de kwantitatieve ontwikkeling interessant. Deze duidt tevens de belangrijkste kwalitatieve vaststelling, de differentiatie van het aanbod. Dit blijkt vooral bij het adverteren van alcoholische dranken en *Kruidenierswaren*, zoals: wijn, jenever, likeuren, rum, zuivelproducten, vruchten, olijfolie, specerijen, rijst en vis. Daarnaast was er een opkomst van de warme dranken en suiker. Die veranderingen plaatste ik in het onderzoek van Wiegmann. Hij stelt dat de 18^e eeuw cruciaal was in de totstandkoming van een modern voedingspatroon en onderscheidt vijf veranderingen: het gebruik van de aardappel, de komst van koffie en thee, de ontwikkeling van zoete smaak, het aanschaffen van eetgerei en de toenemende invloed van kookkunst uit niet-Europese landen³⁵⁵. De analyse van de Gentse advertentiepers staft drie van deze vaststellingen: het grotere belang van zoete smaak, warme dranken en etensgerei.

Samen met het belangrijker wordend tabaksaanbod ontstond er een gevarieerder aanbod van verbruiksgoederen na het midden van de 18^e eeuw. Dit werd bepaald door de industriële ontwikkeling en de bloeiperiodes van de Oostendse haven. Deze laatste invloedsfactor is tevens de verklaring waarom het aanbod lager was in de vroege 19^e eeuw. De Continentale Blokkade (1806) blokkeerde de scheepstrafiek, waardoor de bevoorrading van de Zuid-Nederlandse markt in het gedrang kwam en de verbruiksgoederenaanbiedingen daalden.

---

³⁵⁵ JOBSE-VAN PUTTEN J. Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, Sun, 1995, p. 94.

Figuur 21: Absoluut aantal aangeboden verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers**Figuur 22: Procentueel aantal aangeboden verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers**

Tabel 44: Procentueel belang van verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers

Tabak	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	2,6	0	0	1	0	2,6	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	1,9	1,1	4,2	4,4	1,6	1,5	1,1
Thee	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	16,2	2,5	5,1	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0,5	2,4	3,5	1,1	0	0	0
Koffie	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	1	0	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	2,2	5,5	1,1	0,5	0,5	0,2
Cacao	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	1,8	0	0	2,6	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	0,4	0,4	0,5	0	0	0
Wijn	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	5,3	2,3	3,6	0	14,5	1,3	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	3,3	5,2	9,2	12,4	3	4,1	2,1
Geestrijke Dranken	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	5,5	1	0	0	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	1,9	1,9	2,7	4,7	2,3	0,3	0,4
Kruideniers- Waren	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	3,6	3,8	1,2	1,3	2,6
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	3,8	8	8,4	15,5	6	2,4	6,8
Suiker	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	2,6	2,3	3,6	2,9	0	0	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	1,7	0,7	1,8	0,5	0,5	0

HOOFDSTUK 2: Diensten

1 Wat werd geadverteerd?

James C. Riley, die de impact van de consumptierevolutie in het 18^e-eeuwse Europa besprak, stelde voor Groot-Brittannië vast dat niet de industrie of de landbouw het grootste deel van de economische groei uitmaakten, maar wel de dienstensector. Omstreeks 1800 zou die 44 % van de economische output uitgemaakt hebben, terwijl dit in 1700 slechts 35 % was³⁵⁶. Bovendien veronderstelt hij het stijgende belang van diensten ook voor de Lage Landen, zodat het interessant is om dit aanbod te analyseren in de Gentse advertentiepers. Teneinde dit te doen deel ik de annonces op in de categorieën *medische diensten*, *goederenvervoer per schip, per koets, boden en post*, *onderwijs, tekenlessen* en *vacatures*³⁵⁷.

1.1 Medische diensten

Laurence William Brockliss, die onderzoek voerde naar de medische praktijk, meent dat geneeskundige beoefenaars vrij snel de mogelijkheid van het advertentiewezen inzagen. Ze plaatsten annonces in de hoop een cliënteel te rekruteren³⁵⁸. Dit was ook zo voor de Gentse casus. Reeds van in de vroege 18^e eeuw waren de medische diensten terug te vinden in mijn bronnen. Het interessante is dat die informatie ons inzicht levert in de aandoeningen die de adverteerders dachten te kunnen genezen, alsook in de bezetters van de medische marktplaats.

Kwantitatief zijn er drie belangrijke vaststellingen voor het adverteren van medische diensten: ten eerste een hoogtepunt in 1737, ten tweede een opgang vanaf 1770 en ten derde een terugval van het aantal advertenties in 1790.

Voor de eerste vaststelling kan ik twee redenen aanhalen. Een eerste punt is dat er vijf advertenties geplaatst werden door de tandheerkundige Sr. Carmeline. Een tweede punt is dat ik ook de verkoop van Zwitserse kruidenthee met toegedichte genezende krachten (drie advertenties) als een medisch aanbod interpreteer. Het hoogtepunt in 1737 is dan ook te verklaren door de herhalingen van die twee aanbiedingen.

---

³⁵⁶ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: CAMERON E. Early Modern Europe. Londen, Oxford University Press, 1999, p. 260.

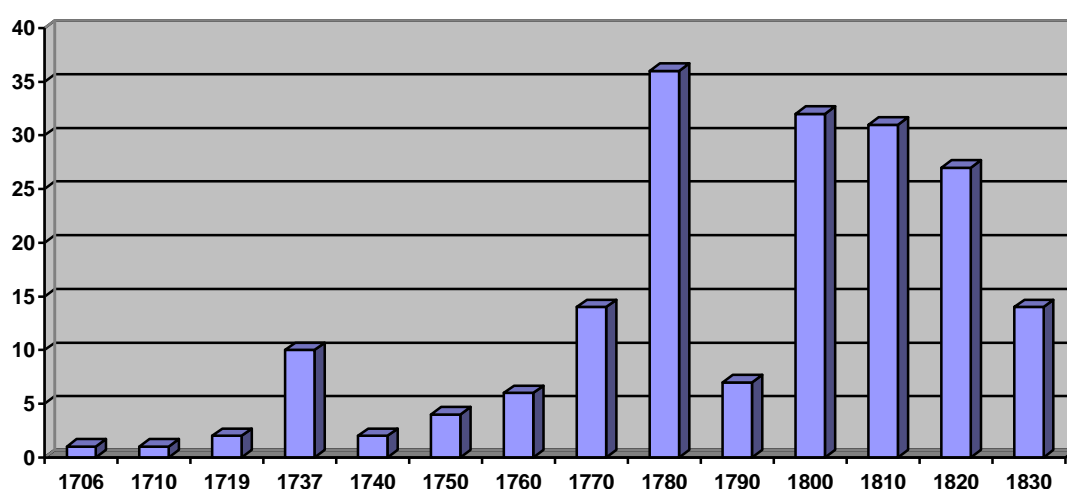
³⁵⁷ De annonces die zowel kwantitatief als kwalitatief een kleine rol speelden in de Gentse advertentiepers kwamen reeds kort aan bod bij de bespreking van de methodologie.

³⁵⁸ Laurence William Brockliss, die de medische verzorging in de 18^e eeuw bestudeerde erkende dit voor de charlatans. In: BROCKLISS L.W. *Organization, training and the medical marketplace in the eighteenth century*. In: ELMER P. The Healing Arts: health, disease and society in Europe 1500-1800. Manchester, Manchester University Press, 2004, p. 373.

De tweede vaststelling is het stijgende aanbod van medische diensten vanaf 1770. Dit was het gevolg van een hogere variatie in het aanbod, mogelijks voortkomend door een veranderende mentaliteit tegenover geneeskunde vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Voor meer informatie hierover verwijs ik naar de kwalitatieve analyse.

Een laatste vaststelling is het lage aanbod in 1790. Dit is opmerkelijk, rekening houdend met de opkomst van de medische advertenties vanaf 1770. Het is moeilijk dit te verklaren. Wel blijkt dat de annonces in dit jaartal veel minder gevarieerd waren. Vooral heel- en vroedmeesters (drie advertenties) kondigden hun diensten aan.

Figuur 23: Jaarlijks aangeboden medische diensten in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers in tabel 45 nuanceren het beeld van een hoger aanbod van medische diensten na het midden van de 18^e eeuw. Ondanks schommelingen zijn de verschillen niet groot³⁵⁹. Dit betekent dat het aanbod van medische diensten parallel evolueerde aan de opkomst van het advertentiewezen en een constante rol bleef spelen in de kranten. De enige uitzondering hierop is 1790.

Tabel 45: Procentueel belang van medische diensten ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	2,6	4,7	3,6	9,5	2,5	5,1	3,9
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	6,7	7,8	0,8	3,8	5,4	4,4	3

³⁵⁹ In dit opzicht bevestigt mijn onderzoek dit van Frans de Potter, uitgevoerd in 1879, waarin de geschiedenis van de Gentse advertentiepers bestudeerd wordt. Deze auteur stelde dat de chirurgijnen en boekdrukkers de eersten waren die vanaf de vroege 18^e eeuw het nut van adverteren inzagen; DE POTTER F. De advertentie in de nieuwsbladen. Gent, Davidsfonds, 1879, p. 47.

Op kwalitatief vlak maak ik een onderscheid tussen enerzijds de ziekten en aandoeningen die volgens de adverteerders te behandelen waren en anderzijds tussen de bezetters van de medische marktplaats.

Dit eerste onderdeel verduidelijk ik aan de hand van tabel 46. Hierin maak ik een onderscheid tussen enerzijds de ziekten, de ontstekingspijnen en de aandoeningen.

Tabel 46: Aanbod van te genezen ziekten, ontstekingspijnen en aandoeningen in de Gentse advertentiepers

Ziekten	Ontstekingspijnen	Aandoeningen
-Epilepsie -Kanker -Koeienplaag -Syfilis	-Flerecijn -Reuma -Sciatique	-Breuken -Eksterogen -Gehoor -Gezicht (ogen) -Gezondheidsbaden -Ingegroeide teennagels -Stenen -Tanden -Verdronken personen tot Leven helpen -Vloed van vrouwen

Uit de Gentse advertentiepers blijkt een verschuivend belang inzake het aanbod van ziektebehandelingen. In de eerste driekwart van de 18^e eeuw was er vooral aandacht voor de ontstekingspijnen en aandoeningen. Dit veranderde tegen het einde van de eeuw, zodat ook de ziekten op meer belangstelling konden rekenen. Die ommekeer kader ik in een wijzigende medische mentaliteit die optrad vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Dit impliceerde een andere kijk ten opzichte van de behandeling van ziekten en werd geopperd door de Gentse historicus Karel Velle. Als basis stelt hij een intens zoeken van artsen en medici naar een systeem van de relaties tussen de ziekten onderling, de gelijkenissen, symptomen en verdelingen voorop. Dit bracht een traditie teweeg waarin de classificatie van geneesmiddelen centraal stond³⁶⁰. Een andere implicatie was dat de geneeskundigen op zoek gingen naar mogelijkheden om ziekten te genezen en het lichaam terug in evenwicht te brengen³⁶¹. Vanuit dit oogpunt is het mogelijk het aanbod van ziekten zoals kanker, epilepsie, syfilis en de koeienplaag te kaderen. Een nuance is dat die aanbiedingen geen belangrijke plaats innamen in de Gentse advertentiepers. De genezing van kanker, epilepsie, syfilis en de koeienplaag

³⁶⁰ VELLE K. Medisch-geographisch en epidemiologisch onderzoek in België sinds het laatste kwart van de 18^e eeuw tot circa 1850. Een bijdrage tot de sociale geschiedenis. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*. 1984, 38, p. 212.

³⁶¹ WORBOYS M. The spread of Western Medicine. In: LOUDON I. *Western medicine: An illustrated history*. Oxford, Oxford University Press, 1997, p. 249.

werden respectievelijk door twee en de drie laatste door één adverteerder(s) aangekondigd. Van de ziekten nam syfilis toch de belangrijkste plaats in, daar Ph. Haghenbeek in 1800 11 maal adverteerde dat hij deze behandelde³⁶². Twee denkpistes zijn mogelijk: of Ph. Haghenbeek geloofde echt in zijn genezing van syfilis, of - en meer waarschijnlijk - het was een kwakzalver³⁶³. Aan de tweede denkpiste ken ik meer bestaansrecht toe. Ph. Haghenbeek stelde dat hij alle *pokkige* ziekten kon genezen. De advertenties werden in de titel dan wel aangekondigd als een remedie tegen syfilis, maar omvatten een ruimere waaier van kwalen. Verder kondigde hij ook aan dat *...gegrond op eigen beproevingen, tot het genezen van alle onreynige toevallen, van de minste tot de meest verouderde, welke dezen middel altijd de beste uitval gehad heeft, zelfs op de verlaetene mensen, en beroofd van alle hulpe. Hij is van eenen wondere kracht, zonder bad ofte andere hulpmiddelen, zonder onderscheid van temperament, ouderdom of geslacht, geneest hij voorkomentlyk de gevolgen van het kwaed: deze gevallen moeten de kragt verzekeren van deezen eenigen middel, eenvoudig in zyne gedaente en toediening*. Bovendien verzekert deze geneesheer een *...volkomen en spoedige genezing*³⁶⁴.

Ook de genezing van epilepsie en de koeienplaag kwam pas laat voor in de advertenties. Dit is wederom te verklaren door specifieke ontwikkelingen in de medische wereld. De visie over de eerste ziekte belandde met de Verlichting namelijk in een stroomversnelling. Die mondde volgens Jerrold E. Levy uit in een vergrote aandacht voor epilepsie aan het begin van de 19^e eeuw³⁶⁵. Het is mogelijk dat de drie advertenties in 1780, waarin François Huet de genezing van epilepsie adverteert, vroege voorlopers zijn van die ontwikkeling. Hiertegenover staat dat drie advertenties van eenzelfde adverteerder te weinig gewicht kennen om het bestaan van de evolutie te onderschrijven³⁶⁶. Bovendien is dit tot nader orde een internationale ontwikkeling.

³⁶² Kranten 01, 15, 29 frimaire, 15, 18, 28 pluviose, 08 ventose, 10 germinal, 01, 08, 30 floreal 1800

³⁶³ Een eerste is de oprichting na het midden van de 18^e eeuw van gespecialiseerde hospitalen die zich toespitsten op de genezing van venerische ziekten. Mogelijk resulteerde die hernieuwde aandacht in ideeën over de behandeling van de epidemische ziekte. Dit betreft echter vooral een internationale ontwikkeling. Een andere denkpiste neem ik over van Sheldon Watts, die het optreden van epidemieën in historisch perspectief bestudeerde. Hij veronderstelde een stijging van het aantal syfilisgevallen na 1750 door het intellectuele klimaat dat destijds heerste. De tweede helft van de 18^e eeuw stond in het teken van een morele strijd tegen masturbatie, wat volgens de auteur impliceerde dat meer mannen prostituees opzochten en dat syfilis aldus een grotere dreiging betekende; ARRIZABALAGA J. Syphilis. In: KIPLE K.F. *The Cambridge historical dictionary of disease*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 316.; WATTS S. *Epidemics and History: disease, power and imperialism*. New Haven & London, Yale University Press, 1997, pp. 139-140.

³⁶⁴ Advertentie in krant 29 brumaire 1800.

³⁶⁵ LEVY J.E. Epilepsy. In: KIPLE K.F. *The Cambridge historical dictionary of disease*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 119; Deze theorie kan ik kaderen in de stijgende aandacht en onderverdeling van de verschillende ziektes vanaf het midden van de 18^e eeuw, die zoals ik eerder vermeldde door de Gentse historicus Karel Velle werd uiteengezet

³⁶⁶ Kranten 03, 06 en 10 juli 1780.

Het blijft dus de vraag in hoeverre Jerrold E. Levy's stelling extrapoleerbaar is tot de Zuidelijke Nederlanden.

Voor de koeienplaag is er een bijkomend probleem. Het blijkt immers niet duidelijk welke ziekte dit betreft. De benaming is niet terug te vinden in het wetenschappelijke canon. Wel indiceren de advertenties dat het een aandoening was waarin de lezers van de *Gazette van Gent* geïnteresseerd waren. Ondanks dat er slechts één adverteerder in 1800 de genezing hiervan aanbood³⁶⁷, is ook de uitgave van de *Verhandeling over de koeyploag* in dat jaartal beduidend³⁶⁸. Het is op basis van de late interesse voor de kwaal dat ik vermoed dat dit een synoniem was voor de koeienpokken, die ook omwille van specifieke medische ontwikkelingen meer aandacht kregen tegen het einde van de 18^e eeuw³⁶⁹. De oorzaak hiervan was de ontdekking van de Engelse chirurgijn Edward Jenner (1749-1823). Hij legde het verband tussen de op de mens overdraagbare koeienpokken en de immunisering tegen pokken³⁷⁰. Vooral de timing en de impact van de doorbraak zijn belangrijk voor mijn onderzoek. De koepokinenting werd immers omstreeks 1800 ook in onze gewesten toegepast³⁷¹. Naar alle waarschijnlijkheid is de aandacht die de behandeling van de koeienplaag in de advertenties kreeg dan ook te verklaren vanuit die evolutie.

Een laatste ziekte die vanaf 1780 in de Gentse advertentiepers voorkwam was kanker. Hoewel de ziekte al gekend was bij de oude Grieken, Hippocrates gaf de naam *karcinos* (Grieks voor krab), blijkt dat dit vooral een modern gegeven is³⁷². Toch toont de Gentse advertentiepers dat de ziekte al in de late 18^e eeuw gekend was. De vraag blijft in hoeverre dezelfde gegevens bedoeld worden. Opmerkelijk is dat de annonces reeds een gelijkaardig begrip, als het hedendaagse, van kanker aanduidden. Een eerste persoon adverteerde in 1780 dat hij kanker kon verhelpen wanneer die niet al te diep ingeworteld was³⁷³. Een tweede persoon, een vrouw, deelde in 1800 mee dat ze de ziekte kon genezen. Als voorwaarde stelde zij dat het succes afhankelijk was van het lichaamsdeel waarin de kanker zich bevond³⁷⁴. Deze vroege vermeldingen zijn mogelijks in te kaderen in het door Karel Velle veronderstelde

---

³⁶⁷ Krant 15 frimaire 1800.

³⁶⁸ Krant 29 frimaire 1800.

³⁶⁹ Hiervoor verwijs ik naar: VAN DEN ABEELE M. *De pokken in Oost-Vlaanderen in de periode 1815-1840*. Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, 2006, 141 p.

³⁷⁰ BRUNEEL C. Ziekte en sociale geneeskunde: de erfenis van de Verlichting. In: DE MAEYER J., DHAENE L., HERTECANT G. & VELLE K. *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*. Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 1998, p. 27.

³⁷¹ Ibidem, p. 27.

³⁷² BENEDEK G.T. & KIPLE K.F. Cancer. In: KIPLE K.F. *The Cambridge historical dictionary of disease*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 63-67.

³⁷³ Krant 06 en 09 november 1780.

³⁷⁴ Krant 02 thermidor 1800

medicaliseringsproces. Een nuance is dat de adverteerders geen medische specialisten waren. In 1780 was dit tweemaal dezelfde apotheker en in 1810 een niet nader gepreciseerde vrouw. Naast deze ziekten kwamen ook de annonces waarin het opnieuw tot leven wekken van verdronken personen en waarin een middel tegen de vrouwelijke vloed werd aangeboden, pas in de vroege 19e eeuw voor. Dit eerste aanbod, éénmaal geadverteerd op 20 mei 1830, is mogelijks te verklaren vanuit een wending die zich in de late 18e eeuw doorzette. Deze kende voorlopers in 1740, vanaf wanneer het spookbeeld van de levend begraven ongekende proporties aannam en een courant thema werd in de literatuur³⁷⁵. Vanuit medisch standpunt werd het probleem van de schijndode vanaf dat jaar door de Parijse anatoom Jakob Winslow (1669-1760) bestudeerd. Dit was tevens de aanleiding voor een verhoogde aandacht voor drenkelingen. Bovendien ontstond voor deze problematiek een vernieuwde belangstelling in de jaren '70 van de 18^e eeuw, welke interesse ook doorwerkte in onze gewesten met een verhoogde interesse van artsen en overheden³⁷⁶. Mogelijks is het late aanbod van het opnieuw tot leven helpen van verdronken personen in deze context te plaatsen.

Het tweede aanbod dat ik aanhaal, het behandelen van de vrouwelijke vloed, werd twee maal geadverteerd in 1810³⁷⁷. Hoewel te vermoeden is dat L.G. van Malcote met de *vloed der vrouwpersoons* de menstruatie aanduidde, bieden de Engelse historici Peter Elmer en Ole Peter Grell echter nog een alternatief aan. Zij duiden enerzijds ook de menstruatiecyclus als onderdeel van *flux*, anderzijds blijkt dat dit woord een bredere waaier aan betekenissen toebedeeld kreeg in de vroegmoderne tijd. Ter illustratie citeer ik deze auteurs, die de invulling van *flux* omschrijven als *...the complaint about an inner flux was one of the most frequent reasons why the women turned to the doctor. Just as often they were troubled that the flux may have struck in again. The flux is a strange thing. It described a host of things. 'Flux' is the name for pains a women felt inside from matter flowing in her body. The women also spoke of 'flux' when something flowed from their bodies. The menses is a 'flux', the 'whites' is a 'flux', and they used the word to descibe oozing wounds or open sores on the skin...*³⁷⁸ Uit dit citaat is af te leiden dat deze advertenties niet onvoorbarig aan de

---

³⁷⁵ Ook Sofie van Dorpe, die de schijndood bestudeerde, stelt dat dit in de loop van de 18^e en de vroege 19^e eeuw gemedicaliseerd werd. VAN DORPE S. Onzeker overlijden: mentaliteitsstudie van de angst voor schijndood en overhaaste begrafenissen in diachronisch en Europees perspectief. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2006, 196 p.

³⁷⁶ BRUNEEL C. Ziekte en sociale geneeskunde: de erfenis van de Verlichting. In: DE MAEYER J., DHAENE L., HERTECANT G. & VELLE K. Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen. Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 1998, p. 28.

³⁷⁷ Kranten 13 en 20 september 1810.

³⁷⁸ ELMER P. & GRELL O.P. Health, disease and society in Europe 1500-1800: a source book. Manchester, Manchester University Press, 2004, p. 203.

menstruatiecyclus gekoppeld mogen worden en we de Engelse term niet zomaar naar de Nederlandse vertaling kunnen omzetten.

Het aanbod van de behandeling van deze ziekten speelde echter slechts een kleine rol in de Gentse advertentiepers en werd overvleugeld door de aandoeningen en ontstekingspijnen. Mogelijks is dit overwicht te verklaren door de teruggelopen impact van epidemische ziekten in de tweede helft van de 18^e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden³⁷⁹. Van deze ontstekingspijnen kwamen het tandleed, de aandoeningen van ogen en het verwijderen van stenen het meest frequent voor. Ook Ann van der Eeken, die de medische sector in het 18^e-eeuwse Gent bestudeerde, veronderstelt het voorkomen van rheumatis, arthritis, jicht, nier- en blaasstenen, kreupel- en blindheid, krankzinnigheid en deficiëntieziekten in de 18^e eeuw³⁸⁰. Het overwicht van de geadverteerde oogbehandelingen in de Gentse advertentiepers is volgens haar te verklaren door een gebrekkig dieet, zodat een tekort aan vitamine A leed tot oogkwalen³⁸¹. Voor een verdere uitbreiding van het overwicht van oog- en steenbehandelingen verwijs ik naar de aansluitende bespreking van de medische dienstenverstrekkers.

Een tweede aspect van dit kwalitatieve onderdeel omvat een analyse van de personen die de medische diensten aanboden. Uit de bronnen bleek een onderscheid tussen chirurgijnen, apothekers, artsen, vroedvrouwen en specialisten, met vooral een belangrijke rol voor de eerste twee soorten. De Duitse historica Mary Lindemann, die de medische verzorging in vroegmodern Europa bestudeerde, verklaart dit doordat chirurgijnen en apothekers het leeuwendeel van de dagelijkse medische en chirurgische vraag beantwoordden³⁸². Bovendien blijkt uit de studie van Laurence William Brockliss, die de medische verzorging in de 18^e eeuw onderzocht, dat in die eeuw het onderscheid tussen de verschillende medische beoefenaars niet meer zo scherp was als in het verleden. In de 16^e en 17^e eeuw was de behandeling van zieken nog voorbehouden aan twee soorten medische beoefenaars. Aan de ene kant was er een kleine maar groeiende groep van geleerde dokters, die hun diensten voorbehielden aan de elite, en aan de andere kant een grote groep niet-gestudeerde genezers

---

³⁷⁹ VAN DER EEKEN ANN. De uitbouw van de medische sector te Gent in de achttiende eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1984, p. 228.

³⁸⁰ Ibidem.

³⁸¹ Ibidem, p. 230.

³⁸² LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 216.

die de verzorging van de rest van de bevolking op zich namen³⁸³. Er bestond dus een onderscheid. Aan de ene kant stonden de artsen die werden opgeleid in universiteiten en verantwoordelijk waren voor de diagnoses en genezing van ziekten. Aan de andere kant waren er de chirurgijnen en apothekers, die de manuele operaties verzorgden en geneesmiddelen bereidden en verkochten³⁸⁴. Zij bekwaamden zich in hun vak als leerlingen (praktijkgericht) en werden aan weinig formele instructies onderworpen³⁸⁵. Het hoger aanzien die de artsen genoten, was dan ook een gevolg van hun meerwaarde aan scholing³⁸⁶. Marga Pruijt, die de medische beoefenaars in de 19^e-eeuwse Kempen bestudeerde, stelt dit scherper en maakt een onderscheid tussen zij die erover dachten en zij die het uitvoerden³⁸⁷. Deze situatie kwam ten einde in de 18^e eeuw, wanneer de chirurgijnen een meer formele studie en de artsen een steeds praktischere instelling kenden³⁸⁸. Ten gevolge hiervan gingen de artsen zich ook steeds vaker specialiseren in het chirurgijn- en apothekerschap³⁸⁹. Zij bekwaamden zich aldus ook in het amputeren van ledematen, het sluiten van fistels, het verwijderen van stenen, onderzoeken van kankers en het verwijderen van katarakten. De Engelse historica Jacalyn Duffin, die de geschiedenis van de medicijnen bestudeerde, breidt de functies van de chirurgijnen nog uit met het verzorgen van hernia's en het uitvoeren van lithotomie³⁹⁰, wat ook in de Gentse advertentiepers terug te vinden is. Laurence William Brockliss waagt dan ook te spreken over een medische marktplaats waarin de verschillen tussen de beoefenaars vervaagden³⁹¹. Uit het onderzoek van Piet Lenders, die de geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden bestudeerde, blijkt dat de chirurgijnen en apothekers ook te Gent een emancipatiestrijd uitvochten in de 18^e eeuw³⁹². Deze gelijkschakeling verklaart mogelijks

---

³⁸³ BROCKLISS L.W. Organization, training and the medical marketplace in the eighteenth century. In: ELMER P. The Healing Arts: health, disease and society in Europe 1500-1800. Manchester, Manchester University Press, 2004, p. 344.

³⁸⁴ LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 215.

³⁸⁵ BROCKLISS L.W. Organization, training and the medical marketplace in the eighteenth century. In: ELMER P. The Healing Arts: health, disease and society in Europe 1500-1800. Manchester, Manchester University Press, 2004, p. 346.

³⁸⁶ Ibidem, p. 356.

³⁸⁷ PRUIJT M. Over de afwezigheid van vroedvrouwen in de Brabantse Kempen in de negentiende eeuw. In: DE KOK H. & COPPENS H. Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen ...: Medische zorg in de Kempen voor de medicalisering. Turnhout, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1994, p. 64.

³⁸⁸ Ibidem, p. 357.

³⁸⁹ Ibidem, p. 358.

³⁹⁰ DUFFIN J. History of medicine: A scandalously short introduction. Houndmills-Basingstoke-Hampshire-Londen, Macmillan press Ltd., 2000, p. 220.

³⁹¹ BROCKLISS L.W. Organization, training and the medical marketplace in the eighteenth century. In: ELMER P. The Healing Arts: health, disease and society in Europe 1500-1800. Manchester, Manchester University Press, 2004, p. 372.

³⁹² LENDERS P. Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Kortrijk, UGA, 2001, p. 81.

waarom de artsen en chirurgijnen in de annonces op dezelfde hoogte geplaatst werden. Niettemin zijn enkele verschillen merkbaar. Vooral het verwijderen van stenen en de tandenverzorging bleef voorbehouden aan de chirurgijnen. Een voorrecht voor de artsen is dan weer de verzorging van epilepsie.

Meer gespecialiseerd waren de vroegmoderne vroedvrouwen, die de geboorten verzorgden en zich aan het kraambed van matrones onderscheidden door hun handigheid en ervaring³⁹³. Het interessante is dat ik aan de hand van de Gentse advertentiepers de theorie kan toetsen die het verdwijnen van de vroedvrouwen veronderstelde ten voordele van de vroedmannen, chirurgijnen en accoucheurs. Deze ommekeer werd voor de Angelsaksische wereld vanaf het midden van de 18^e eeuw vastgesteld³⁹⁴. De Gentse advertentiepers dwingt mij echter tot een meer genuanceerde visie. Enerzijds adverteerden de 18^e-eeuwse chirurgijnen en accoucheurs dat zij vrouwen hielpen bevallen maar anderzijds blijkt ook de grote vraag naar vroedvrouwen³⁹⁵. Dergelijke advertenties gingen uit van de gemeentelijke overheden, die aankondigden dat zij een functie vacant hadden³⁹⁶. Toch blijkt uit de Gentse advertentiepers dat het monopolie van deze vrouwen werd aangetast, zij verloren het alleenrecht van de geboortebegeleiding dat ze de vorige eeuwen hadden³⁹⁷.

Tenslotte waren er gespecialiseerde personen die het aanbod van medische diensten verzorgden: steensnijders en oogspecialisten. Problematisch is dat het verschil tussen deze en de artsen niet steeds duidelijk bleek, wat het onderzoek bemoeilijkt. Het belangrijkste onderscheid bestaat erin dat de steensnijders en oogmeesters vaak rondreizende genezers waren, omdat de kwalen die zij behandelden niet voldoende voorkwamen. Voor deze medische beoefenaars was het dus een vereiste om rond te trekken³⁹⁸.

---

³⁹³ OSTE M. De vroedvrouw in het bisdom Antwerpen tijdens de 17de en 18de eeuw. In: DE KOK H. & COPPENS H. Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen ...: Medische zorg in de Kempen voor de medicalisering. Turnhout, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1994, p. 37.

³⁹⁴ LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 220.

³⁹⁵ Dit blijkt verder bij de vacatures.

³⁹⁶ LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 222. Dit wordt ook bevestigd door Mattie Oste, die de vroedvrouw in het bisdom Antwerpen bestudeerde, en stelt dat de meeste parochies in het bisdom een beroep konden doen op een plaatselijke vroedvrouw; OSTE M. De vroedvrouw in het bisdom Antwerpen tijdens de 17de en 18de eeuw. In: DE KOK H. & COPPENS H. Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen ...: Medische zorg in de Kempen voor de medicalisering. Turnhout, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1994, p. 51.

³⁹⁷ LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 220.

³⁹⁸ VAN DER EEKEN ANN. De uitbouw van de medische sector te Gent in de achttiende eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1984, p. 118.

De steensnijders waren gespecialiseerd in het verwijderen van blaasstenen (die in de vroegmoderne tijd frequenter voorkwamen dan nierstenen en graveel)³⁹⁹. Dat dit aanbod een belangrijke plaats innam in de Gentse advertentiepers is moeilijk te verklaren, maar werd waarschijnlijk voortgebracht door het hoge zoutgehalte van het dieet in de vroegmoderne tijd⁴⁰⁰. Bovendien werd het steensnijden in de 18^e eeuw in de medische wereld opgenomen. Dit impliceerde dat de operaties minder riskant werden, wat ook een mogelijke verklaring is voor het grotere aanbod⁴⁰¹.

Een tweede groep van rondreizende heelmeesters waren de oculisten, die gespecialiseerd waren in het behandelen van ogen. Anne van der Eeken stelt dat deze minder in aantal waren dan de steensnijders en zich specialiseerden in het genezen van grijze staar of cataract⁴⁰². Hoewel deze operaties lange tijd in handen bleven van vreemde chirurgijnen, blijkt dat vanaf het eerste decennium van de 18^e eeuw ook hun Gentse tegenhangers zich hierin gingen specialiseren⁴⁰³. Toch stelt Anne van der Eeken dat ook in de 18^e eeuw nog steeds rondtrekkende oogmeesters actief waren. De moeilijkheid bij deze genezers is dat het enerzijds vaak kwakzalvers waren, die zich uitgaven voor bevoegde operators, en anderzijds ook werkelijk gespecialiseerde rondtrekkende geneesheren bestonden.

1.2 Transport

Een tweede dienst die in de advertentiepers werd aangeboden was het transport, zowel per schip als per koets. Een koopman was in vroegere tijden voor het vervoer van zijn goederen vooral op zijn eigen inventiviteit aangewezen. Hij vervoerde aanvankelijk zijn koopwaar zelf, maar al in de 13^e eeuw waren er mensen die zich beroepsmatig bezig hielden met het transporteren van goederen en personen⁴⁰⁴. Dit transport, dat zowel over land als over water gebeurde, is ook terug te vinden in de 18^e-eeuwse Gentse advertentiepers en kan worden opgedeeld in vervoer per schip, per koets en boden/post. Deze laatste twee overlappen elkaar, aangezien bij de postdiensten bijvoorbeeld het transport per dilligenties, of postkoetsen, aangeboden werd. Het onderscheid tussen deze categorieën bestaat erin dat bij het transporteren per koets het transportmiddel vermeld werd.

---

³⁹⁹ Ibidem, p. 119.

⁴⁰⁰ Ibidem, p. 119.

⁴⁰¹ Ibidem, p. 121.

⁴⁰² Deze kwaal had als belangrijkste gevolgen een vermindering van het gezichtsvermogen en het mogelijk optreden van dag- of nachtblindheid. Ibidem, p. 132.

⁴⁰³ VAN DER EEKEN ANN. *De uitbouw van de medische sector te Gent in de achttiende eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1984, p. 132.

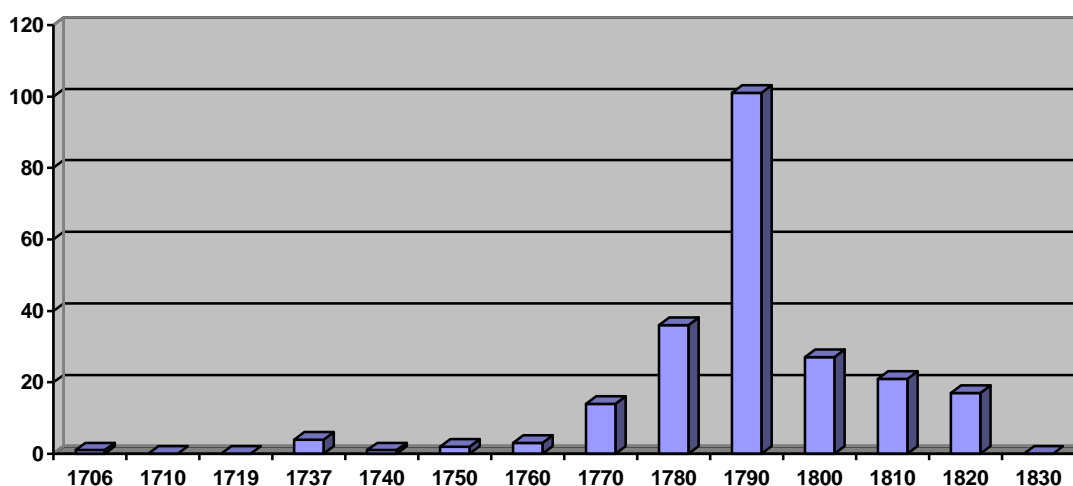
⁴⁰⁴ DEHE J. "Een slaafsch en ongezond bedrijf": de geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880. Hilversum, Verloren, 2005, p. 30.

1.2.1 Transport per schip

Onder deze noemer analyseer ik de advertenties waarin het verschepen van goederen werd aangeboden. Het interessante aan deze aankondigingen is dat ze de gevoeligheid van het aantal annonces voor de Oostendse havensituatie duiden.

Op kwantitatief vlak doe ik drie vaststellingen: een hoogtepunt in 1737, een opkomend aanbod van het scheepstransport vanaf 1770, en een daling in de vroege 19^e eeuw. Deze ontwikkelingen zijn te kaderen in de evolutie van de Oostendse haven. Uit figuur 24 blijkt niet alleen de invloed in 1737 van de eerste Oostendse bloeiperiode, ook de impact van de tweede groeifase is duidelijk. Het dalende aanbod in 1800 is te verklaren door de lagere scheepstrafiek⁴⁰⁵. Toch is het opmerkelijk dat het aantal annonces een grote daling kent voor de Continentale Blokkade (1806). Het is voor het eerst dat dit in mijn onderzoek voorkomt.

Figuur 24: Jaarlijks aangeboden transport per schip in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers in tabel 47 duiden aan dat het transport per schip een belangrijk aanbod werd in de Gentse advertentiepers vanaf 1737. Dit werd benadrukt vanaf 1770, wat uitmondde in een hoogtepunt in 1790.

Tabel 47: Procentueel belang van transport per schip ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	2,6	0	0	3,8	1,2	2,6	1,9
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	6,7	7,8	11,9	3,2	3,7	2,8	0

⁴⁰⁵ Zie deel I.

Op kwalitatief vlak onderscheid ik twee zaken: ten eerste de havens waaruit de schepen afvaarden en ten tweede de bestemmingen van deze. Voor dit eerste aspect is het gezien het belang van de Oostendse haven in de 18^e eeuw vanzelfsprekend dat dit de vertrekplaats was van de meeste schepen. Hierop bestonden echter uitzonderingen, met sporadische vermeldingen van Brugge en Gent, hoewel dit voor deze laatste haven beperkt bleef tot het transporteren van goederen naar Holland.

Interessanter zijn de bestemmingen van de schepen, waarvan een overzicht getoond wordt in tabel 48.

Tabel 48: Bestemmingen van de per schip te transporteren goederen in de Gentse advertentiepers

Spanje	Holland	Frankrijk	Italië
-Barcelona -Bilbao -Cadiz -Malaga -Sevilla -San Ander -San Sebastian -Valencia	-Amsterdam -Gravensande -Rotterdam -Vlissingen	-Bayonne -Bordeaux -Marseille -(Archangel)	-Genua -Livorno
Duitsland	V.S.	Engeland	Portugal
-Hamburg	-New York ⁴⁰⁶	-Dover -Londen	-Lissabon

Uit deze tabel blijkt een verscheidenheid aan bestemmingen. Toch was vooral het aanbod richting Spanje, zoals blijkt uit de frequentietabellen in de bijlagen, het belangrijkste. Van deze Spaanse havens werden de Andalusische, met Cadiz en Sevilla, het meest geadverteerd. De trafiek, aangeduid als de Spanjahandel, had voorlopers in de vroegere eeuwen en was vooral sterk in de 17^e eeuw, wanneer de Zuidelijke Nederlanden zowel politiek als economisch afhankelijk waren van de Spanjaarden⁴⁰⁷. In de tweede helft van de 17^e eeuw nam deze trafiek nog toe omdat de vrede van Munster (1648) ondermeer de Zuidelijke Nederlanden uitsloot van andere internationale markten. De Spaanse handel had als heenladingen voornamelijk textielproducten, kunstvoorwerpen, diamanten en boeken⁴⁰⁸. De retourvrachten bestonden enerzijds uit zilvermunten en –staven en anderzijds uit textielgrondstoffen als tropische

⁴⁰⁶ Het geadverteerde transport naar Nieuw York komt in twee advertenties voor in 1790, zodat naar alle waarschijnlijkheid de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1776-1783) invloed had op dit aanbod.

⁴⁰⁷ EVERAERT J. *Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795*. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), p. 192.

⁴⁰⁸ PARMENTIER J. *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. Gent, Ludion, 2002, proloog.

verfstoffen (indigo, cochenille), ruwe wol, naast sherry-wijn en zuidvruchten⁴⁰⁹. Jan Parmentier vult deze aan en vermeldt ook koloniale rietsuiker en zout als belangrijke ingevoerde producten⁴¹⁰. In de 18^e eeuw bleef Spanje, samen met zijn overzees verlengstuk, ondanks de Spaanse Successieoorlog (1701-1713)⁴¹¹, de meest actieve handelsrichting. Ook inzake de handelswaaren wijzigde niet veel, met een belangrijke rol voor de textielsoort 'kant'. Wel verloor de invoer van wol in de Zuidelijke Nederlanden aan betekenis ten voordele van ruwe huiden en saline-zout⁴¹².

Het aantal advertenties in de Gentse advertentiepers waarin men scheepstransport adverteerde werd bovendien begunstigd door de ontvoogdingspolitiek van de Oostenrijkse regering. Hierdoor daalde de commerciële afhankelijkheid ten opzichte van Holland en werd Oostende als haven belangrijker⁴¹³.

1.2.2 Transport per koets

Naast het transport per schip werd dit eveneens per koets geadverteerd. Hoewel er parallellen zijn met de categorie *bode* en *post*, werd in deze annonces specifiek het transportmiddel, de koets, aangewezen.

Op kwantitatief vlak stel ik vast dat het transport per koets pas in de vroege 19^e eeuw opkwam in de Gentse advertentiepers. Mogelijks is dit te verklaren door de prijsverschillen in het transport per koets en dit te water. De historicus J. Everaert, die de handel in de Zuidelijke Nederlanden bestudeerde, stelt dat het wegvervoer in de 18^e eeuw nog geen concurrentie betekende voor de waterroute. Die laatste was minder duur door de mogelijkheid tot het transporteren van grotere vrachten⁴¹⁴. Toch meent J. Everaert dat hier vanaf het midden van de 18^e eeuw verandering in kwam, door drie drijfveren. Ten eerste was er de complementaire uitbouw van kanalen en steenwegen, ten tweede was er het progressief opruimen van fiscale hinderpalen en ten derde was er de opkomst van gespecialiseerde transportondernemingen⁴¹⁵.

---

⁴⁰⁹ EVERAERT J. Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), p. 192.

⁴¹⁰ PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002, proloog.

⁴¹¹ Het einde van deze oorlog luidde het begin in van het Oostenrijkse bewind in de Zuidelijke Nederlanden.

⁴¹² EVERAERT J. Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), p. 193.; Zoals uit het onderdeel verbruiksgoederen blijkt zou ook dit zout na het midden van de 18^e eeuw aan betekenis verliezen, ten koste van het Engelse klipzout.

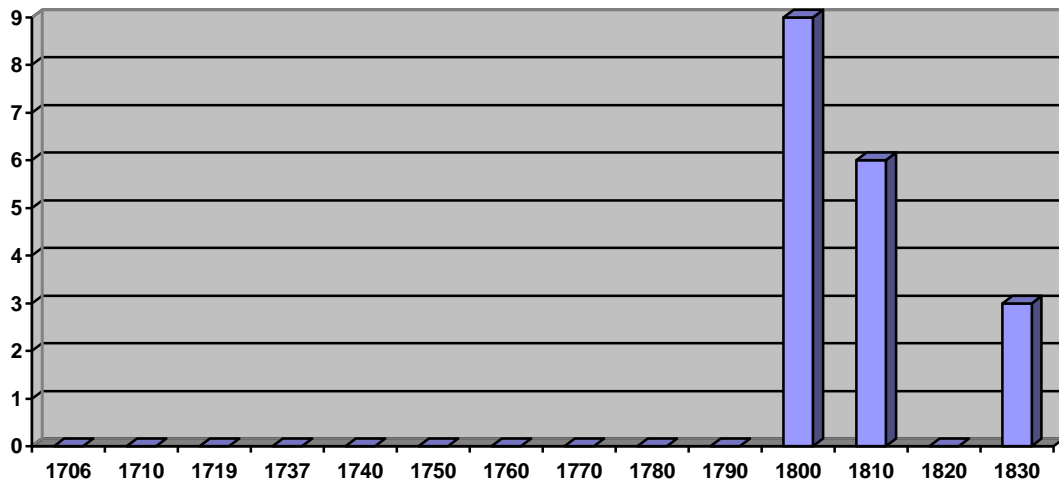
⁴¹³ Ibidem, p. 194.

⁴¹⁴ EVERAERT J. Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 188-189.

⁴¹⁵ Ibidem.

Deze verbeterde omkadering is een mogelijke verklaring waarom het aanbod van transport per koets pas in de vroege 19^e eeuw opkwam in de Gentse advertenties.

Figuur 25: Jaarlijks aangeboden transport per koets in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 49, duiden dat het aanbod van transport per koets, ondanks een opkomst in de 19^e eeuw, nooit een belangrijke rol heeft gespeeld in de annonces.

Tabel 49: Procentueel belang van transport per koets ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	0	0	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	0	0	1,1	1,1	0	0,6

Op kwalitatief vlak maak ik een onderscheid tussen enerzijds de bestemmingen die werden geadverteerd en anderzijds de veranderende naamgeving in de advertenties. De belangrijkste locaties waren Parijs, Lille, Arras, Amiens en Brussel, die afgewisseld werden met de Hollandse kuststeden Breskens en Vlissingen en het Duitse Wacken. Opmerkelijk is dat voor het transport naar deze laatste gemeente de koets in de annonces vervangen werd door een *vrachtwagen* (niet te verwarren met de hedendaagse variant). Dit impliceerde mogelijks een verschuiving in de transportkosten, wat zou betekenen dat door het gebruik van een vrachtwagen het voordeel van het transport over water, de grotere vrachten, ongedaan werd gemaakt. Gecombineerd met een uitbreiding van de geplaveide wegen⁴¹⁶, door een groeiende

⁴¹⁶ BUYST E., DERCON S. & VAN CAMPENHOUT B. *Road expansion and market integration in the Australian Low Countries during the second half of the 18th century*. Leuven, KUL, 2000, p. 29.

interesse voor de uitbouw van de infrastructuur door de centrale overheid⁴¹⁷, kan dit verklaren waarom pas in de vroege 19^e eeuw het transport per koets geadverteerd werd.

1.2.3 Post en Bode

Al in de inleiding, waarin de theorie van de consumptierevolutie besproken wordt, blijkt uit het citaat van James C. Riley dat hij de opkomst van een frequentere en betrouwbaardere postvoorziening veronderstelt in de loop van de 18^e eeuw⁴¹⁸. Vanuit dit oogpunt is het interessant na te gaan wanneer en in welke mate het aanbod van deze diensten voorkomt in de Gentse advertentiepers.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik drie belangrijke vaststellingen: ten eerste een hoog aanbod in de eerste helft van de 18^e eeuw, ten tweede het verdwijnen van deze advertenties tot 1790 en ten derde hoogtepunten in de laatste twee jaartallen. Dit hoge aanbod in de eerste helft van de 18^e eeuw is te nuanceren door de praktische vermeldingen in de annonces⁴¹⁹. Voorbeelden hiervan zijn: vermeldingen van de werkuren en van de plaats van de postkast (twee advertenties in 1706), de verblijfplaatsen van de bode (twee advertenties in 1740) en het informeren dat men brieven voor de Opper- en Neder-Elzas moest frankeren (één advertentie in 1750). De annonces in de vroege 18e eeuw waren dus vooral informatieve vermeldingen. Vanuit dit oogpunt is ook het lagere aanbod na het midden van de eeuw te nuanceren.

Er zijn twee verklaringen mogelijk voor het hogere aanbod in 1820 en 1830 in de Gentse advertentiepers. Een eerste was een grotere verscheidenheid aan aangeboden bestemmingen, zoals blijkt uit tabel 51. Elke locatie heeft zijn eigen bode. Het adverteren van meer locaties resulteert dus in meer aankondigingen. Een tweede mogelijkheid is het aantal herhalingen van de annonces in dit jaartal. Dit kan aanduiden dat de verbindingen frequenter en betrouwbaarder werden, zoals J.C. Riley veronderstelt⁴²⁰. Een voorbeeld hiervan is C. Janssens, die in 1820 zijn postverbinding 14 maal adverteert. Bovendien blijkt dat het evoluerende aanbod van postverbindingen parallel verloopt met het ontwikkelende aanbod van transport per koets.

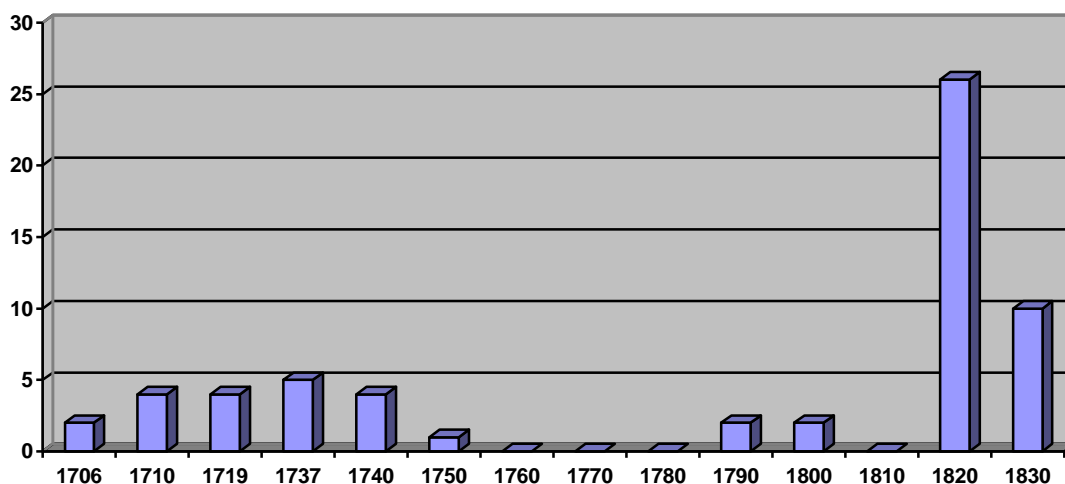
⁴¹⁷ Ibidem, p. 9.

⁴¹⁸ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: Early Modern Europe, an Oxford history. New York, oxford University Press, 1999, p. 257.

⁴¹⁹ Er werden ook dilligenties geadverteerd: Deze dilligenties werden in 1719, 1737 en 1740 respectievelijk drie, één en twee maal aangeboden en betreffen allemaal lange afstandsverbindingen zoals Brussel, Kortrijk, Mechelen, Menen, Rijsel, Antwerpen, Luik en Maastricht.

⁴²⁰ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: Early Modern Europe, an Oxford history. New York, oxford University Press, 1999, p. 257.

Figuur 26: Jaarlijks aangeboden postdiensten en boden in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 50, berekende ik op basis van de post- en bodeverbindingen samen met de praktische mededelingen en de dilligenties. Aldus wordt een evolutie verkregen die aantoont dat het aankondigen van postkoetsen in de eerste helft van de 18^e eeuw belangrijker was in de Gentse advertentiepers.

Tabel 50: Procentueel belang van postdiensten en boden ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	5,3	9,3	7,3	4,7	4,8	1,3	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	0	1,1	0,4	0	2,4	7

Op kwalitatief vlak onderscheid ik twee vaststellingen: een grotere variatie van het aantal bestemmingen in de vroege 19^e eeuw en het verdwijnen van de dilligenties uit de annonces. Deze eerste vaststelling wordt verduidelijkt in tabel 51, waarin ik een onderscheid maak tussen de bestemmingen in de 18^e en vroege 19^e eeuw.

Tabel 51: Aangeboden bestemmingen van de post en boden in de Gentse advertentiepers

18 ^e eeuw	Eerste helft 19 ^e eeuw	
-Gavere -Sas van Gent -Zottegem	-Antwerpen -Brussel -Dendermonde -Desteldonk -Evergem -Geraardsbergen -Izegem	-Kluisen -Oostakker -Sint-Niklaas -Sleydinge -Temse -Tielt -Wondelgem

De toegenomen verscheidenheid aan locaties is mogelijks te verklaren doordat sommige boden in 1820 en 1830 verantwoordelijk zijn voor de post van meerdere gemeenten. Joseph Casse, die zijn diensten in 1820 adverteerde en de gemeenten Evergem, Wondelgem, Oostakker en Desteldonk aandoet⁴²¹, illustreert dit. In de voorbije eeuw was dit nooit het geval en werd de postverbinding per gemeente door één bode verzorgd.

Een tweede aspect op kwalitatief vlak is het verdwijnen van het aanbod van dilligenties uit de Gentse annonces. Wat onder dit transport te verstaan is blijkt uit een citaat van Nicolaas Beets, die in de *Camera Obscura* vol lof spreekt over de wagens van Gent en deze aankondigt als ruim, goed verend, met goed gevulde kussens, brede wielen, niet tochtende ramen en regelmatig dravende paarden⁴²². Dergelijke wagens waren echter uitzonderlijk, zoals Nicolaas Beets aanduidde ...*velen uwer collegae zetten ons in een schokkende, nauwe, dreunende, vuile, tochtige, harde, tuitelige doos; een soort van groote rammelende builkas op vier wielen; in de eene, hebben wij geen plaats voor onze dijen, in de andere, geen ruimte voor onze knieën; uit deze komen wij met bevroren teenen, uit gene met eenen stijven nek; wij rijden ons ziek, wij rijden ons hoofdpijn, wij rijden ons door, wij menen gek te worden van het gesnor aan onze ooren en 't gedender aan onze voeten; en dikwijls denken wij er, onder het dooreenwerpen onzer ingewanden, met bekommering aan wat gelukkiger zijn zou, dood of levend er uit te komen!*⁴²³ Losstaand van de kwaliteit is het opmerkelijk dat deze dilligenties enkel in de vroege 18e eeuw geadverteerd werden, aangezien men hun opkomst associeert met de stijgende aanleg van verharde wegen. Dit blijkt duidelijk uit de studies van de Nederlandse historici H. Klompmaker en J. Dehé, die de toename van de postkoetsen in de Noordelijke Nederlanden respectievelijk in de late 18e en vroege 19e eeuw situeren⁴²⁴. Dat dit in de Gentse

⁴²¹ Krant 09 november 1820

⁴²² DEHE J. "Een slaafsch en ongezond bedrijf": de geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880. Hilversum, verloren, 2005, p. 397.

⁴²³ Ibidem.

⁴²⁴ KLOMPMAKER H. Handel-, geld- en bankwezen in de Noordelijke Nederlanden 1580-1650. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979, deel 7, p. 125.; DEHE J. "Een slaafsch en

advertentiepers niet zo is heeft twee mogelijke verklaringen. Uit het onderzoek van J. Dehé blijkt dat deze vorm van transport een elitair verschijnsel was dat voorbehouden bleef aan de welgestelden. Het merendeel van de bevolking verplaatste zich nog steeds met trekschuiten. Mogelijks verliep dit parallel met een voornamelijk elitair leespubliek in de vroege 18e eeuw, door M. Schneider veronderstelt⁴²⁵. Een tweede mogelijke verklaring is dat dilligenties (postkoetsen) in de late 18^e en vroege 19^e eeuw gewoon als transport per koets werden aangeduid. Deze verklaring wordt bovendien kracht bij gezet door de geadverteerde bestemmingen, aangezien het bij zowel de dilligenties als bij het transport per koets lange afstandsverbindingen betrof.

1.3 Logies

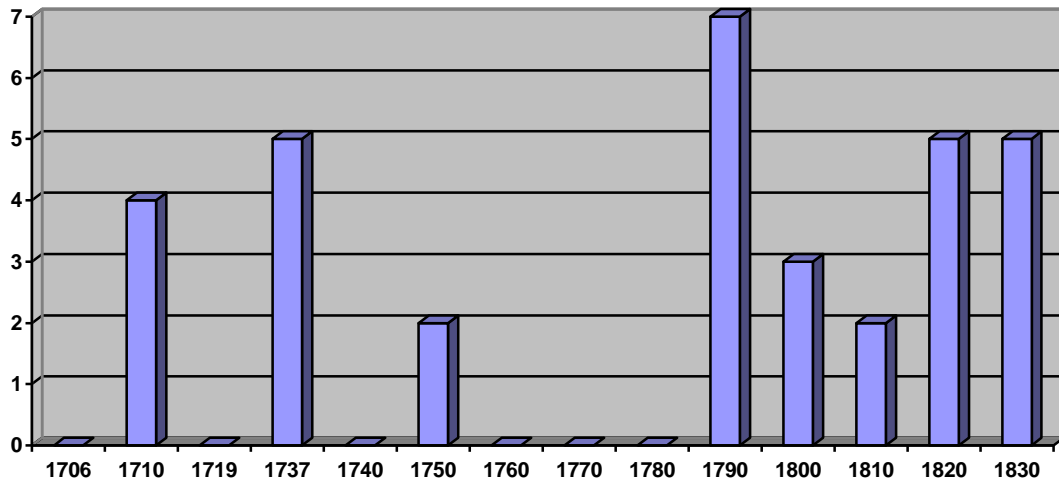
Een volgende geadverteerde dienst is het aanbod van logies. De adverteerders kondigden in de annonces de mogelijkheid tot overnachting aan, samen met andere aantrekkelijke aspecten voor de reizigers.

Op kwantitatief vlak zijn twee vaststellingen belangrijk: ten eerste toont figuur 27 een wisselend aantal advertenties en ten tweede blijkt er een regelmatiger aanbod op het einde van de onderzochte periode. Enerzijds duidt dit aan dat de herberghouders reeds vroeg het nut van de Gentse advertentiepers inzagen en anderzijds blijkt dat dit gebruik geen grote toename kende doorheen de 18^e en vroege 19^e eeuw. Dit is mogelijks te verklaren doordat logeermogelijkheden, zoals blijkt uit de kwalitatieve analyse, voornamelijk aangeboden werden aan reizigers. Dit impliceert dat het adverteren in de Gentse advertentiepers niet zo interessant is voor de herberghouders, meer dan waarschijnlijk leverde het adverteren hen slechts een klein of geen surplus aan winst op.

---

ongezond bedrijf”: de geschiedenis van het openbaar vervoer in waterland, 1630-1880. Hilversum, Verloren, 2005, p. 379.

⁴²⁵ SCHNEIDER M. Kranten. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), p. 210.

Figuur 27: Jaarlijks aangeboden logies in de Gentse advertentiewezen

De procentuele cijfers, getoond in tabel 52, duiden dat het aanbod van logies in de eerste helft van de 18^e eeuw belangrijker was dan in de rest van de onderzochte periode. Toch werden nog niet in alle jaartallen logeermogelijkheden aangeboden, wat te verklaren is doordat het adverteren als publiciteitsbron nog niet voldoende ingeburgerd was in de vroege 18^e eeuw⁴²⁶.

Tabel 52: Procentueel belang van logies ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	9,3	0	4,7	0	2,6	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	0	0,8	0,4	0,4	0,8	1,1

Op kwalitatief vlak onderscheid ik drie belangrijke kenmerken, naast de vanzelfsprekende mogelijkheid tot overnachting, van de aangeboden logies in de Gentse advertentiewezen. Aldus blijkt duidelijk hoe op potentiële klanten werd ingespeeld en wat deze dus belangrijk vonden. Een eerste aspect was het adverteren van stel mogelijkheden voor paarden en koetsen, een tweede betreft het al dan niet kunnen verkrijgen van voeding en een derde gaat over de handelsmogelijkheden in de herbergen.

De mogelijkheid tot het houden van paarden en koetsen is te verklaren doordat deze advertenties gericht waren op reizigers⁴²⁷. Bovendien vormden herbergen in de 18^e eeuw een belangrijke schakel in het transportwezen. Boden en postkoetsen, maar ook het vrachtvervoer haalden hun waar daar op. Ook voor deze personen was het dus interessant hun paarden te kunnen stallen tijdens hun overnachting.

⁴²⁶ Voor meer informatie hierover verwijs ik naar de bespreking van de advertentiewezen in hoofdstuk 1.

⁴²⁷ Wat in de Gentse advertentiewezen blijkt doordat de potentiële klanten vaak zo aangesproken werden.

Het genieten van maaltijden en dranken werd door Guy Elewaut, die de Gentse herbergen bestudeerde, als primaire functie van de herbergen gezien⁴²⁸. Nochtans werd in het merendeel van de annonces enkel gesteld dat de mogelijkheid tot dineren bestond, zonder verdere specificaties. Hierop bestonden uitzonderingen, met aanbiedingen van wijn en brandewijn in 1710, 1737 en 1790. Het is vooral het aanbod van deze geestrijke drank in 1710 dat verwonderlijk mag heten, aangezien in deze periode een verbod stond op het brouwen van brandewijn in de Zuidelijke Nederlanden. Reeds op 20 maart 1601 verboden de aartshertogen het distilleren en hoewel dit gehandhaafd bleef tot 25 januari 1705, werd in 1709 dit verbod opnieuw ingesteld om in 1713 definitief afgeschaft te worden⁴²⁹. Dat er in 1710 toch brandewijn werd aangeboden is op tweeërlei manier te verklaren. Ten eerste had het Gentse stadsbestuur enkel in 1700, 1701, 1703, 1704 en 1711 geen akkoord met de brandewijnstokers afgesloten. Het verbod werd dus vijf jaar lang niet nagevolgd, alsook in 1710 niet. Een tweede verklaring is de levendige smokkelhandel die in deze periode bestond vanuit de provincie Brabant, waar het verbod dode letter bleef⁴³⁰.

Bij de maaltijden werd slechts éénmalig beaf of carbonade aangeboden, waardoor het niet mogelijk is om op basis hiervan uitspraken te doen over de aangeboden voeding. Ook de verkoop van tabak werd slechts éénmalig geadverteerd in herbergen. Toch vermeldt Guy Elewaut dit ook als een belangrijke bijverdienste⁴³¹.

Een laatste functie van de herberg die ik bespreek, losstaand van het inspelen op potentiële klanten, is het optreden van de herbergier als makelaar. In de Gentse advertentiepersen komen aankondigingen voor van openbare verkopen georganiseerd in een herberg. Dit is te verklaren doordat de handel binnen het logement fiscaal voordelig was, de verkopers ontsnapten op die manier aan markttollen⁴³².

1.4 Onderwijs

Een volgend dienstenaanbod in de Gentse advertentiepersen was het onderwijs. Dit bestond in de vroegmoderne tijd uit vier belangrijke groepen, zoals blijkt uit het schema van M. de Vroede. Hij bestudeerde de veranderingen van het Zuid-Nederlandse onderwijs tussen de 18^e en de 19^e eeuw en maakte een opdeling tussen het voortgezet onderwijs, de colleges en

---

⁴²⁸ ELEWAUT G. Herbergen in Gent, 1656-1795. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, pp. 166-177.

⁴²⁹ Ibidem, pp. 114-117.

⁴³⁰ Ibidem, p. 116.

⁴³¹ Ibidem, pp. 176-177.

⁴³² DE BRUYNE B. De herberg in het land van Waas: bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 112.

kostscholen, de matressenschooltjes en de huisscholing⁴³³. Dit schema, in bijlage 4 terug te vinden, laat vermoeden dat er grote veranderingen optraden op het vlak van onderwijs in de Franse Tijd. Toch ontkracht M. de Vroede dit in zijn besluit. Enerzijds ontstonden in deze periode geen nieuwe onderwijsinstellingen en anderzijds werden de organisatorische veranderingen van de tweede helft van de jaren '90 nadien grotendeels ongedaan gemaakt⁴³⁴. Dit wordt ook bevestigd in de Gentse advertentiepers, waarin ook in de vroege 19^e eeuw voornamelijk de pensionaten, Latijnse scholen en individuele leraars hun diensten aanboden. Op kwantitatief vlak doe ik twee vaststellingen: ten eerste een laag aanbod in 1740 en ten tweede een sterke opkomst van scholen en onderwijzers vanaf 1780. Deze positieve evolutie mondde uit in een hoogtepunt in 1800, kende een daling in de eerste helft van de 19^e eeuw en twee laagtepunten, in 1790 en 1820.

De eerste vaststelling, het stijgende aanbod in 1740, is te verklaren door advertenties waarin de oprichting van een school te Welle aangekondigd werd⁴³⁵. Het is echter niet duidelijk waarom het aanbod van scholing hier voor het eerst, en bovendien tweemaal, voorkomt.

De tweede belangrijke vaststelling, het stijgende aanbod in de Gentse advertentiepers vanaf 1780, heeft twee oorzaken. Een eerste is het hoger aantal onderwijzers die hun diensten aanboden vanaf dit jaartal, zoals blijkt uit de frequentietabellen in de bijlagen. Dit aanbod was voor het eerst merkbaar, zeven maal, in 1780 en varieerde sterk in de daarna geanalyseerde jaartallen. Bovendien is dit ook een verklaring voor de laagtepunten in 1790 en 1820, in welke jaartallen het aanbod van onderwijzers niet meer dan één betrof. Het sterk wisselende aanbod, met in 1800 opnieuw tien onderwijzers die hun diensten aanboden, is te verklaren doordat voornamelijk in geval van negatieve geruchten⁴³⁶ en verhuizingen advertenties geplaatst werden. Toch blijkt nog een andere oorzaak aan de basis van het hoogtepunt van het onderwijzersaanbod in 1800 te liggen. De grondwet van het jaar drie, Franse tijd, had de vrijheid van onderwijs uitgeroepen, waardoor kerkelijk toezicht werd afgeschaft. Ten gevolge hiervan bestonden geen “onvrije” schoolmeesters meer. Dit impliceerde dat nieuwe gegadigden hun geluk konden beproeven en dat het particuliere schoolwezen uitbreidde⁴³⁷.

---

⁴³³ DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 42.

⁴³⁴ Ibidem, p. 57.

⁴³⁵ Kranten 17, 24 maart 1740.

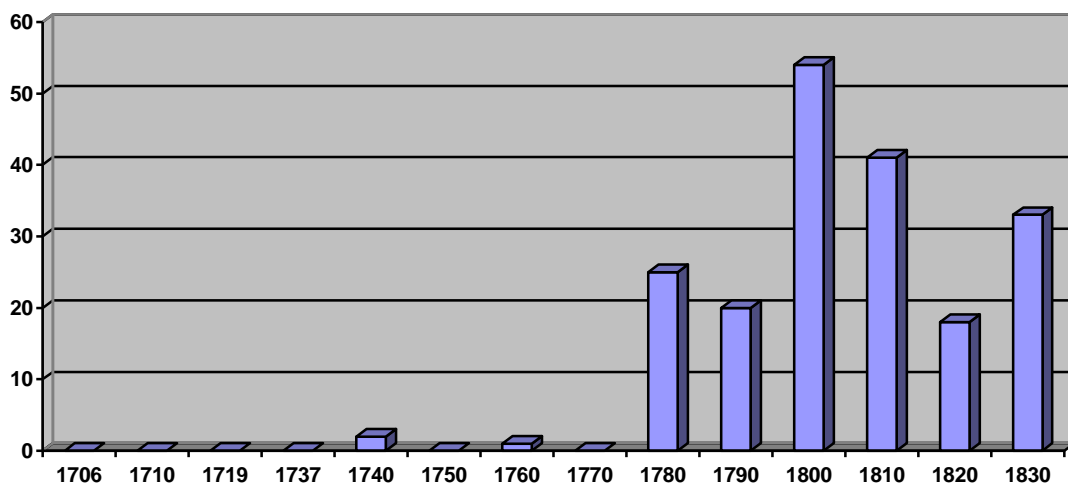
⁴³⁶ Hiervan is sprake wanneer andere personen verspreidden dat iemand zijn functie als lesgever opgaf.

⁴³⁷ DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 52.

Een tweede oorzaak voor het hoger aanbod vanaf 1780 is het stijgend belang van de scholen in de Gentse advertentiepers tegen het einde van de 18^e eeuw. De reden van deze opkomst, met vooral kostscholen die hun diensten aanboden, zet ik uiteen bij de veranderingen op kwalitatief vlak.

Waarom beide groepen advertenties, met onderwijzers en scholen, in dit jaartal zo belangrijk werden is niet duidelijk. Dit kan enerzijds niet te wijten zijn aan het ontdekken van de Gentse advertentiepers als publiciteitsbron, aangezien reeds in 1740 de oprichting van een school geadverteerd werd. Anderzijds speelden de hervormingen in de Oostenrijkse Nederlanden, doorgevoerd door keizerin Maria Theresia in 1773⁴³⁸, waarschijnlijk een beperkte rol. De reorganisatie kwam er naar aanleiding van de afschaffing van de Jezuïtenorde, maar bleef voornamelijk beperkt tot de Latijnse scholen en had bovendien weinig impact⁴³⁹. Wel mogelijk is dat de afschaffing van de kosteloosheid van het onderwijs een rol speelde, wat twee gevolgen kon hebben. Enerzijds konden de lesgevers winstmaximalisatie nastreven, waarvoor zij dan meer advertenties moesten plaatsen om hun publiciteit te verhogen. Anderzijds betekenden meer kosten mogelijks een dalend leerlingenaantal. In dit geval zouden de onderwijsverstrekkers ook hun diensten meer moeten adverteren.

Figuur 28: Jaarlijks aangeboden onderwijs in de Gentse advertentiepers

⁴³⁸ NAUWELAERTS M.A. Het secundair onderwijs. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1980, (deel 9), p. 284.; PUT E. De hervorming van het Leuvense H. Drievuldigheidscollege in 1755. In: *Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw*. Amsterdam & Maarssen, APA-Holland University Press, 1982, p. 85.

⁴³⁹ Ibidem, pp. 284-285.

De procentuele cijfers, getoond in tabel 53, duiden dat het aanbieden van onderwijs belangrijker werd tegen het einde van de 18^e eeuw. Enkel 1790 en 1820 vormen hierop uitzonderingen. Dit is opnieuw te verklaren door het wisselende karakter van het aanbod.

Tabel 53: Procentueel belang van onderwijs ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	0	2,5	0	0,7
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	5,4	2,4	6,4	7,2	2,9	7

Op kwalitatief vlak onderscheid ik enerzijds het aanbod van scholen en individuele leraars en anderzijds de vraag naar lesgevers en kostschoollopers.

Voor de leraars die hun diensten aanboden is weinig informatie terug te vinden. Zij adverteerden ofwel een schooltje opgericht te hebben, te verhuizen of ontcrachtten dat zij geen onderwijs meer zouden verstrekken. Het merendeel van het aanbod bestond echter uit scholen die hun diensten adverteerden en de start van een nieuw academiejaar aankondigden. Vooral de kostscholen speelden hierbij een belangrijke rol. Deze onderwijsinstellingen hadden een aandeel van 61 advertenties van de 91 waarin de diensten van scholen geadverteerd werden. Een verklaring voor dit grote aantal en deze plotse opkomst is terug te vinden in het onderzoek van de historica Léonie Ophof-Maass. Zij bestudeerde de kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18e en het begin der 19e eeuw en stelde ook een opkomst van het aantal kostscholen vast. Vooral bij de Franse scholen erkent zij het houden van kostkinderen op het einde van de 18e eeuw als een belangrijke bron van inkomsten. Een direct gevolg was een stijging van het aantal kostscholen. Door de extra bron van inkomsten konden die overleven zonder subsidies van plaatselijke overheden. Dit resulteerde in advertenties in de landelijke couranten die wezen op een actief wervend beleid door de kostschoolhouders, dat gericht was op het aantrekken van een zo groot mogelijk aantal pensionarissen⁴⁴⁰. Mogelijks verklaart die theorie ook het hoge aanbod in de Gentse advertentiepers. De resterende annonces werden, naast door de individuele onderwijzers, uitgemaakt door colleges (zoals academies en tekenscholen), een secundaire school van Aalst, een school voor stomme leerlingen en tenslotte voor militaire en burgerkinderen. Een laatste mogelijkheid, aangetroffen in een annonce op zeven oktober 1830, is het aankondigen van de

⁴⁴⁰ OPHOF-MAASS L. Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18^e en het begin der 19^e eeuw. In: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam en Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 161.

start van het academiejaar van de universiteit Gent. Uit de frequentietabellen in de bijlagen blijkt echter dat dit aanbod een gering belang kende in de Gentse advertentiepers. Na vergelijking met het overzicht van M. de Vroede⁴⁴¹, constateer ik dat het merendeel van de operatieve scholen in de vroegmoderne tijd hun diensten aanboden in de advertentiepers. Dit omvat verder gezet onderwijs, aan de Universiteit Gent, alsook colleges, Franse scholen, kostscholen en kleinere schooltjes. Twee aspecten merk ik hierbij op: ten eerste het overwicht van de kostscholen en ten tweede het ontbreken van een uitgebreid aanbod door de Latijnse scholen. Dit is te verklaren door het in verval geraken van het Latijnse onderwijs, wat aanduidt dat de Theresiaanse hervormingen in 1773 hun beoogd effect niet bereikten. Er waren steeds minder leerlingen op de vele kleine scholen en er werd bovendien weinig resultaat geboekt⁴⁴². Een bijkomend aspect zijn de moeilijkheden die het onderwijs kende in de Franse Tijd, wat een groter probleem was dan de oorlogsprikelen in de eerste helft van de jaren '90 van de 18^e eeuw. Er werd een afbraak van het schoolwezen in zijn geheel nagestreefd, zodat er plaats kwam voor een nieuw onderwijssysteem. Dit stond in het licht van de republikeinse beginselen en zou mede de grondslag leggen voor een verbeterde samenleving. Ten gevolge hiervan verdwenen bijna alle openbare colleges, terwijl de kleinere scholen bleven functioneren. Dit was enerzijds zo omdat in deze sector meer leken dan geestelijken les gaven en anderzijds omdat de scholen door hun veel groter aantal moeilijker te controleren vielen dan de colleges⁴⁴³.

Een tweede aspect van de kwalitatieve analyse gaat over de advertenties waarin onderwijzers en kostschoollopers gevraagd werden. De opkomst van deze laatste aan het einde van de 18^e eeuw is te verklaren, zoals hierboven beschreven, vanuit de nagestreefde winstmaximalisatie van de kostschoolhouders. Bovendien zijn deze ook deels verantwoordelijk voor de vraag naar ondermeesters tegen het einde van de 18e eeuw. Uit de frequentietabel, in de bijlagen, blijkt dat vanaf 1780 tien ondermeesters gevraagd werden, met zes in dit eerste jaartal en vier in 1810. Het hoger aantal kostschoolhouders resulteerde dus in een hogere vraag naar leraars, zoals ook Léonie Ophof-Maass vaststelt⁴⁴⁴. Door het aanwerven van een ondermeester kon men meer leerlingen aanwerven.

---

⁴⁴¹ Zie Bijlage

⁴⁴² NAUWELAERTS M.A. Het secundair onderwijs. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1980, (deel 9), p. 285.

⁴⁴³ DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 52.

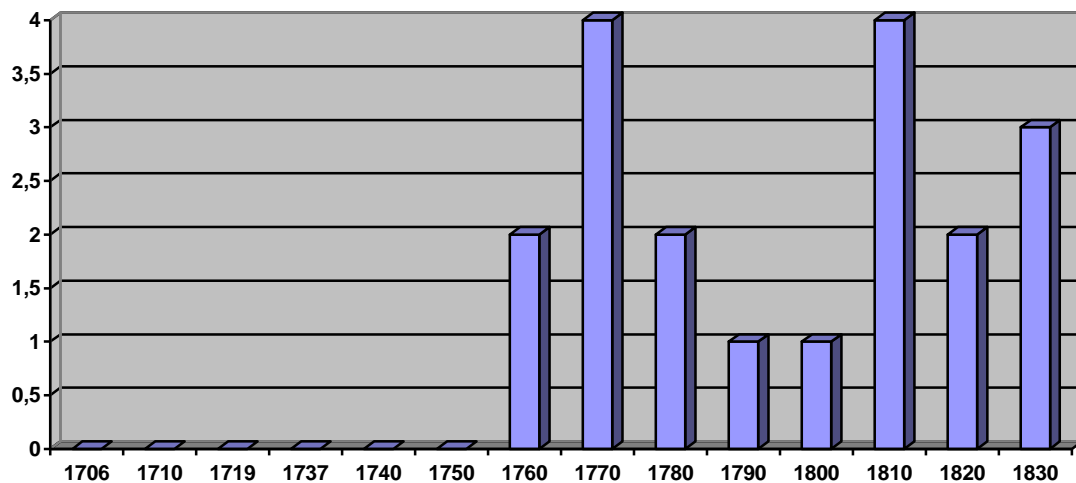
⁴⁴⁴ OPHOF-MAASS L. Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18^e en het begin der 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Amsterdam en maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 161.

1.5 Tekenlessen

M. De Vroede stelt dat ook de tekenscholen deel uitmaakten van de Latijnse scholen of de colleges en dus behoorden tot het hoger onderwijs. Ook deze instellingen boden hun diensten aan in de Gentse advertentiepers.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik een opkomst van het aanbod van tekenscholen na het midden van de 18^e eeuw. Hoewel dit een beperkt aantal annonces betrof bevestigt mijn onderzoek dit van M. de Vroede: de doorbraak en verspreiding van academies en/of tekenscholen in de 18^e-eeuwse Oostenrijkse Nederlanden⁴⁴⁵.

Figuur 29: Jaarlijks aangeboden tekenles en boden in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 54, duiden aan dat het aanbod van tekenscholen niet veel rol speelde in de Gentse advertentiepers.

Tabel 54: Procentueel belang van tekenles ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	0	0	0	1,3
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,3	0,6

Op kwalitatief vlak onderscheid ik geen veranderingen voor het aanbod van tekenlessen. Wel blijkt duidelijk dat vooral de Academie voor teken-, schilder- en bouwkunde belangrijk was en vanaf 1780 in tien annonces adverteerde.

⁴⁴⁵ DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: *Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw*. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 42.

1.6 Vacatures

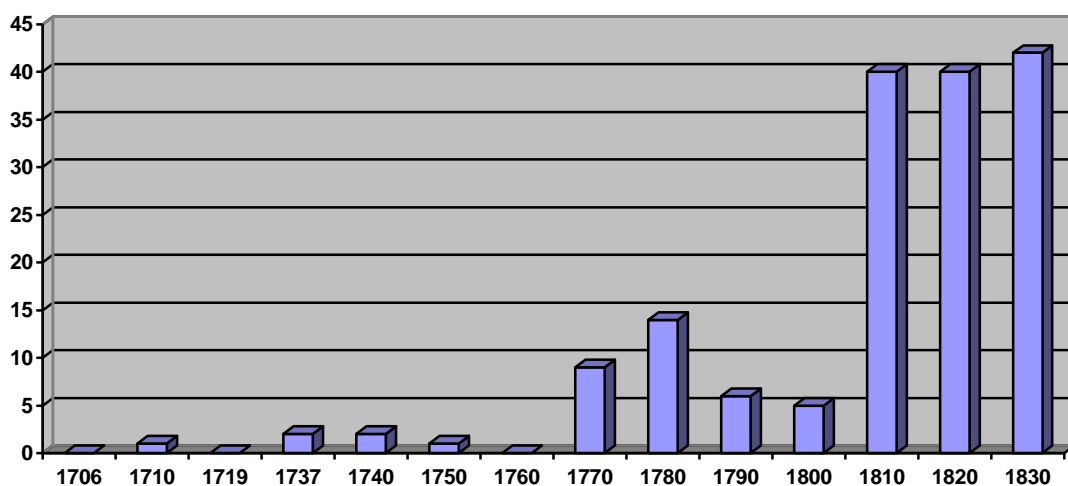
Niet alleen was de Gentse advertentiepers een mogelijkheid om diensten aan te bieden, maar ook om werkrachten aan te werven. Het zijn de aankondigingen van deze laatste, die zoals zal blijken vaak de tegenhanger vormen van de aangeboden diensten, die ik analyseer onder de noemer vacatures.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik twee vaststellingen: ten eerste een gering aanbod van vacatures in de vroege 18^e eeuw en ten tweede een stijgend aantal advertenties vanaf 1770.

De vraag in de eerste helft van de 18^e eeuw betrof uitsluitend muzikanten, met meer concreet zangmeesters en klokspelers. Het adverteren van openstaande vacatures bleek in deze periode nog niet ingeburgerd.

Vanaf 1770 was de vraag naar werklieden gevarieerder. In de vroege 19^e eeuw mondde dit uit in een hoog aantal vacatures in de Gentse advertentiepers, te verklaren door drie factoren: ten eerste meer advertenties waarin arbeiders en dienstverstrekkers gevraagd werden, ten tweede door de grote opkomst van de vraag naar apothekersleerlingen en hoveniers⁴⁴⁶ en ten derde door een nog gestegen variatie. In dit kader duid ik de vraag naar brouwers, contre-mâîtres, directeurs, gezelschapsdames, goudsmiden, koophandelbedienden, notarisklerken, ongehuwde medebewoners en toezichthouders aan.

Figuur 30: Jaarlijks geadverteerde vacatures in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 55, duiden aan dat de vacatures in de Gentse advertentiepers belangrijk waren in 1710, 1737-1750 en 1770-1780. Toch is het vooral in de vroege 19^e eeuw dat de categorie een groot aandeel uitmaakte.

⁴⁴⁶ respectievelijk 19 en 13 advertenties. Ter illustratie hiervan verwijs ik naar de frequentietabellen in de bijlagen.

Tabel 55: Procentueel belang van vacatures ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	2,3	0	1,9	2,5	1,3	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	4,3	3	0,7	0,6	7	6,5	8,8

Op kwalitatief vlak onderscheid ik twee belangrijke aspecten voor de vraag naar vacatures: ten eerste de soorten vacatures en ten tweede de specifieke kenmerken van de advertenties. De soorten worden getoond in tabel 56, zodat duidelijk blijkt dat het allemaal arbeidgerichte aanbiedingen zijn. De enige uitzondering hierop is de vraag naar een ongehuwde medebewoner.

Tabel 56: Geadverteerde vacatures in de Gentse advertentiepers

-Apothekersgast (-leerling)	-Facteur	-Muzikant
-Boekdrukkersknecht	-Gezelschapsdame	-Notarisklerk
-Brouwer en kuiper	-Goudsmid en –graveerder	-Ondermeester
-Contre-maître	-Handelscommissaris	-Ongehuwde medebewoner
(katoenspinnerij)	-Hovenier	-Schoolmeester
-Directeur (katoenspinnerij)	-Koophandelbediende	-Toezichthouder (fabriek)
-Dokter en chirurgijn	-Meesterknecht	-Vroedvrouw
-Drukker	(katoendrukkerij)	-Winkeldochter

Het aandeel van deze vacatures is echter niet altijd even groot. Het is vooral de vraag naar schoolmeesters (20 advertenties), apothekersleerlingen (19 advertenties), hoveniers (13 advertenties), ondermeesters (11 advertenties), boekdrukkersleerlingen (8 advertenties) en muzikanten (6 advertenties) die belangrijk was. Dit aantal annonces duidt aan dat er parallellen zijn met de aangeboden diensten in de Gentse advertentiepers. Dit kan twee zaken aanduiden: of de schoolmeesters en apothekers werden belangrijker in de late 18^e-eeuwse maatschappij, of samen met het inzicht dat het interessant was hun diensten in de kranten te adverteren werd ingezien dat het ook mogelijk was om zo mensen aan te werven.

Een tweede aspect op kwalitatief vlak heeft betrekking tot de structuur van de vraag en gaat in op de voorwaarden die gesteld werden aan de personen die geschikt waren voor de vacante functie. Hierbij maak ik een onderscheid tussen drie elementen: ten eerste het gedrag, ten tweede de leeftijd en ten derde de bekwaamheid. Deze eerste twee werden letterlijk vermeld, door het voorstellen van een concrete ouderdom en het vermelden dat de kandidaten van goed christelijk gedrag moesten getuigen. De vereiste bekwaamheid werd gevarieerder geformuleerd en nam de vorm aan van *bekwaam*, *goed*, *ervaring* en *de stiel verstaan*.

Besluit diensten

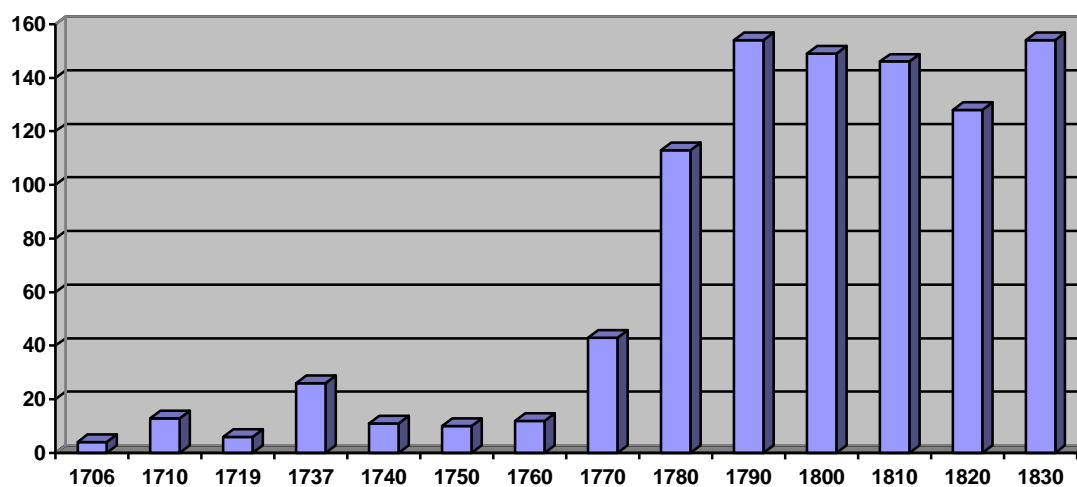
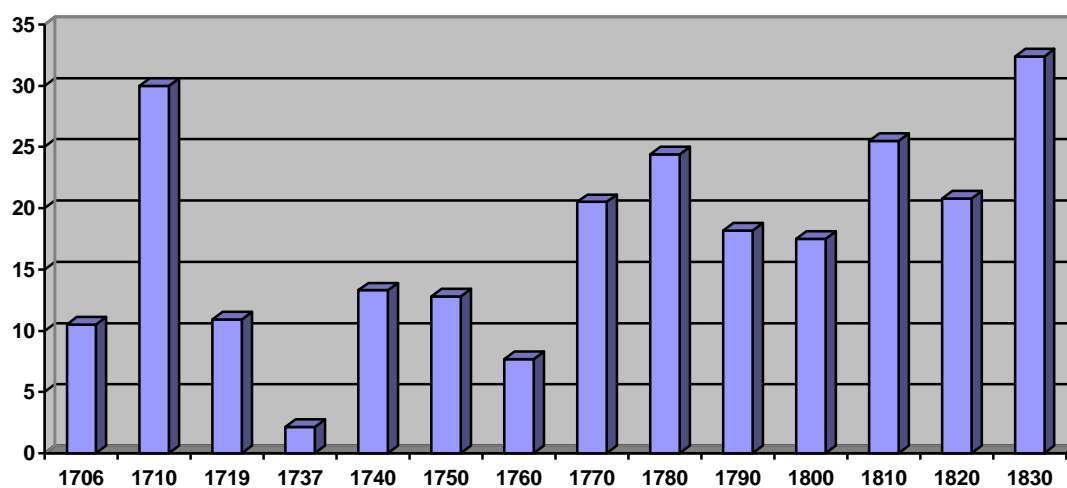
In de inleiding van dit hoofdstuk vermeldde ik dat James C. Riley het veranderende consumptiepatroon voor Groot-Brittannië onderzocht. Hierbij stelde hij dat in de 18^e eeuw de dienstensector de belangrijkste economische output voortbracht⁴⁴⁷. Belangrijker nog was dat hij dit eveneens toepasbaar achtte voor de Lage Landen, wat de geadverteerde diensten interessant maakte om te onderzoeken. Om deze theorie te concretiseren aan de hand van mijn onderzoek waren vooral de cijfergegevens belangrijk. Die duiden ook de belangrijkste kwalitatieve verandering, namelijk een gevarieerder dienstenaanbod vanaf 1770.

Figuren 31 en 32 tonen dat het aanbod van diensten vanaf 1770 belangrijker werd in de Gentse annonces. Enkel het jaartal 1710 vertoont reeds een hoog percentage in de eerste helft van de 18^e eeuw, hoewel het contrast op het vlak van absolute cijfers groot blijft. Tabel 57 verduidelijkt dat vooral het onderwijsaanbod, de tekenlessen en het goederentransport zorgden voor een stijgend percentage van het dienstenpakket. Hoewel het niet helemaal als dienstverlening kan aanschouwd worden, maar wel als een vraag naar diensten, is duidelijk dat ook de vacatures in de advertenties een sterke stijging kenden. De medische diensten hadden daarentegen een vrij stabiel percentage, terwijl het aanbod van post en boden enkel in de vroege 18^e eeuw belangrijk was.

Besluitend kan ik stellen dat het meer gevarieerde dienstenaanbod na het midden van de 18^e eeuw het karakter van de Gentse advertentiepers mee bepaalde. Dit mondde uit in de vroege 19^e eeuw, wanneer het dienstenaanbod op gelijke hoogte stond als het goederenaanbod.

---

⁴⁴⁷ RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: CAMERON E. Early modern Europe. Oxford, Oxford University Press, 1999, p. 260.

Figuur 31: Absolute cijfers dienstenaanbod in de Gentse advertentiepers**Figuur 32: Procentuele cijfers dienstenaanbod in de Gentse advertentiepers**

Tabel 57: Procentueel belang van diensten in de Gentse advertentiepers

Medisch	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	2,6	4,7	3,6	9,5	2,5	5,1	3,9
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	6,7	7,8	0,8	3,8	5,4	4,4	3
Transport Per Schip	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	2,6	0	0	3,8	1,2	2,6	1,9
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	6,7	7,8	11,9	3,2	3,7	2,8	0
Transport Per Koets	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	0	0	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	0	0	1,1	1,1	0	0,6
Post en Bode	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	5,3	9,3	7,3	4,7	4,8	1,3	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	0	1,1	0,4	0	2,4	7
Logies	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	9,3	0	4,7	0	2,6	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	0	0,8	0,4	0,4	0,8	1,1
Onderwijs	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	0	2,5	0	0,7
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	5,4	2,4	6,4	7,2	2,9	7
Tekenles	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	0	0	0	1,3
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,3	0,6
Vacatures	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	2,3	0	1,9	2,5	1,3	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	4,3	3	0,7	0,6	7	6,5	8,8

HOOFDSTUK 3: Vrijtijdsbestedingen

Het verband tussen vrijtijdsbesteding en de consumptierevolutie is duidelijk. J.H. Plumb, co-auteur van Neil McKendrick, weidde in *The birth of a consumer society* een hoofdstuk aan *the commercialization of leisure*⁴⁴⁸. Deze auteur stelt *...I hope to draw attention to what seems to me to be one of the incontestable signs of affluence in eighteenth century British society- the commercialization of leisure*⁴⁴⁹. Om dit idee toe te passen op de Gentse advertentiepers volg ik de onderzoekslijnen van J.H. Plumb. Hierbij zijn echter aanpassingen nodig, aangezien de auteur enkel dieper ingaat op het lezen, het theater, muziek en paardenraces. Dit laatste aspect vervang ik in mijn onderzoek door gaeyfeesten en loterijen, zodat ik de informatie uit de Gentse advertentiepers kan inpassen. Concreet is dit hoofdstuk opgedeeld in vier categorieën: loterijen, gaeyfeesten, literatuur en andere vrijtijdsbestedingen. Hoewel dit laatste een algemene aanduiding is, was dit vereist omdat het een verzameling van kwantitatief onbelangrijke aanbiedingen betrof.

1 Wat werd geadverteerd?

1.1 Loterijen

Hoewel de plaatsing van loterijen onder vrije tijd voor discussie vatbaar is, opteer ik ervoor de categorie hier te analyseren. Deze kon echter evengoed onder diensten geplaatst worden. De loterijen vonden in de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd ingang in de Nederlanden en in Italië, geraakten weldra ook elders ingeburgerd en waren gemeengoed in het 18^e- en 19^e-eeuwse Europa. Zij beantwoordden enerzijds aan de menselijke gok- en spelbehoefte en kwamen anderzijds tegemoet aan de financiële noden van landelijke, gewestelijke en gemeentelijke overheden, van allerhande publieke en private instellingen en zelfs van particulieren⁴⁵⁰.

Op kwantitatief vlak blijkt één vaststelling belangrijk, de groei van het aantal advertenties vanaf 1737 tot 1760. De opkomst van loterijen in de *Gazette van Gent* kan ik niet verklaren. Wel blijkt uit mijn bronnen waarom het aanbod uit de annonces verdween. De vaststelling van Frans de Potter in 1876 wordt bevestigd in mijn onderzoek, het aankondigen van de loterijen

---

⁴⁴⁸ PLUMB J.H. Commercialization and society. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*. Londen, Europa Publications Limited, 1982, pp. 265-334.

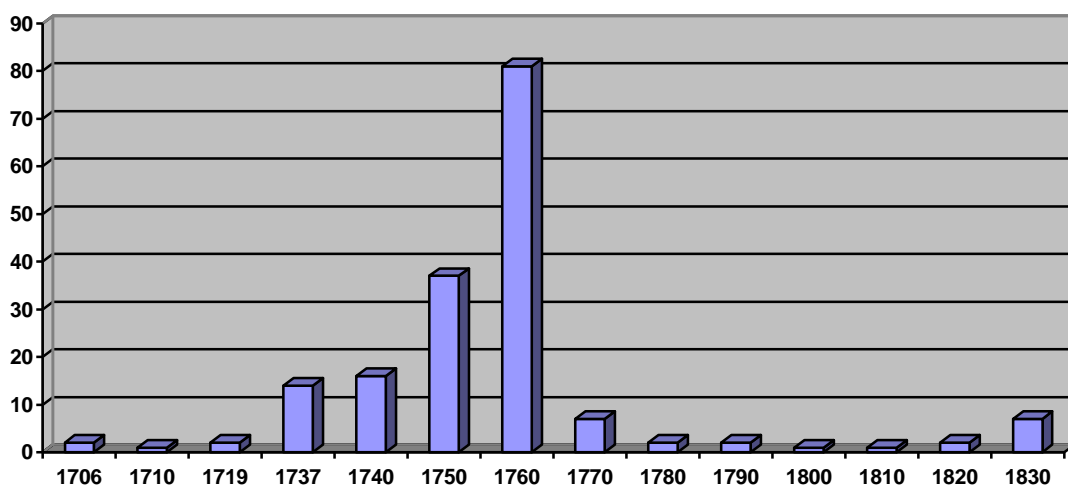
⁴⁴⁹ Ibidem, p. 265.

⁴⁵⁰ HOUTMAN-DE SMEDT H. Noordwest-Europa in de ban van het loterij- en lottospel tijdens de 18^e en 19^e eeuw. In: *Loterijen in Europa: vijf eeuwen geschiedenis*. Brussel, Nationale Loterij, 1994, pp. 138-139.

verhuisde van de advertentie- naar de nieuwssectie⁴⁵¹. Dit is mogelijk te verklaren door de hervormingen die de loterij in het jaar 1760 onderging, met Jean Antoine Calzabigi (1710-1769) aan de basis⁴⁵². Hij dacht een oplossing te weten voor de financiële noden van de Oostenrijkse regering ten gevolge van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Calzabigi stelde aan gevolmachtigd minister graaf von Cobenzl voor om in de Nederlanden een loterij op te richten, welk voorstel via omwegen⁴⁵³ aan de kanselier Kaunitz in Wenen werd voorgelegd⁴⁵⁴. Deze prees de oprichting van een Genuese lotto, waardoor keizerin Maria Theresia op 14 september 1760 een patentbrief uitvaardigde die de *Keizerlijke en Koninklijke loterij*, met zetel te Brussel installeerde⁴⁵⁵. Mogelijks is het door de oprichting van deze loterij, die bevoegdheid was van de gouverneur-generaal in de Oostenrijkse Nederlanden of diens gevolmachtigde minister, dat de aankondigingen verhuisden naar het staatsnieuws vanaf 1770. Wel is het opmerkelijk dat in het laatste jaartal in mijn onderzoek opnieuw loterijen geadverteerd werden in de annoncesectie.

Figuur 33: Jaarlijks aangeboden loterijen in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 58, duiden aan dat het aanbod van loterijen een belangrijke rol speelde in de vroeg 18^e-eeuwse advertentiepers. Dit bereikte een hoogtepunt in het jaar 1760, wanneer in meer dan de helft van de annonces loterijen werden aangeboden.

⁴⁵¹ DE POTTER F. *De advertentie in de nieuwsbladen*. Gent, Davidsfonds, 1879, 348 p.

⁴⁵² Ibidem, p. 152.

⁴⁵³ Het voorstel van Calzabigi werd eerst aan het kritische oog van de minister onderworpen, alsook aan dat van een aantal hoge functionarissen en van de bankier weduwe Matthias de Nettine vooraleer het kanselier Kaunitz bereikte; HOUTMAN-DE SMEDT H. Noordwest-Europa in de ban van het loterij- en lottospel tijdens de 18^e en 19^e eeuw. In: *Loterijen in Europa: vijf eeuwen geschiedenis*. Brussel, Nationale Loterij, 1994, p. 153.

⁴⁵⁴ Ibidem.

⁴⁵⁵ Ibidem.

Tabel 58: Procentueel belang van loterijen ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	5,3	2,3	2,6	13,3	19,3	47,4	52,3
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	3,3	0,4	0,2	0,1	0,2	0,3	1,5

Op kwalitatief vlak waren twee gegevens belangrijk: ten eerste de oprichting van de *Keizerlijke en Koninklijke loterij* en ten tweede het bestaan van klassenloterijen in de Zuidelijke Nederlanden. De eerste vaststelling kwam reeds aan bod bij de kwantitatieve analyse, zodat hier enkel de klassenloterijen worden verduidelijkt. Loterijen bestonden normaal uit één trekking en werden georganiseerd door stedelijke en gewestelijke overheden, instellingen en zelfs particulieren (Goudsmiden, Pastoors van S. Joris en S. Martens, kerkmeesters H. Walburg, abdij van onze liever vrouwe ten Dale, gilde H. Sebastiaen). Deze wilden door het aanvragen van een octrooi hun financiën aanspijzen. Tussen 1754 en 1763 vereiste de penibele financiële toestand van de overheidsfinanciën de inrichting van enkele klassenloterijen⁴⁵⁶. Dergelijke aankondigingen waren tekenend voor de Gentse advertentiepers in 1760. De nieuwe spelwijze hield in dat er verschillende klassen met elk een aantal loten bestonden, die met een tussenperiode van enkele weken getrokken werden. Ten gevolge hiervan werden de loterijen in de Gentse advertentiepers vaak aangekondigd door het vermelden van de hoeveelste trekking het betrof.

1.2 Gaeyfeesten

Een tweede vrije tijdsbesteding in de Gentse advertentiepers waren de *gaeyfeesten*, of ook de *gaeyschietingen*. Hoewel noch de annonces noch het wetenschappelijke canon verduidelijken om welke vrijetijdsbesteding het hier gaat, kan ik aan de hand van de scriptie van Bart de Bruyne dit begrip een invulling geven. Zoals ook voor het gaeyschieten, stelt deze auteur dat het boogschieten vooral een zaak van maatschappijen en gilden was (met in het bijzonder de St. Sebastiaensgilden, die in bijna elke parochie bestonden)⁴⁵⁷. Bovendien werd in sommige annonces letterlijk vermeld dat het om schietingen met handbogen ging.

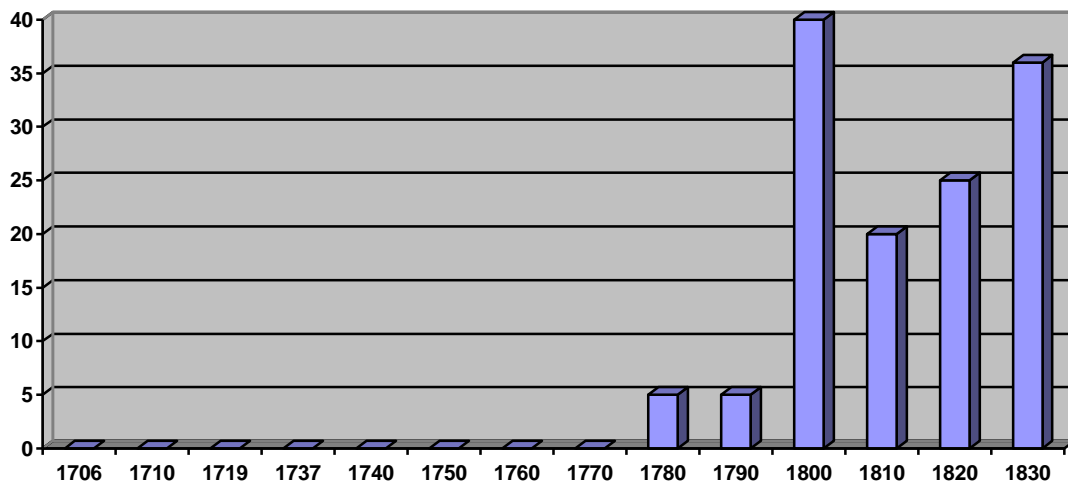
Op kwantitatief vlak onderscheid ik twee vaststellingen: ten eerste een opkomst van de *gaeyfeesten* in de Gentse advertentiepers vanaf 1780 en ten tweede hoogtepunten in 1800 en 1830. Hoewel ik geen directe oorzaak kan aanhalen voor de late opkomst van dit aanbod,

⁴⁵⁶ Ibidem, p. 152.

⁴⁵⁷ DE BRUYNE B. *De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 220.

blijkt dat de evolutie parallel loopt aan die van *Andere Vrijtijdsbestedingen*, die verder besproken wordt. Vanuit dit oogpunt is het een mogelijke verklaring dat de aanbieders van vrijtijdsbestedingen pas vanaf 1780 het nut van adverteren gingen inzien. Problematisch is dat ik de hoogtepunten in 1800 en 1830 niet kan vastkoppelen aan deze stelling, zodat het niet mogelijk blijkt een verklaring te bieden.

Figuur 34: Jaarlijks aangeboden gaeyfeesten in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 59, duiden dat na de opkomst van *gaeyfeesten* in de Gentse advertentiepers dit aanbod in de vroege 19^e eeuw een belangrijke rol speelde. Deze evolutie bereikt een hoogtepunt in 1830, wanneer de aankondiging van schietingen 7,6 % van het totale aantal aangekondigde goederen en diensten innam.

Tabel 59: Procentueel belang van gaeyfeesten ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijtijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	0	0	0	0	0	0	0
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	1,1	0,6	4,7	3,5	4,1	7,6

Op kwalitatief vlak zijn geen veranderingen waar te nemen voor de aanbiedingen van *gaeyfeesten*.

1.3 Drukwerk

In de Republiek werden de kranten van bij hun ontstaan aangewend als publiciteitsmiddel voor boekverkopers, zodat potentiële klanten wisten wat het literaire landschap te bieden had. Bovendien was de krant ook een belangrijk medium voor de boekverkopers onderling. Deze bleven zo op de hoogte van de interessante publicaties om hun voorraad uit te breiden⁴⁵⁸. Ook in de Gentse advertentiepers bleek het boekenaanbod reeds belangrijk aan het begin van de 18^e eeuw, zodat het mogelijk wordt een invulling te geven aan de door Rolf Engelsing voorgestelde burgerlijke leesrevolutie⁴⁵⁹. Deze betekende volgens J.J. Kloek een overgang van intensief naar extensief lezen, of van het herhalend doornemen van een klein corpus van werken naar het inkijken van steeds nieuwe boeken⁴⁶⁰. De ontwikkeling zou gepaard gaan met een opzienbarende groei in het lezerspubliek dat zich in toenemende mate onder de emanciperende burgerij situeerde⁴⁶¹. Vanuit dit oogpunt is het dan ook vanzelfsprekend dat de standaardvisie burgerlijke waarden aan de nieuwe literaire genres toedichtte, zoals godsdienstig gevoel, vaderlandsliefde, huiselijkheid, verantwoordelijkheidsbesef en ingetogenheid⁴⁶². Het aantal aangeboden literaire titels steeg en was onderhevig aan een secularisatie⁴⁶³. Hoewel de laatste tijd de wetenschappelijke scepsis, die bij de kwalitatieve analyse aan bod komt, overheerst is de burgerlijke leesrevolutie een interessant denkkader om de boekaanbiedingen uit de Gentse advertentiepers in te kaderen. Dit onderzoek ik aan de hand van de aangeboden almanakken, verhalen, boeken, geografische kaarten, documenten van overheidswege en kopieën van brieven.

Op kwantitatief vlak onderscheid ik voor het boekenaanbod in de Gentse advertentiepers drie vaststellingen: ten eerste een relatief constant aanbod tot 1760, ten tweede een stijging hierop volgend en ten derde een daling in de vroege 19^e eeuw. In deze periode is opnieuw sprake van een constant niveau, met als uitzondering het boekenaanbod in 1820. De stijging vanaf 1760 is mogelijks te verklaren door de groei van het totaal aantal advertenties. Toch zou in dit geval

---

⁴⁵⁸ BAGGERMAN A. *Een lot uit de loterij: het wel en wee van een uitgeversfamilie in de 18^e eeuw*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000, p. 161.

⁴⁵⁹ ENGELSING R. *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1973, pp. 112-154.; ENGELSING R. *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800*. Stuttgart, Metzler, 1974, hoofdstuk 12.

⁴⁶⁰ KLOEK J.J. De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: *De Achttiende Eeuw*. 1994, 26, p. 179.

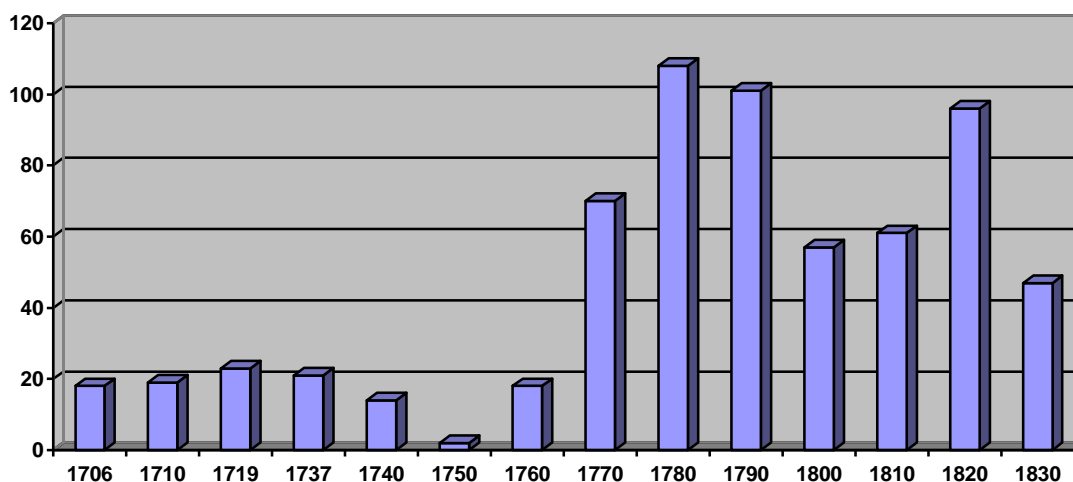
⁴⁶¹ STURKENBOOM D. *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de 18^e eeuw*. Hilversum, Verloren, 1998, pp. 234-235.

⁴⁶² KLOEK J.J. De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: *De Achttiende Eeuw*. 1994, 26, p. 184, 186.

⁴⁶³ BROUWER H. Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen. In: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*. 1988, 20, p. 85

ook het niveau in 1790 en 1800 hoger moeten zijn. In de vroege 19^e eeuw kan ik deze stelling met meer zekerheid toepassen. In de jaren 1810-1830 blijkt het verband directer.

Figuur 35: Jaarlijks aangeboden drukwerk in de Gentse advertentiepers

De procentuele cijfers, getoond in tabel 60, duiden dat de boekadvertenties in de vroege 18^e eeuw belangrijker waren in de Gentse advertentiepers. Ondanks dalingen in de rest van de 18^e en vroege 19^e eeuw blijkt dat het aandeel van dit aanbod groot bleef, met 1750 als uitzondering.

Tabel 60: Procentueel belang van drukwerk ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	47,7	46,3	42,6	20	16,9	2,6	11,5
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	33,3	23,3	11,9	6,7	10,7	15,6	9,9

Reeds in de inleiding haalde ik de theorie van de burgerlijke leesrevolutie aan⁴⁶⁴. Ondanks dat de ommekeer aanvankelijk enkel voor Duitsland erkend werd, is de omvang van de revolutie tijdens het receptieproces van Engelsings studie universeel doorgevoerd. Elk land kreeg zijn eigen leesrevolutie⁴⁶⁵. De term kreeg tijdens dit proces zijn definitieve invulling en duidde een revolutionaire groei van het lezende publiek. De revolterende burger nam op alle fronten de

⁴⁶⁴ DE KRUIF J. En nog enige boeken van weinig waarde. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw. In: BURGERS J.W.J., KNEVEL P. & WOUTHUYSEN E. (red.), *Gedrukt in Holland. Speciaal nummer van Holland*. 1994,26, p. 314.

⁴⁶⁵ KLOEK J.J. De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: *De Achttiende Eeuw*. 1994, 26, p. 181.

macht⁴⁶⁶. Enkele bedenkingen zijn vereist alvorens de leesrevolutie zich leent als denkkader voor mijn onderzoek. Ten eerste is aan het beeld van de groeiende middenklasse, waarvan de leden steeds meer gingen lezen, afbreuk gedaan. Onderzoek wees uit dat kleine groepen die reeds veel en extensief lazten dat nog meer gingen doen. Een tweede groep las een vertrouwd en beperkt repertoire en hield hieraan vast⁴⁶⁷. Toch stelt de historica Arianne Baggerman, die de 18e-eeuwse uitgeversfamilie Blussé bestudeerde, dat het onderzoek naar boekhandelaars in Middelburg, Tiel en Zwolle uitwees dat het boekenkopend publiek uit alle sociale lagen van de samenleving afkomstig was. Zij meent dat *...de elite is weliswaar het sterkst vertegenwoordigd, maar de daaronder liggende lagen van de burgerij blazen eveneens een stevig deuntje mee*⁴⁶⁸. Ook een tweede veronderstelling van de leesrevolutie moet ik nuanceren zodat deze een bruikbaar denkkader voor mijn onderzoek vormt. De standaardvisie stelt dat nieuwe genres burgerlijke waarden uitdroegen, maar in realiteit blijkt dat dit niet zo was. J.J. Kloek stelt dat het merendeel van het cliënteel functionele boeken kocht, die zij aanschafte omwille van meer utilitaire redenen⁴⁶⁹. Hiertoe rekent hij literatuur ten behoeve van scholing en beroep, kerk- en catechisatieboeken, praktische huishoudelijke en maatschappelijke informatie, overheidsmaatregelen en werkjes met een specifiek maatschappelijk belang⁴⁷⁰. Bovendien was niet de roman - het burgerlijke genre bij uitstek - het meest gelezen literaire werk, maar werd dit overvleugeld door historische vertellingen en reisverhalen⁴⁷¹. Ondanks deze bemerkingen is het toch niet nodig de leesrevolutie af te wijzen, aangezien de 18^e-eeuwse boekenmarkt wel degelijk in kwantitatief (het aantal aangeboden titels) als in kwalitatief opzicht (de aangeboden genres) een opmerkelijke groei en verbreding kende⁴⁷². Deze kwalitatieve veranderingen tracht ik te toetsen aan het aanbod in de Gentse advertentiepers, zodat de verschuivende zwaartepunten duidelijk blijken. De belangrijkste vaststelling is een toename van de functionele vakliteratuur en de opkomst van nieuwe onderwerpen.

---

⁴⁶⁶ Ibidem.

⁴⁶⁷ DE KRUIF J. En nog enige boeken van weinig waarde. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw. In: BURGERS J.W.J., KNEVEL P. & WOUTHUYSEN E. (red.), Gedrukt in Holland. Speciaal nummer van Holland. 1994, 26, p. 315.

⁴⁶⁸ BAGGERMAN A. Een lot uit de loterij: het wel en wee van een uitgeversfamilie in de 18^e eeuw. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000, p. 75.

⁴⁶⁹ J.J. KLOEK De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: De Achttiende Eeuw. 1994, 26, p. 191, 183.

⁴⁷⁰ Ibidem, p. 183.

⁴⁷¹ Ibidem, pp. 184-185.

⁴⁷² STURKENBOOM D. Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de 18^e eeuw. Hilversum, Verloren, 1998, p. 234.

In de eerste helft van de 18^e eeuw bestond het literatuuraanbod in de Gentse advertentiepers voornamelijk uit documenten van overheidswege (plakkaten en decreten), kopieën van brieven (van belangrijke personen), godsdienstige documenten (kopieën van diensten), geografische kaarten en almanakken (die enkel in het begin of op het einde van een jaar aangeboden werden). Dit impliceert dat, met de kerk- en catechisatiewerken en de overheidsmaatregelen, reeds in de vroege 18^e eeuw drukwerk werd aangeboden dat J.J. Klok onder functionele literatuur categoriseert⁴⁷³. Toch blijkt dat het aanbod in de Gentse advertentiepers na het midden van de 18^e eeuw functioneler werd. Voorbeelden hiervan zijn: *Redenerende praktijken over het cesseran van het notarisambt, reglement generael ende tarief voor den entrepôt der stad Gent, decimale tarief van Fransch en Vlaamsch en omgekeerd en den volmaekten katoendrukker*⁴⁷⁴. Hoewel ook het soort drukwerk van de eerste helft van de 18^e eeuw nog steeds werd geadverteerd was er een opkomst van de beroepsgerichte literatuur. Deze tendens zet zich door in de eerste helft van de 19^e eeuw, in welke periode het aanbod van omzettingslijsten (van prijzen en gewichten), woordenboeken en onderwijsdocumenten belangrijker werden. Voorbeelden waren: *Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique; dictionnaire historique, tarief der Brabandsche, Hollandsche en Luyksche geldspecieën; nieuwe reductie der specieën, generaele tarief van de geldspecieën cours hebbende in Frankrijk, reductie van maten en gewichten, vocabulaire de l'academie Française, grammaire voor beginners en verhandeling over de rekenkunde*⁴⁷⁵. Ook de verspreiding van het *programma van de feesten binnen Gent* duidt een toenemende functionalisering van het literatuuraanbod in de Gentse advertentiepers aan.

Naast de functionalisering van de aangeboden literatuur was ook een verandering merkbaar inzake de onderwerpen. Deze kader ik in het onderzoek van de Nederlandse historici W.W. Mijnhardt en J.J. Klok. Zij onderzochten boekhandel van Benthem in Middelburg en stelden een lijst samen met de belangrijkste onderwerpen voor de literaire verkoop van de 18^e en 19^e eeuw. De auteurs onderscheidden godsdienstige literatuur, schoolboeken, historische werken, romans, rechtsboeken, reisbeschrijvingen, tijdschriften, kranten, natuurkundige werken, dichtwerken en almanakken⁴⁷⁶. Aan de hand van dit overzicht bespreek ik de verschuivende zwaartepunten van het literatuuraanbod in de Gentse advertentiepers. Uit bovenstaande

⁴⁷³ J.J. KLOEK De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: *De Achttiende Eeuw*. 1994, 26, p. 191, 183.

⁴⁷⁴ Kranten 02 maart 1730, 24 april 1780, 06 germinal 1800.

⁴⁷⁵ Kranten 24 mei 1810, 26 oktober 1820, 23 augustus 1810, 17 september 1810, 05 november 1810, 06 januari 1820, 13 november 1820, 31 januari 1820, 22 mei 1820.

⁴⁷⁶ KLOEK J.J. & MIJNHARDT W.W. Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw. In: VAN DEN BERGH W. *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht, HES, 1986, p. 80.

bespreking bleek reeds dat de godsdienstige werken al aan het begin van de 18^e eeuw geadverteerd werden. Dit was ook het geval voor de plakkaaten en dekreten van de overheid, de geografische kaarten en de kopieën van brieven. Daarnaast werden ook reeds historische werken geadverteerd, zoals: *Verklaring van oorlog vanwege de koning van Groot-Brittannië*, *Oorzaken rupture tussen Spanje en Frankrijk* en *Verhaal en dagregister van datgene wat bij het Keizerlijk leger in Sicilië voorgevallen is*. Deze interesse in de actuele geschiedkundige gebeurtenissen blijft aanwezig in de 18^e en vroege 19^e eeuw, met als belangrijkste voorbeeld de verkoop in 1790 van *l'Amerique independent*⁴⁷⁷. De onderwerpen werden in de tweede helft van de 18^e eeuw uitgebreid, met een stijgend belang voor medische en wereldse literatuur, zoals: *Essais sur les maladies contagieuses du Betail*, *de verhandeling over de koortsen* en *de verhandeling over de bomen*. Daarnaast werden voor het eerst reisverhalen geadverteerd met het *Voyage pittoresque d'Italie* en het *Voyage de Mr. Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique*. Mogelijks wijst deze evolutie een secularisatie van de literatuur aan. Toch blijkt dat het aanbod van ontwikkelingsliteratuur - die volgens J.J. Klok getuigt van een interesse in wetenschap, kunst en smaak⁴⁷⁸ - in de 18e-eeuwse Gentse kranten beperkt bleef. Hierin kwam verandering in de vroege 19e eeuw, met het aanbod van het *dichtstuk der Belgen*, *recueil des poèmes Français*, *de verhandeling over dromen*, een *handleiding voor vechtkunst* en *de Belgische schilders*.

Het is duidelijk dat er veranderingen optraden bij de aangeboden literatuur in de annonces. Als belangrijkste onderscheid ik de opkomst van vakliteratuur en het adverteren van nieuwe onderwerpen, zoals de door J.J. Klok veronderstelde ontwikkelingsliteratuur⁴⁷⁹.

1.4 Andere Vrijtijdsbestedingen

In deze overkoepelende categorie maak ik een onderscheid tussen enerzijds de aangeboden materiële objecten en anderzijds de geadverteerde diensten die in het teken staan van vrijetijdsbestedingen. Het onderscheid tussen deze verduidelijk ik in tabel 61.

---

⁴⁷⁷ Krant 29 juli 1790.

⁴⁷⁸ J.J. KLOEK De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18^e eeuw. In: *De Achttiende Eeuw*. 1994, 26, p. 191, p. 184.

⁴⁷⁹ Ibidem.

Tabel 61: Ontspanning in de Gentse advertentiepers

Materiële objecten	Diensten
-Biljart -Speeltafels -Cadrille -Daemberdels -Dauphin -Dominospel -Lottospel -Schaak -Solitaire -Maskers (carnaval) -Muzikale instrumenten -Harp -Piano	-Bolentornooi -Biljart -Kegelspel -Museum Belgicum -Randanimatie kermissen -Bal -Diner -Dobbelen -Teerlingen -Theater -Tentoonstellingen -Dierenvoorstellingen -Glastentoonstelling -Een tienjarige jongen, 240 pond wegend, met wonderlijke ledematen -Nationale nijverheid (tentoonstelling) -Schilderkunsten -Wassenbeelden -Wintertentoonstelling van bloemen - Bloemen en planten

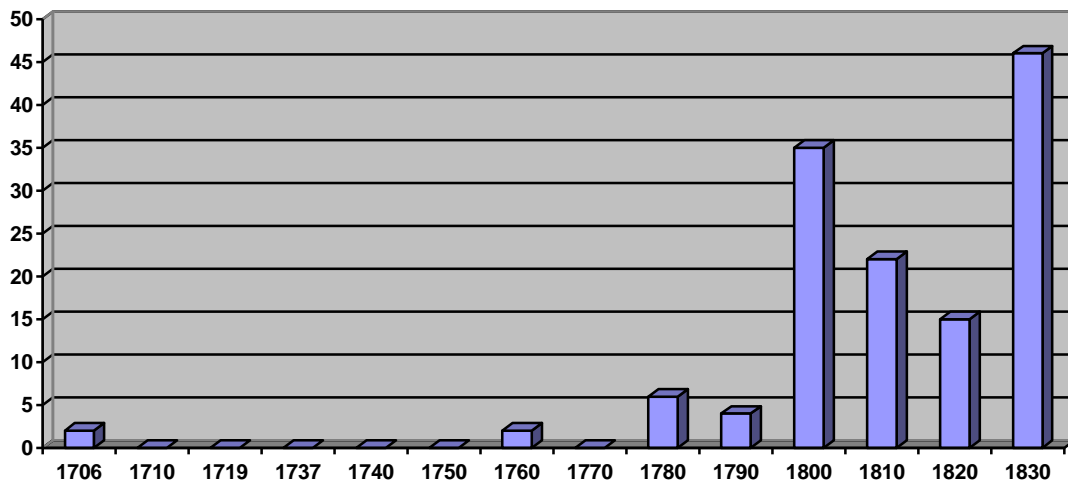
Op kwantitatief vlak onderscheid ik twee belangrijke vaststellingen: ten eerste een vroeg aanbod in 1706 en ten tweede een meer gevarieerde waaier aan ontspanningsmogelijkheden vanaf 1780.

Dit eerste aspect, het vroege aanbod in 1706, is te verklaren door de dubbele aankondiging van de oprichting van een theater. Hoewel ik deze advertenties onder vrijetijdsbestedingen plaats, hebben ze een louter functioneel doel.

De opkomst van vrijetijdsbestedingen in de vroege 19^e eeuw is te verklaren door het veranderende karakter van de advertentiepers. de adverteerders van vrijetijdsbestedingen gingen de commerciële mogelijkheden van adverteren inzien. Dit resulteerde in een gevarieerder aanbodvariatie in de late 18^e en vroege 19^e eeuw. Mogelijks staft dit de veronderstelling van J.H. Plumb en wijst de Gentse advertentiepers een commercialisering van *leisure* aan⁴⁸⁰.

---

⁴⁸⁰ Ibidem, p. 265.

Figuur 36: Jaarlijks aangeboden andere vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiewezen

De procentuele cijfers duiden dat de *andere vrijetijdsbestedingen* een belangrijke rol vervulden in de vroeg 19^e-eeuwse advertentiewezen. Dit mondde in 1830 uit in een hoogtepunt.

Tabel 62: Procentueel belang van andere vrijetijdsbestedingen ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen

Jaartal	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
%	5,3	2,3	0	0	0	0	1,3
Jaartal	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
%	0	1,3	0,5	4,1	3,9	2,4	9,7

Op kwalitatief vlak maak ik een onderscheid tussen de diensten en materiële objecten die geadverteerd werden in het kader van ontspanningsmogelijkheden. Bij de objecten onderscheid ik, zoals blijkt uit tabel 61, het aanbod van muziekinstrumenten, carnavalsmaskers en speeltafels. Belangrijk is dat deze objecten deel uitmaakten van het elitaire ontspanningsleven. Dit wordt gesteld door Inez Bourgeois en Guy Elewaut, die respectievelijk de Gentse binnenhuisdecoratie en het Gentse herbergwezen bestudeerden. De eerste auteur stelde voor de speeltafels en muziekinstrumenten dat deze voornamelijk voorbehouden waren aan de gegoeden⁴⁸¹, terwijl dit specifiek voor de biljart bevestigd werd door Guy Elewaut⁴⁸². Een nuance is dat dit elitaire karakter niet noodzakelijk moet doorgetrokken worden naar het bespelen van de spelletjes en de biljart, aangezien die

⁴⁸¹ BOURGEOIS I. *Sfeer of pracht en praal. Een kwantitatieve benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende-eeuwse Gentse interieurs*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, pp. 161-174.

⁴⁸² ELEWAUT G. *Herbergen in Gent, 1656-1795*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, pp. 180-181.

eveneens populair waren in de herbergen⁴⁸³. Dit blijkt ook uit het onderzoek van Bart de Bruyne, hoewel dat het enige spel dat in onze beide onderzoeken voorkwam het lottospel (voorloper van Bingo) was⁴⁸⁴. Mogelijk verklaart het elitaire karakter het beperkte aanbod in de Gentse advertentiepers, met zeven annonces waarin muziekinstrumenten werden geadverteerd en zes voor speeltafels. Deze objecten waren niet bestemd voor het merendeel van de bevolking, maar voor de gegoeden en herbergiers. Het veelvuldig adverteren in een krant met een niet louter elitair karakter leverde geen groot winstsurplus op voor de adverteerders. Dat deze muziekinstrumenten en speelborden pas in de 19^e eeuw hun intrede maakten, is te verklaren doordat die objecten voornamelijk aangeboden werden in grote magazijnen en depôts, die pas vanaf 1780 verschenen in de *Gazette van Gent*.

De diensten in het kader van de ontspanning deel ik op in twee strekkingen: ten eerste die in herbergen aangeboden werden en ten tweede de theaters, tentoonstellingen en bals.

De herbergen waren in de vroegmoderne tijd het kristallisatiepunt van allerlei ontspanningsvormen. Drank en spel waren de voornaamste smaakmakers⁴⁸⁵. Vooral het dobbelen was in dit kader belangrijk⁴⁸⁶. Daarnaast waren er ontspanningactiviteiten die buiten het etablissement georganiseerd werden, zoals kaatsen, kegelen of schieten met kruis- en handbogen. Ook waren er verschillende herbergiers die *rollebaenen* aanlegden⁴⁸⁷. Het zijn deze buitenactiviteiten die in de Gentse advertentiepers geadverteerd werden. Een eerste voorbeeld hiervan kwam reeds aan bod bij de *gaeyschietingen*, maar ook het *bolentornooi* - dat in 1760 twee maal aangekondigd werd - is hier een voorbeeld van. Meer dan waarschijnlijk werd met het *bolen* het bolspel aangeduid, waarvan de beoefenaars vaak in gilden of maatschappijen verenigd waren en welke tornooien in herbergen werden gespeeld. Hier werd niet alleen materiaal ter beschikking gesteld, de herbergiers organiseerden ook zelf tornooien⁴⁸⁸.

Daarnaast werden randactiviteiten georganiseerd tijdens de kermissen. Voorbeelden hiervan uit de advertentiepers waren het aanbod van een diner in 1810 en tweemaal een dubbele aankondiging van respectievelijk een bal en een danshal in 1810 en 1830.

---

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ DE BRUYNE B. *De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 215.

⁴⁸⁵ ELEWAUT G. *Herbergen in Gent, 1656-1795*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, p. 179.

⁴⁸⁶ Ibidem, p. 179; Bart de Bruyne plaatst het kaarten op dezelfde hoogte als het dobbelen. DE BRUYNE B. *De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 214.

⁴⁸⁷ ELEWAUT G. *Herbergen in Gent, 1656-1795*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, p. 179.

⁴⁸⁸ DE BRUYNE B. *De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 219.

De advertenties waarin de theatervoorstellingen geadverteerd werden bevatten twee belangrijke gegevens: ten eerste de plaats van opvoering en ten tweede de aangekondigde titels. Uit de *Gazette van Gent* is af te leiden dat alle geadverteerde theatervoorstellingen plaats hadden in de Schouwburg. Dit is te verklaren doordat Gent op dit vlak voorliep op andere steden, die pas aan het einde van de 18e eeuw theatergebouwen optrokken⁴⁸⁹. Gent had er daarentegen reeds één in 1737⁴⁹⁰. Hoewel volgens de regel alleen daar toneel mocht gespeeld worden, stelt Guy Elewaut dat men dit monopolie niet steeds respecteerde en schond door de toneelopvoeringen in de herbergen⁴⁹¹. Vanzelfsprekend werden deze illegale opvoeringen niet aangekondigd in de Gentse advertentiepers. Een tweede aspect, de geadverteerde opvoeringen, verduidelijk ik aan de hand van het onderstaande overzicht.

Tabel 63: Overzicht van de geadverteerde theaterstukken in de Gentse advertentiepers

-De afgelegene landhoeve ⁴⁹²	-Het boertig trouwgeval van juffrouw Bello ⁴⁹⁹
-De ekster en de dienstmaagd ⁴⁹³	-Het middagmaal van Magdalena ⁵⁰⁰
-De erkende onschuld en de verloren zoon ⁴⁹⁴	-Mensen haat en berouw ⁵⁰¹
-De grote albinus en de graaf van albeschik ⁴⁹⁵	-Michiel en Christine ⁵⁰²
-De klompenmakers ⁴⁹⁶	-Robert of het hoofd der stuikrovers ⁵⁰³
-De tyrannige liefde ⁴⁹⁷	-Therese en de Valk ⁵⁰⁴
-De weduwe van Malabar ⁴⁹⁸	

Belangrijk is dat de opkomst van het theater mogelijks de theorie van J.H. Plumb staaft, die meent dat *...this ever expanding passion for the theatre is further reflected in the number of*

⁴⁸⁹ DE BRUYNE B. *De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, p. 224.

⁴⁹⁰ ELEWAUT G. *Herbergen in Gent, 1656-1795*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, p. 181.

⁴⁹¹ Ibidem.

⁴⁹² Voorbeeld: Krant 16 december 1830

⁴⁹³ Krant 09 december 1830

⁴⁹⁴ Krant 01 pluviöse 1800

⁴⁹⁵ Voorbeeld: Krant 11 messidor 1800

⁴⁹⁶ Voorbeeld: Krant 16 december 1830

⁴⁹⁷ Voorbeeld: Krant 01 floreal 1800

⁴⁹⁸ Voorbeeld: Krant 07 messidor 1800

⁴⁹⁹ Krant 16 thermidor 1800

⁵⁰⁰ Krant 30 december 1830

⁵⁰¹ Krant 23 thermidor 1800

⁵⁰² Krant 09 december 1830

⁵⁰³ Krant 30 december 1830

⁵⁰⁴ Voorbeeld: Krant 02 december 1830

*new plays written between 1700 and 1800*⁵⁰⁵. De toename van theaterstukken wordt eveneens gesuggereerd door de Gentse annonces.

Naast de theatervoorstellingen werden ook tentoonstellingen geadverteerd in de Gentse advertentiepers. Deze stel ik voor in tabel 63. Uit de frequentietabellen in de bijlagen blijkt dat dergelijke annonces weinig voorkomen, zodat het niet eenvoudig is generaliserende uitspraken over de tentoonstellingen te doen. Als oplossing hiervoor vergelijk ik mijn resultaten met die van Guy Elewaut, die in zijn studie naar herbergen aansluitend de vroegmoderne ontspanningsvormen bestudeerde. Voor mijn onderzoek zijn de, door hem veronderstelde, *speciale attracties* belangrijk. Hiertoe rekent hij onder meer een wassenbeeldtentoonstelling en het aanschouwen van mensen met fysieke gebreken⁵⁰⁶. Voor deze eerste attractie stelt hij dat deze ook in Antwerpen georganiseerd werden in de jaren 1757, 1762 en 1764. Een wassenbeeldtentoonstelling was dus niet uitzonderlijk. De tweede *speciale attractie* die ik in mijn onderzoek onderscheid was de tienjarige jongen die 240 pond woog en uitzonderlijke ledematen had. Hoewel Guy Elewaut voor de Brugse casus een tentoonstelling van personen met andere fysieke afwijkingen veronderstelt⁵⁰⁷, toont hij aan dat het exposeren van eigenaardige lichaamskenmerken geen uitzondering was in de vroegmoderne tijd.

Besluit vrijetijdsbestedingen

Zoals ik in de inleiding van dit hoofdstuk aanhaalde veronderstelt J.H. Plumb, co-auteur met Neil McKendrick, een commercialisering van *leisure* in de 18^e eeuw⁵⁰⁸. Dit bleek ook toepasbaar op mijn onderzoek. Vooral de kwantitatieve analyse maakte dit duidelijk, mede doordat die tevens de belangrijkste kwalitatieve vaststelling duidde. In de tweede helft van de 18^e eeuw trad er een gevarieerder aanbod aan vrijetijdsbestedingen op. Dit blijkt wanneer ik de categorie *Andere vrijetijdsbestedingen* in kaart breng. Hierin bemerk ik een laat aanbod, vanaf 1760, dat gedurende de tweede helft van de 18^e en de vroege 19^e eeuw belangrijker werd in de Gentse advertentiepers. Er was dus een opkomst van de vrijetijdsbestedingen na het midden van de 18^e eeuw. Dit werd bovendien versterkt door het toenemend aanbod van

---

⁵⁰⁵ PLUMB J.H. Commercialization and society. In: MCKENDRICK N. BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 276.

⁵⁰⁶ ELEWAUT G. Herbergen in Gent, 1656-1795. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, p. 181.

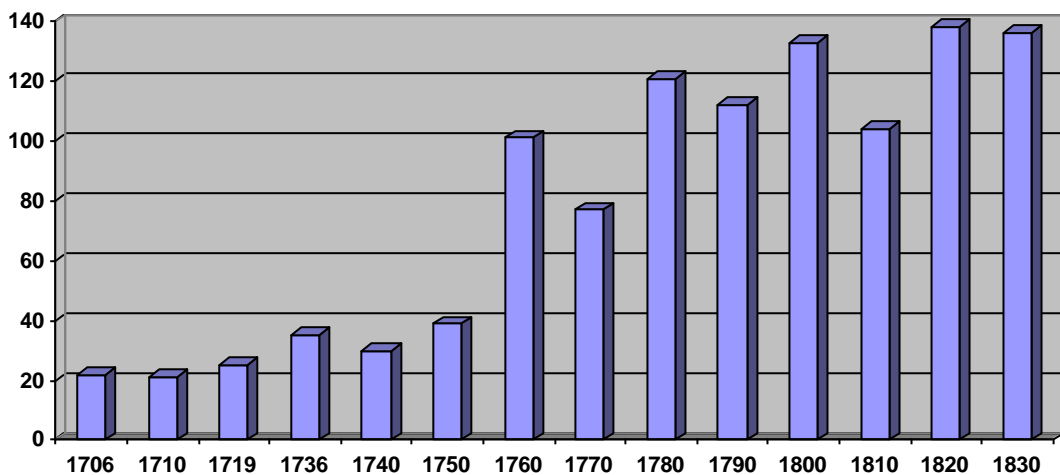
⁵⁰⁷ Ten eerste een vrouw zonder armen die vanalles kon met haar voeten, ten tweede een dwerg en ten derde een driearmige man; uit: ELEWAUT G. Herbergen in Gent, 1656-1795. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, p. 181.

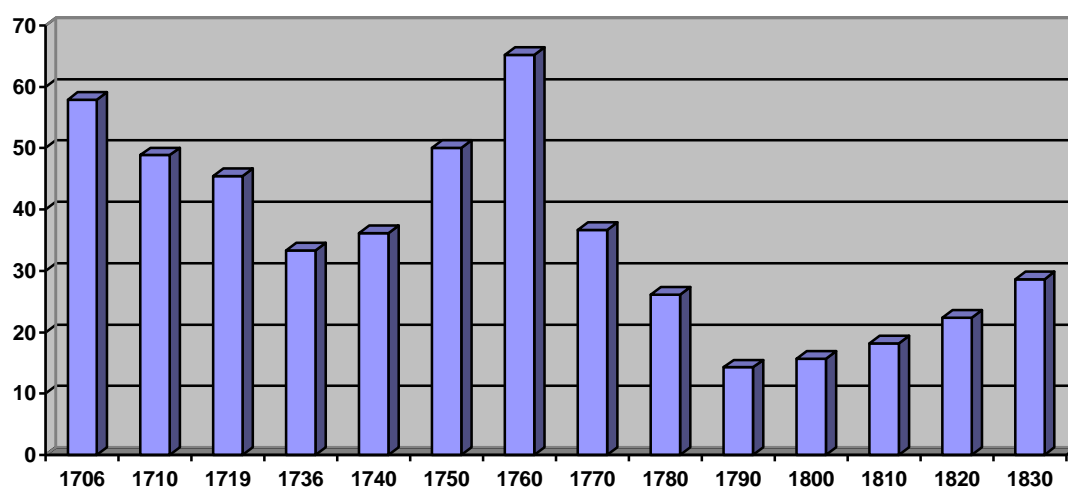
⁵⁰⁸ MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, pp. 265-334.

gaeyschietingen. Toch is ook een andere kwantitatieve analyse mogelijk. Er kan ook rekening gehouden worden met het adverteren van drukwerk en loterijen, hoewel dit geen louter vrijetijdsbestedingen waren. Ter verduidelijking verwijs ik naar tabel 64, die toont dat het adverteren van loterijen en vooral van drukwerk, procentueel het belangrijkste, een vertekend beeld oplevert voor de eerste helft van de 18^e eeuw. Nochtans vormt het samen analyseren van de vrijetijdsbestedingen geen probleem wanneer het op absolute aantallen aankomt, zoals blijkt uit figuur 37. Dit levert met uitzondering van de hoge aantallen geen vertekend beeld op.

Besluitend kan ik stellen dat het geheel van vrijetijdsbestedingen, dus inclusief loterijen en drukwerk, procentueel de hele onderzochte periode belangrijk was. Toch constateer ik een procentuele daling. Dit is te verklaren doordat drukwerk in de vroege 18^e eeuw de belangrijkste en soms enig geadverteerde koopwaar was in de Gentse advertentiepers. Hiertegenover staat de categorie *Andere vrijetijdsbestedingen*. Deze maakt duidelijk dat er in de late 18^e en vooral vroege 19^e eeuw een grotere diversiteit aan vrijetijdsbestedingen werd geadverteerd. Steeds meer biljarts, speeltafels, maskers, instrumenten, spellen, museums, theaters en tentoonstellingen verschenen in de annonces. Vooral in de vroege 19^e eeuw bepaalden deze aanbiedingen mede het karakter van de Gentse advertentiepers.

Figuur 37: Absolute cijfers vrije tijd in de Gentse advertentiepers

Figuur 38: Procentuele cijfers vrije tijd in de Gentse advertentiewezen**Tabel 64: Geadvertende vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiewezen**

Loterijen	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	5,3	2,3	2,6	13,3	19,3	47,4	52,3
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	3,3	0,4	0,2	0,1	0,2	0,3	1,5
Gaeyfeesten	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	0	0	0	0	0	0	0
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	1,1	0,6	4,7	3,5	4,1	7,6
Drukwerk	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	47,7	46,3	42,6	20	16,9	2,6	11,5
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	33,3	23,3	11,9	6,7	10,7	15,6	9,9
Andere vrije Tijd	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760
	5,3	2,3	0	0	0	0	1,3
	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
	0	1,3	0,5	4,1	3,9	2,4	9,7

HOOFDSTUK 4: Huizen in de Gentse advertentiepers

Naast het adverteren van goederen en diensten werd de Gentse advertentiepers gebruikt om huizen aan te bieden. Het zijn deze annonces die het onderwerp vormen van dit hoofdstuk. Zo tracht ik de verandering in de verkoopsargumenten van de adverteerders te duiden. Hieruit zal blijken dat vooral de periode 1770-1780 belangrijk was. Het interessante is dat die veranderingen in de theorie van de consumptierevolutie zijn in te kaderen. De huizen in de 18^e eeuw zouden gekenmerkt zijn door een toenemende privatisering en specialisering van het kamergebruik. Dit wordt treffend verwoord door Raffaella Sarti, die stelt dat ...*The newly built houses tended to be larger, they developed upwards and had more differentiation of the interior spaces*⁵⁰⁹. Belangrijk is dat Josephine Pisters deze veranderingen ook in Gent vaststelde. Vanuit dit oogpunt is het interessant de huizenaanbiedingen in de Gentse nieuwsbladen te bestuderen. Als belangrijkste elementen onderscheid ik de verkoopsargumenten met betrekking tot de locatie, de omvang en grootte (zowel de gebouwen als de tuinen), de decoratie en de kwaliteit van het huis.

1 De locatie van de woning

Onder deze noemer bespreek ik het belang dat de adverteerders legden op de locatie van de woonsten. Hierin maak ik een onderscheid tussen de praktische aspecten van goede verbindingen enerzijds en de schoonheid van de ligging anderzijds.

Dit eerste aspect, het belang van de goede verbindingsmogelijkheden, bestond uit het aanduiden van zowel land-, water- en wandelwegen. Hoewel het geen regelmatig gebruik was vermeldden sommige adverteerders dat het huis gesitueerd was op een belangrijk verbindingsknooppunt of dat deze niet ver uit de buurt waren. Een duidelijk voorbeeld hiervan is terug te vinden in de krant van 28 brumaire 1800, waarin de adverteerder meldde dat hij een huis verkocht dat een uur verwijderd was van Gent en een halfuur van de Kortrijkse-steenweg. Dergelijke aanduidingen kwamen echter slechts in twee advertenties uit mijn steekproef voor⁵¹⁰. Toch blijkt dat het verduidelijken van de locatie op een minder gepreciseerde manier belangrijk was. Zo werd in 76 aankondigingen verduidelijkt dat het een goed gesitueerd of *wel gelegen* huis betrof. In dit kader wijs ik ook op de vermeldingen

---

⁵⁰⁹ SARTI R. Europe at home: family and material culture 1500-1800. New Haven-Londen, Yale University Press, 2002, p. 96.

⁵¹⁰ Ook in de krant van 05 Ventose 1800.

waarmee de adverteerders duiden dat de gebouwen *bekwaam waren tot het houden van koetsen en paarden*. Ook dit duidt dat de transportmogelijkheden belangrijk waren⁵¹¹.

Ook door het vermelden van aanpalende waterwegen benadrukten de adverteerders het belang van een goede verbinding⁵¹². In deze annonces werd gesteld dat het huis achteraan uitkwam, al dan niet via een trap, op het water, de Leie of de Schelde. Naast het specifiek aanduiden van waterverbindingen werd ook éénmalig, op 30 april 1770, het belang van de aanwezigheid van een stenen kade benadrukt⁵¹³. Belangrijk is dat ook Antonio Callens, die de buitenplaatsen rond Gent in de 18e eeuw bestudeerde, het belang van waterlopen bevestigt⁵¹⁴. Naast de praktische kant waren ook de esthetische aspecten belangrijk. Dit blijkt uit mijn steekproef enerzijds door het adverteren van de schoonheid van de locatie zelf, wat in een advertentie in 1820 aangeduid wordt als *...eene alderaengenaamste en schilderachtigste positie...*⁵¹⁵. Anderzijds duiden de adverteerders aan dat de potentiële kopers vanuit het huis een mooi uitzicht hadden over de omgeving. Dit gebeurde wel slechts in zes advertenties, zodat de verbindingsmogelijkheden belangrijker waren.

2 Omvang en grootte

2.1 Gebouwen

Onder deze titel analyseer ik twee aspecten van het huizenaanbod in de *Gazette van Gent*: ten eerste de vermeldingen van het aantal kamers en ten tweede een specificatie van het gebruik hiervan.

In de eerste helft van de 18^e eeuw was het belangrijk aan te duiden dat de huizen groot waren door dit letterlijk te vermelden. Slechts twee maal werd verduidelijkt dat de gebouwen verscheidene kamers telde⁵¹⁶ of twee verdiepingen hoog was⁵¹⁷. Vanaf 1770 was een verandering vast te stellen in de verkoopargumenten. Ten eerste vermeldde de adverteerders dat de woningen *commodieus* en *spacieus* waren. Ten tweede legden zij steeds meer de nadruk op de ruimtelijke indeling van de woningen. Enerzijds door te vermelden dat er

---

⁵¹¹ Een laatste aspect dat het belang van een goede verbinding aanduidde is terug te vinden in de annonces waarin de adverteerders aanduiden dat het huis achteraan met een poortje op een bepaalde locatie uitkwam. Dergelijke advertenties indiceren nogmaals dat een snelle verbinding als belangrijk werd aanzien door de potentiële kopers.

⁵¹² wat in mijn steekproef 23 keer gebeurde,

⁵¹³ Krant 30 april 1770

⁵¹⁴ CALLENS A. *Buitenplaatsen rond Gent in de achttiende eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1998, pp. 56-58.

⁵¹⁵ Krant 28 februari 1820

⁵¹⁶ Krant 11 september 1710

⁵¹⁷ Krant 16 februari 1710

verschillende verdiepingen en kamers waren en anderzijds kon een concreet aantal genoemd worden. Het interessante aan deze laatste preciseringen is dat op basis hiervan inzicht te krijgen is in de sociale klassen voor wie de huizen bestemd waren. Dit is mogelijk door mijn onderzoek te vergelijken met de resultaten van Josephine Pisters. Zij maakte een opdeling tussen het aantal kamers en de daaraan verbonden sociale klassen. Voor de periode 1737-1739 meent zij dat de middelgrote woningen - met vier à zes vertrekken - onderdak verschaften aan 80 % van de gezinnen. Slechts een kleine 20 % betrok grotere huizen die maximaal acht kamers telden (de bewoners van kleinere huizen liet zij buiten beschouwing). In de jaren 1786-1788 werden voor de middenklasse woningen met negen tot zelfs elf vertrekken genoteerd. Een bijkomend verschilpunt is dat nu de helft van de gezinnen in een ruimere woning, bestaande uit zeven kamers of meer, leefde. De andere helft betrok de middelgrote huizen⁵¹⁸. Bovendien werden de grote huizen nu ook bewoond door ambtenaren, klein- en groothandelaars⁵¹⁹. De elite leefde in beide periodes ruimer. In 1737-1739 woonde driekwart van de rijkste gezinnen in huizen met zeven tot 13 kamers. Rond 1787 had 85 % van de meest gegoeden een huis met negen tot zelfs 19 vertrekken⁵²⁰. Hoewel niet in alle annonces kameraantallen vermeld werden, kan ik mijn onderzoek toch toetsen aan Josephine Pisters' resultaten.

Tabel 65: Frequentietabel van het vermelde kameraantal in de Gentse advertentiepers

Aantal kamers	Frequentie	Aantal kamers	Frequentie	Aantal kamers	Frequentie
3	2	8	1	13	1
4	4	9	2	14	1
5	7	10	7	15	3
6	3	11	5	16	2
7	2	12	4	19	1

Op basis van deze tabel kan ik twee zaken concluderen. Ten eerste blijkt dat in 46 van de 288 geanalyseerde advertenties, na 1780, gepreciseerd werd hoeveel kamers de huizen telden. Ten tweede suggereren de kameraantallen in de annonces dat er zich eveneens kopers bevonden in de middenklassen. Dit wordt bevestigd door een ander belangrijk verkoopargument, namelijk dat de huizen geschikt waren voor de beoefening van commerciële functies.

⁵¹⁸ PISTERS J. *Eenvoud en luxe: Studie van Gentse interieurs uit de 18^e eeuw*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1983, pp. 58-97.

⁵¹⁹ Ibidem.

⁵²⁰ Ibidem. Het gemiddelde kameraantal steeg van 8,2 naar 11,2 %.

Niet enkel het aantal kamers werd gepreciseerd, ook aan de functionele toepassing van de vertrekken werd in de Gentse advertentiepers belang gehecht. In tabel 66 verduidelijk ik welke specificaties van de vertrekken geadverteerd werden en welke het belangrijkste waren.

Tabel 66: Specifieke gebouwen in de Gentse advertentiepers

Gebouw	Aantal	Gebouw	Aantal	Gebouw	Aantal
Achterhuis	27	Kelders	96	Schotelhuis	6
Alcove	5	Keuken	51	Schuur	45
Boeyen	5	Koetspoort	23	Slaapkamer	1
Comptoir	3	(porte-cochère)		Stal	160
Duivenkeet	1	Logie	16	Trap	2
Eetplaats	8	Magazijn	14	Wagenhuis	2
Gloriette	3	Pakhuis	20	Winkel	13
Kabinet	8	Salons	3	Zaal	7
Kantoor	1			Zolder	25

Deze tabel verduidelijkt dat vooral de functionele vertrekken - zoals de stal, de schuur en de kelders (belangrijk voor het bergen en bewaren van voedingswaren⁵²¹) - deel uitmaakten van de huizenaanbiedingen. Dit is te verklaren doordat het de enige specificaties waren die voor 1780 frequent vermeld werden. Vanaf 1780 kwamen meer verschillende kamerspecificaties voor in de annonces. Vooral de keuken werd belangrijk. Mogelijks is dit te verklaren doordat dit vertrek als het centrum van de woning aanschouwd werd, mede doordat daar de haard was⁵²².

2.2 Tuinen

Af te leiden uit de Gentse annonces waren niet enkel de gebouwen belangrijk, maar ook de aanwezigheid van tuinen en koeren. De belangrijkste vermeldingen in dit kader toon ik in tabel 67.

⁵²¹ SCHELSTRAETE C., KINTAERT E. & DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring "Het land van Nevele", 1986, p. 132.

⁵²² Ibidem, p. 136.

Tabel 67: Frequentie van gepreciseerde tuinen, tuinelementen en koeren

Bascour	5	Kade	1	Ommuring	13
Bloemenperk	2	Landen	47	Vijvers	3
Boomgaard	24	Lochting	19	Wandelingen	5
(fruit-)	(+31)	Lopend	2	Zomer-	1
Bossen	26	water		kwartier	
Erf	215	Meersen	29		
Hof	96	Omwalling	22		

Na vergelijking van mijn onderzoeksresultaten met deze van Antonio Callens blijkt dat de huizenomschrijvingen in de Gentse advertentiepers veel gelijkenissen vertoonden met de door hem onderzochte buitenplaatsen. Hij veronderstelt dat het grondplan van deze gebouwen bestond uit een langgerekte, rechthoekige, omwalde site met op de centrale as achtereenvolgens de toegangspoort, het voorplein met symmetrisch opgestelde aanhorigheden, het gedeeltelijk omwalde huis en de achtergelegen formele siertuin. Vaak lagen het neerhof, de moestuin en de boomgaard binnen de omwalde site. In Gent bestond er echter nog een belangrijke variant, die bestond uit omwalde sites met een excentrisch ingeplant afzonderlijk woonhuis en een neerhof met moes-, siertuin en boomgaard binnen de buitenwallen⁵²³. In de tuinen van deze buitenplaatsen was vooral het groenbestand (gras, planten, bomen), het waterbestand (natuurlijke waterlopen of aangelegde waterpartijen) en het reliëf belangrijk⁵²⁴.

Het belang van deze elementen blijkt ook duidelijk uit tabel 67. Dit waren dus verkoopsargumenten die de potentiële kopers interesseerden. Een nuance is dat de tabel een vertekening vertoont, aangezien het aanbod van erven niet zo belangrijk was. Wel maakte dit deel uit van een standaard aankondiging, die luidde *...verkoop van een huis, stede en erfve*. Een tweede nuance is dat het vermelden van landen en meersen als verkoopsargument vooral belangrijk was voor 1780, aangezien deze in dit tijdsbestek respectievelijk 35 en 23 maal aangekondigd werden.

Het is moeilijk om aan de hand van dergelijk laag aantal advertenties uitspraken te doen over het decoratieve belang van de tuinen. Toch blijkt uit de opkomst van de vermeldingen van bloemen, vijvers en lopend water vanaf 1780 dat potentiële consumenten dit belangrijk vonden. Ook werd het voorkomen van fruitbomen in dit tijdsbestek meer geadverteerd, aangezien voor 1770 slechts drie vermeldingen in mijn steekproef terug te vinden zijn. Dat de potentiële kopers geïnteresseerd waren in het decoratieve aspect van de tuinen illustreer ik aan

⁵²³ CALLENS A. Buitenplaatsen rond Gent in de achttiende eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1998, p. 66.

⁵²⁴ Ibidem.

de hand van een advertentie uit de krant van 28 januari 1790. Hierin stelde de adverteerder dat het huis één van de mooiste hoven van Gent had, die met allerlei mooie fruitbomen beplant en volledig ommuurd was⁵²⁵.

Een laatste aspect dat ik in dit kader bespreek is het aanprijzen van Engelse tuinen, die ik vanaf 1780 in vijf annonces terugvond. Deze resultaten staven mogelijks de veronderstelling van X. Duquenne, die het voorkomen van parken en tuinen in België bestudeerde. Hij veronderstelt dat tegen het einde van het Oostenrijkse bewind de nieuwe landschappelijke Engelse stijl zijn intrede maakte in Gent, wat resulteerde in onregelmatige vormen en een veelheid aan schilderachtige plekjes en landschappen met een natuurlijk uitzicht⁵²⁶. Dit betekent dus een gevoeligheid voor de Engelse stijl, die ook in de Gentse annonces terug te vinden was.

3 Decoratieve elementen van de woning

Naast de functionele toepassing is ook het decoratieve aspect van de huizen belangrijk. In de eerste helft van de 18^e eeuw bleef dit beperkt tot het vermelden van *schoon* of *admirabel*. Vanaf 1750 kwam er een verandering, de aandacht werd meer op specifieke decoraties gevestigd. Naast de vermeldingen dat kamers *gegarnierd* werden, bleek vooral de aanwezigheid van ingemaakte of losstaande spiegels, ingemaakte kasten, uurwerken, boiserieën, marmeren schouwen en schilderijen belangrijk, zoals blijkt uit tabel 68.

Tabel 68: Decoratieve voorwerpen bij de huizenverkopten in de Gentse advertentiepers

Spiegels	Kasten	Uurwerken	Boiserieën (houtwerk)	Marmeren Schouwen	Schilderijen
13	13	7	8	9	5

In het kader van de marmeren schouwen vermeld ik ook het voorkomen van tabletten aan de vensters. Hoewel ik dit in mijn steekproef slechts éénmalig aantrof in 1780⁵²⁷, verduidelijkt de verkoper toch dat dit volgens de *allernieuwste gouste* was. Ook de trumeau werd in 1800 éénmalig aangeboden samen met spiegels⁵²⁸.

Een ander aantrekkelijk aspect van de huisinterieurs, blijkend uit de Gentse advertentiepers, is het al dan niet behangen (27 vermeldingen), *geplafoneerd* (tien vermeldingen) of geschilderd

⁵²⁵ Krant 28 januari 1790

⁵²⁶ DUQUENNE X. Parken en tuinen in België. In: *De woonstede door de eeuwen heen*. 1990, 87, pp. 38-43.

⁵²⁷ Krant 19 juni 1780

⁵²⁸ Krant 08 floréal 1800

(vijf vermeldingen) zijn van de kamers. Dit is ook toepasbaar op de aanwezigheid van planché, hoewel dit slechts in twee huizenbeschrijvingen voorkwam⁵²⁹.

Een laatste vaststelling, hoewel het naast een decoratieve evenzeer een functionele toepassing kent, is het al dan niet bemeubeld zijn van de verkochte gebouwen. Hoewel vaak vermeld werd dat het huizen met de volledige inboedel betrof, liet de adverteerder de keuze in sommige gevallen aan de potentiële klant. Deze kon kiezen of hij de meubels van de vorige koper/huurder al dan niet aanschafte.

4 Kwaliteit van de woning

De adverteerders benadrukten tevens de kwaliteit van hun huizen. De verkoopargumenten die zij hiervoor gebruikten toon ik in tabel 69. Hierin maak ik een onderscheid tussen de meer algemene aanduidingen en de vermeldingen die specifiek de kwaliteit van het huis aanduiden.

Tabel 69: Frequentie van de kwaliteitsaanduidingen van de aangeboden huizen in de Gentse advertentiepers

Algemene kwaliteitsaanduidingen		Specifieke kwaliteitsaanduidingen	
Aanmerkelijk	4	Droge kelder	1
Bekwaam	4 ⁵³⁰	Echt en sterk	4
Commodieus	5	In steen gebouwd	6
Considerabel	4	Geterraste kelder	3 ⁵³¹
Geriefelijk	59	Met pannen bedekt	3
Remarquabel	15	Nieuw gebouwd	62
		Wel betimmerde	5
		Wel onderhouden	1

Hoewel deze verkoopargumenten voor zichzelf spreken dien ik het belang van het terras in de kelders te verduidelijken. Een advertentie uit de krant van drie september 1810 is hiervoor een indicatie, aangezien in deze annonce gesteld werd dat het terras diende voor de kelders droog te houden. Desalniettemin blijkt dat soortgelijke aanduidingen niet belangrijk waren voor het huizenaanbod. Hiertegenover staat het aanprijzen van de geriefelijkheid en de recente

⁵²⁹ Kranten 20 germinal 1800 en 03 januari 1830

⁵³⁰ Een nuance bij dit verkoopargument is dat het slechts vier keer gebruikt werd om de kwaliteit van huizen aan te duiden, maar samen met het aanduiden van de mogelijkheid tot het houden van koetsen en paarden en het bedrijven van alle koopmanschappen 59 keer voorkwam.

⁵³¹ Er is ook éénmalig sprake van een geterraste sousterrain (28 september 1820) en een geterraste regenbak (26 augustus 1830).

bouwdatum van de huizen, welke verkoopsargumenten de belangrijkste waren in de advertentiepers.

Opmerkelijk is dat enkel de aanduidingen bekwaam, considerabel, gebouwd in steen, bedekt met pannen en nieuw reeds voor 1770 gebruikt werden in de Gentse advertentiepers. Hieruit kan ik afleiden dat er een grotere variatie optrad van verkoopsargumenten vanaf 1770, die vooral de sterkte van het gebouw aanduidden.

Besluit huizen

Dit hoofdstuk verduidelijkt dat er veranderingen optraden in de manier waarop huizen geadverteerd werden in de 18^e en de vroege 19^e eeuw. Enerzijds waren er vanaf het midden van de 18^e eeuw meer aanduidingen van decoratieve elementen, zoals uurwerken en schilderijen, en anderzijds werd omstreeks 1770-1780 steeds meer de aandacht gelegd op kameraantallen en –indelingen. Parallel hieraan werd de kwaliteit van de huizen meer benadrukt en werden de tuinomschrijvingen uitgebreider. Vooral de vermeldingen van bloemen, vijvers, lopend water, fruitbomen en Engelse tuinen zijn hierbij belangrijk. De Gentse advertentiepers staat dus een steunpilaar van de theorie van de consumptierevolutie. Er werd meer aandacht gegeven aan de specifieke kamerindelingen, de privatisering hiervan en aan de decoratieve elementen van de woningen.

DEEL III: Adverteren in de vroegmoderne tijd

In dit hoofdstuk bespreek ik het karakter van het adverteren als publiciteitsmiddel in de 18^e en vroege 19^e eeuw, belicht ik de voornaamste kenmerken van het advertentiewezen en vergelijk ik de Gentse annonces met de Antwerpse varianten en met het onderzoek van Neil McKendrick. De noodzaak van deze vergelijking wordt aangeduid door de historicus C.Y. Ferdinand, die het boekenaanbod in de Salisbury Journal bestudeerde en stelt dat *...In its focus on a single provincial newspaper this case study has a certain amount of cohesion and continuity perhaps missing from broader studies of the provincial press that have drawn from multiple eighteenth-century papers. A narrow focus has its own drawbacks too. One is that similar studies are required to reconstruct the larger context necessary for comparison*⁵³². Met deze vergelijking wil ik twee zaken aanduiden. Ten eerste dat de ontwikkeling van de Gentse advertentiepers extrapoleerbaar is tot Antwerpen. Ten tweede dat de Gentse advertentiepers trager ontwikkelde dan die in Londen.

HOOFDSTUK 1: De Gentse advertentiepers

Om de veranderingen van de Gentse advertentiepers aan te duiden, citeer ik opnieuw C.Y. Ferdinand, die stelt dat *...In a sense these general statistics rather obscure the developments in eighteenth-century provincial consumer habits, for, aside from the dramatic numerical growth they record, they tend to promote an idea of continuity or very gradual change. The differences that might be said to signal the changes are to be seen with more clarity in the composition of the individual categories themselves*⁵³³. Vanuit dit oogpunt dien ik rekening te houden met zowel de kwantitatieve evolutie als de kwalitatieve ontwikkeling. Dit laatste aspect bestaat enerzijds uit de totstandkoming van het advertentiewezen zelf, maar anderzijds ook uit de verschuivingen van de aangeboden producten en diensten.

De advertenties in de *Gazette van Gent* zijn niet in te kaderen in de hedendaagse denkbeelden, met andere woorden was er van een echte advertentiepers geen sprake. De annonces kondigden in de vroege 18^e eeuw voornamelijk uitverkopen aan in geval van overlijden, faillissement of verhuis van winkeliers. Bovendien bleek uit de bespreking van de adverteerders dat in de vroege 18^e eeuw voornamelijk veilingen van geïmporteerde goederen aangekondigd werden. De advertenties hadden dus een voornamelijk informatief karakter, ze

---

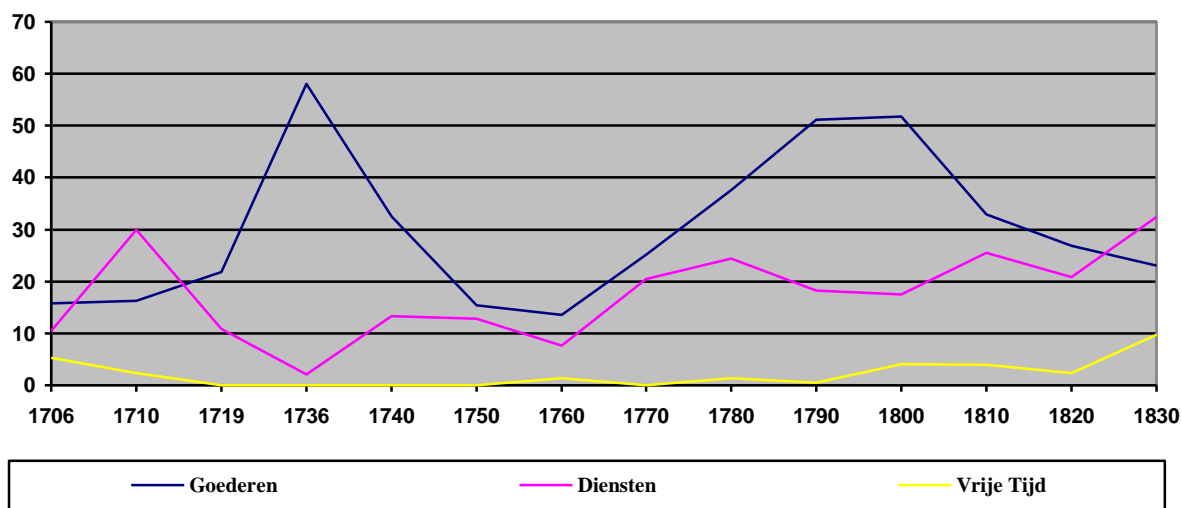
⁵³² FERDINAND C.Y. Selling it to the provinces: news and commerce round eighteenth-century Salisbury. In: BREWER J. & PORTER R. *Consumption and the world of goods*. Londen-New York, Routledge, 1993, p. 397.

⁵³³ Ibidem, p. 399.

waren gericht op het informeren van de beschikbaarheid van goederen. Ook het drukwerkaanbod in de vroege 18^e eeuw is hierin in te kaderen⁵³⁴. In deze annonces deelden de adverteerders mee welke boeken te verkrijgen waren. Deze advertenties hadden ook een informatief karakter. Toch blijkt dat reeds in 1706 verkoopargumenten gebruikt werden om producten aan te prijzen. Een voorbeeld is het aanbod van *...schone en curieuse (ook pertinente)...*landkaarten van Frankrijk en het Land van Waas⁵³⁵. Ook werd in dit jaartal de kwaliteit van de wijn reeds aangeduid door te benadrukken dat deze oud was en gemaakt werd van de gewassen van 1684, 1686, 1701 en 1705⁵³⁶. Ondanks het hoofdzakelijk informierend karakter van de annonces gebruikten reeds enkele adverteerders dus verkoopargumenten gebruikten.

Figuur 39: Procentueel belang van de verschillende categorieën in de Gentse advertentiepers

Hoewel de situatie in 1737 nog niet wezenlijk veranderd was, blijkt dat de rechtstreekse goederenbevoorrading van de Zuid-Nederlandse markten door de Oostendse Compagnie (1722-1731) een verandering in de Gentse advertentiepers inluidde. Het aanbod van goederen werd belangrijker dan dit van drukwerk. Die ommekeer ging gepaard met de eerste vermeldingen van modegevoelige verkoopargumenten. In 1737 benadrukten twee adverteerders dat hun koopswaar volgens de *nieuwste gouste en mode* was⁵³⁷. Toch duurde het nog tot 1770 alvorens dergelijke verkoopargumenten veelvuldig gebruikt werden. Samen met het opkomend belang van de goederen verloren de annonces hun voornamelijk

⁵³⁴ Dit blijkt uit figuur 39, de vrijetijdscurve in de vroege 18^e eeuw bestond uitsluitend uit drukwerkaanbiedingen.

⁵³⁵ Kranten 24, 27 mei en 28 augustus 1706

⁵³⁶ Kranten 21 en 28 juni 1706.

⁵³⁷ Kranten 25, 29 juli en 26 september 1737.

informerend karakter⁵³⁸. Het advertentiewezen breidde uit, steeds meer winkeliers zagen het belang in van publiciteit in de nieuwsbladen. Dit verliep parallel met de industriële groei na het midden van de 18^e eeuw en de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven (1769-1794). Ondanks dat de Franse tijd, met in het bijzonder de Continentale blokkade (1806), een kwantitatieve terugval betekende voor het aantal annonces, blijkt dat in de 18^e eeuw een evolutie op gang was gekomen die in de vroege 19^e eeuw werd doorgetrokken. Het advertentiewezen commercialiseerde. Steeds meer particuliere verkopers verkochten niet langer onder hun eigen naam, maar gebruikten specifieke winkelnamen. Dit ging gepaard met een formele ontwikkeling die in het teken stond van een toenemende leesbaarheid. Ook bleek het belang van het diensten- en vrijetijdsaanbod groter, zodat beide aanbiedingen de vroeg 19^e-eeuwse advertentiepers karakteriseerden.

---

⁵³⁸ die met uitzondering van de loterijenaankondigingen in 1750-1760 en het hoge aantal drukwerkaanbiedingen in 1770 het belangrijkste bleven in de *Gazette van Gent*

HOOFDSTUK 2: De Antwerpse advertentiepers

Aan de hand van het onderzoek van Sten van Leuffel⁵³⁹ is het mogelijk een corporatieve studie te doen met de Antwerpse advertentiepers. Hierbij moet ik rekening houden met twee bedenkingen. Ten eerste start zijn onderzoek pas na het midden van de 18^e eeuw, zodat ik de eerste helft niet kan vergelijken. Ten tweede hanteert Sten van Leuffel een andere probleemstelling. Toch vertonen onze onderzoeksresultaten twee belangrijke gelijkenissen. Enerzijds staat de kwantitatieve analyse van Sten van Leuffel de groei van het aantal advertenties in de nieuwsbladen na het midden van de 18^e eeuw en anderzijds onderscheidt hij ook een formele commercialisering in de *Gazette van Antwerpen (1719-1804)* en de *Journal d'Anvers (1812-1882)*.

De kwantitatieve groei van de Antwerpse advertentiepers blijkt duidelijk uit het aantal annonces in de *Gazette van Antwerpen*. Ook in dit nieuwsblad groeide het advertentiewezen na het midden van de 18^e eeuw. Toch constateert Sten van Leuffel een daling van het aantal annonces vanaf 1790. Dat dit 20 jaar eerder is dan in de Gentse advertentiepers is te verklaren door de achteruitgang van de krant in zijn laatste verschijningsjaren. De *Gazette van Antwerpen* werd geschorst vanaf 14 december 1798 tot en met 24 november 1800 en zou nadien nooit nog dezelfde verspreiding of belang kennen. Sten van Leuffel meent dat ook het nakende faillissement in 1804 de kwantitatieve terugval beïnvloedde. De adverteerders verloren in de voorafgaande periode wellicht hun vertrouwen in de krant. Door het opschorten van het nieuwsblad moest Sten van Leuffel een tweede nieuwsblad in zijn onderzoek betrekken. Ook voor het *Journal d'Anvers* stelt hij een opkomst van het advertentiewezen in de vroege 19^e eeuw vast. Toch was er een laag aantal annonces in 1813. Dit was echter opnieuw te verklaren door een specifiek krantgebonden oorzaak. De *Journal d'Anvers* verscheen voor het eerst in 1812, zodat het denkbaar is dat niet alle adverteerders in 1813 het nut van publiceren in de krant inzagen. Toch blijkt dat in 1822 het aantal advertenties opnieuw was toegenomen, gevolgd door een stagnatie in 1832.

Hoewel er kwantitatieve verschillen bestaan tussen de Gentse en de Antwerpse annonces, blijkt dat ook Sten van Leuffel een groei van het advertentiewezen na het midden van de 18^e eeuw constateert. Dit ging gepaard met kwalitatieve vaststellingen die net als in Gent een commercialisering van de advertentiepers duiden. Een opmerking hierbij is dat ik de aangeboden producten en diensten niet kan vergelijken. Sten van Leuffel legt andere nuances en gebruikt niet dezelfde indeling. Vanuit dit oogpunt richt ik mij op de formele ontwikkeling

---

⁵³⁹ VAN LEUFFEL S. *Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw*. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1995-1996, 96 p.

van het advertentiewezen. Ten eerste trad er in de vroege 19^e eeuw een structurering op. Er was een overgang van loutere tekstfragmenten naar annonces die gekenmerkt waren door logos, tekeningen en specifieke winkelnamen. Ten tweede werden in de Antwerpse annonces gelijkaardige verkoopsargumenten gebruikt als in de Gentse varianten. Toch blijkt dat die vroeg 19e-eeuwse ontwikkeling voorlopers kende in de 18e eeuw. Dit leid ik af uit het onderzoek van Bruno Blondé, die de kleinhandel voor Antwerpen bestudeerde. Hij veronderstelt dat reeds in de vroege 18e eeuw indicaties van modegevoeligheid in de Antwerpse kranten terug te vinden waren⁵⁴⁰. Desalniettemin blijkt dat de vroege 19e eeuw zowel voor de Antwerpse als Gentse annonces in het teken stond van een commercialisering. Als voorbeeld haalt Sten van Leuffel twee advertenties van Holloway aan, één uit de 18e en één uit de 19e eeuw.

De eerste annonce culmineert alle eigenschappen van de 18e-eeuwse advertentiepers. Het was een tekstaankondiging, zonder illustratie noch titel, maar met het gebruik van verkoopsargumenten. De advertentie in de 19e eeuw was vergelijkbaar met de Gentse varianten en duidt de overgang van een mededelende annonce naar een commerciële reclameboodschap aan.

---

⁵⁴⁰ BLONDE B. Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648-1748). In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*. 4 (2007), pp. 61-88.

HOOFDSTUK 3: George Packwood

Neil McKendrick stelt dat de veranderingen in de 18^e-eeuwse Britse advertentiepers duiden dat er een commerciële revolutie optrad in dit tijdsbestek. Het verband met de consumptierevolutie benadrukt hij reeds in zijn inleiding *...the barriers of a consumer society were therefore numerous and effective. To overcome them required changes in attitude and thought, changes in prosperity and standards of living, changes in commercial technique and promotional skills, sometimes changes even in the law itself. Above all it required the commercialization of society*⁵⁴¹. Voor deze stelling baseert hij zich op twee adverteerders, Josiah Wedgwood en George Packwood, respectievelijk verkopers van aardewerk en scheergerei. Hoewel Neil McKendrick meent dat beiden belangrijke voorbeelden waren van een commerciële revolutie, richt ik mij op George Packwood. Hij was volgens de auteur een *...master of advertising*⁵⁴²... en zijn advertentiestrategieën laten toe een vergelijking te maken met de Gentse annonces. Dit maakt duidelijk dat er een verschil is in chronologie. Ik veronderstelde dat de 18^e eeuw wel in het teken stond van de eerste stappen richting een commerciële Gentse advertentiepers, maar dat die pas volledig tot uiting kwam in de vroege 19^e eeuw. Uit de voorbeelden van George Packwood blijkt dat hij reeds vroeger een gelijkaardig niveau bereikte. Reeds in het laatste kwart van de 18^e eeuw trachtte Packwood een merknaam te vestigen door repetitieve herhalingen. Bovendien slaagde hij erin voldoende variatie aan te brengen in zijn annonces door het gebruik van raadsels, gezegden, fabels, slogans, grappen, jingles, anekdotes, feiten, aforismen, woordspelingen, gedichten, liedjes, rijmen, parodieën, pastiches, verhalen, dialogen, definities, raadsels, brieven en metaforen. De voorbeelden die Neil McKendrick aanhaalt maken duidelijk dat de advertentiestrategieën van George Packwood zowel formeel als inhoudelijk reeds in de 18^e eeuw getuigden van vergaande commerciële capaciteiten⁵⁴³. Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Claire Walsh, die de Londense advertentiepers bestudeerde. Zij illustreerde de capaciteiten van de adverteerders aan de hand van de annonces van Briscoe, een juwelier en goudsmid die zowel in de *Public Advertiser* (20 maart 1760) en de *General Advertiser* (2 januari 1750)

⁵⁴¹ MCKENDRICK N. Introduction. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 2.

⁵⁴² MCKENDRICK N. Commercialization of shaving. In: MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, p. 147.

⁵⁴³ Ibidem, p. 153.

berichte⁵⁴⁴. Hieruit blijkt dat reeds rond het midden van de 18^e eeuw een gelijkaardig niveau als in de vroeg 19^e-eeuwse Gentse advertentiepers bereikt werd. Hoewel beide annonces uit een specifiek advertentieblad afkomstig waren staven deze dat het Gentse advertentiewezen later ontwikkelde dan dit van Groot-Brittannië.

---

⁵⁴⁴ WALSH C. The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth century London. In: WISCHERMANN C. & SHORE E. Advertising and the European city: historical perspectives. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, p. 86.

BESLUIT

Centraal in mijn onderzoek stond de vraag in hoeverre de Gentse advertentiepers een extra invulling kan geven aan de studie van de vroegmoderne consumptie en aan de theorie van de consumptierevolutie. Dit onderzoek had dus een dubbele doelstelling: enerzijds onderzocht ik de ontwikkeling van de Gentse annoncepers en anderzijds analyseerde ik in welke mate dergelijk onderzoek een meerwaarde betekent voor de studie van consumptie. Om deze twee vragen te beantwoorden deelde ik mijn scriptie op in drie delen: de ontwikkeling van de krant en de aanbodbepalende factoren werden besproken in Deel I, de inhoud van de advertenties kwam aan bod in Deel II en in Deel III vergeleek ik mijn onderzoek met dit van Sten van Leuffel en Neil Mckendrick.

In Deel I vertrok ik vanuit een algemene krantgeschiedenis, om zo toe te spitsen op de *Gazette van Gent*. Dit maakte duidelijk dat de Gentse krant in een tendens in te kaderen was; in de grote Zuid-Nederlandse steden zagen verscheidene nieuwsbladen het licht in de 17^e eeuw. Gent was de vierde stad met een krant, Maximiliaan Graet verkreeg op 17 november 1666 zijn privilege tot het drukken van de *Ghendtsche Post-Tijdinghen*. Het is in dit nieuwsblad dat de eerste advertentiepers tot stand kwam. Ondanks het feit dat de krant reeds in het laatste kwart van de 17e eeuw gedrukt werd, verschenen er pas in alle oplagen annonces vanaf 1770. Dit bleek ook duidelijk uit de grafiek waarin ik het jaarlijks aantal advertenties toonde. Na het midden van de 18e eeuw startte een stijging die in 1800 een hoogtepunt bereikte. Bruno Blondé verklaarde dit door het veranderende consumptiepatroon en de daaraan verbonden nood aan informatie⁵⁴⁵. De annonces oefenden dankzij hun leesbaarheid en veelvuldige publicatie een belangrijke impact uit op de potentiële consument⁵⁴⁶. Dit bleek ook uit mijn onderzoek. De adverteerders werden vanaf dan steeds vaardiger, de annonces veranderden van een informerend naar een publicitair medium. Die tendens mondde uit in de vroege 19^e eeuw. Ten eerste bestonden de advertenties niet langer uit louter tekstfragmenten, maar werd de verkoper en zijn koopwaar groter en in het vet gedrukt (ook gebruikte men soms tekeningen om de lezer zijn aandacht te trekken). Ten tweede werden de adverteerders niet langer aangeduid met hun eigen naam, maar verschenen er specifieke winkelnamen in de Gentse kranten.

---

⁵⁴⁵ BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, p. 11.

⁵⁴⁶ Ibidem.

De advertentiepers commercialiseerde doorheen de 18^e en vroege 19^e eeuw. Dit bleek niet enkel uit het formele karakter van de annonces, ook de inhoud duidde dit aan. Zo constateerde ik dat er vanaf 1770 steeds meer verkoopsargumenten gebruikt werden. De adverteerders benadrukten niet enkel de kwaliteit van hun producten en van zichzelf als verkoper, ook speelden zij in op de modegevoeligheid van hun doelpubliek. Hierbij vermeldde zij regelmatig dat hun koopwaar een imitatie was van de Londense en Parijse modeartikels, of dat het van daar ingevoerd werd.

Een laatste aspect dat ik onderzocht in het kader van de krantgeschiedenis was het lezerspubliek. Dit was opgebouwd uit drie belangrijke deelgroepen: ten eerste de elitaire kringen, ten tweede handelaars en ten derde plattelandsbewoners. Het belang dat elk van deze speelde was echter niet te achterhalen, aangezien er geen abonneelijsten bewaard zijn.

Het tweede luik van Deel I bestond uit een onderzoek naar de Zuid-Nederlandse havensituatie en industriële ontwikkeling. Dit was noodzakelijk omdat het jaarlijks aantal annonces hierdoor beïnvloed werd. Voor de havensituatie waren drie vaststellingen belangrijk. Ten eerste was het monopolie tot de opening van de Schelde (1795) voorbehouden aan Oostende, hierna werd de rol van Antwerpen groter. Ten tweede kende de Oostendse ankerplaats twee grote bloeiperiodes in de 18^e eeuw: 1715-1732 en 1769-1794. Ten derde was de Franse Tijd, en in het bijzonder de Continentale Blokkade (1806) nadelig voor de scheepstrafiek.

De industriële ontwikkeling hervatte na de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Dit resulteerde in de bloei van nijverheden, die nieuwe consumptiegoederen (tabak en suiker), luxeproducten (zoals porselein) en modegevoelige artikelen (zoals katoen) vervaardigden. De economische groei duurde tot het einde van het bewind van Jozef II en stagneerde door de gebeurtenissen in de late 18^e eeuw: de Brabantse en Luikse Revolutie en de Franse bezetting. Het is pas in 1800 dat de gevolgen van die crisis tot het verleden behoorden. Vanaf dan trad de “industriële revolutie” op, een begrip dat een stijging van de industriële output (vooral van textiel, kolen en metaal) aanduidt.

Deel II bestond uit het onderzoek van de Gentse advertenties en het verband met het consumptiepatroon en de consumptierevolutie. Voor deze analyse paste ik twee afzonderlijke steekproeven toe. Bij de eerste maakte ik een onderscheid tussen de kwantitatieve en kwalitatieve eigenschappen van de geadverteerde product-, dienst- en vrijetijdsgroepen. De tweede steekproef spitste ik toe op de aangeboden huizen in de annonces.

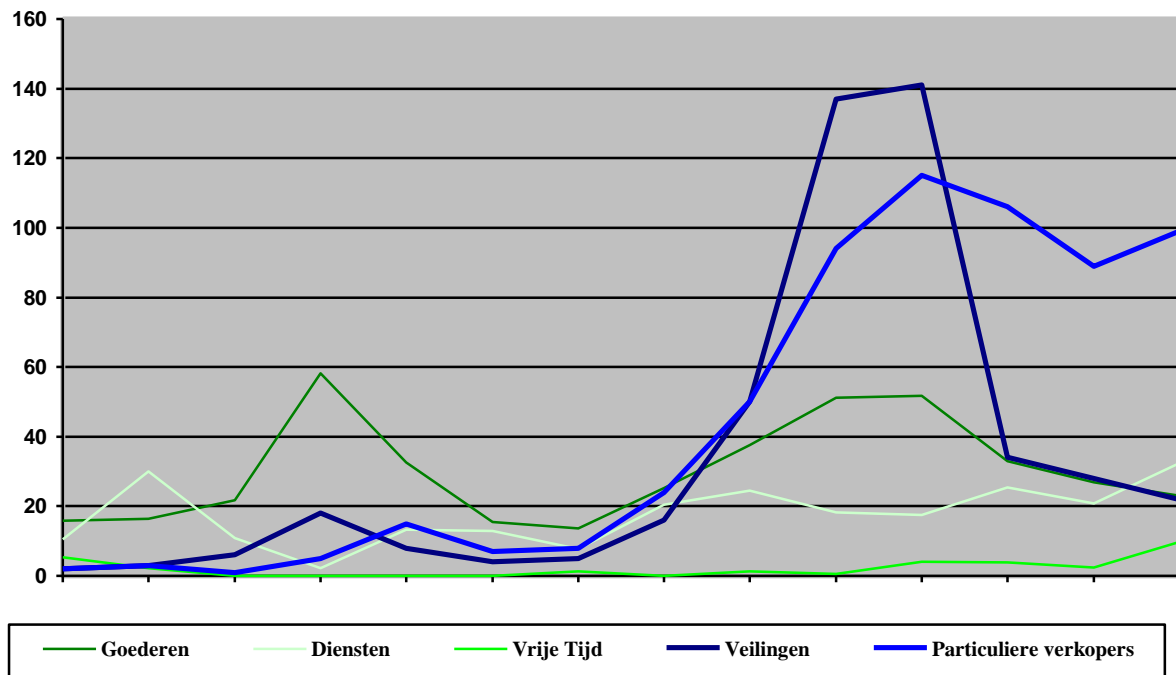

De kwantitatieve resultaten in Deel II duiden het fluctuerend belang van de geadverteerde categorieën. Aan het begin van de 18^e eeuw bleek vooral het aanbod van drukwerk belangrijk. De advertenties werden door de uitgevers van de krant zelf geplaatst. Reeds in 1737 stelde ik een verandering vast, namelijk meer aanbiedingen van goederen. Dit was een direct gevolg van de eerste bloeiperiode van de Oostendse haven. Uit detailonderzoek bleek dat vooral het geïmporteerde textiel, porselein, meubels, behang, thee en kruidenierswaren het hoge aanbod teweeg brachten. Na 1737 werd het belang van de materiële goederen overgeheveld naar de loterijen. Dit aanbod bereikte een hoogtepunt in 1760 en verdween daarna uit de annonces. De situatie keerde opnieuw. Wederom werden de materiële goederen belangrijker in de advertentiepers, gelijktijdig met de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven en de industriële groei.

Besluitend kan ik stellen dat de 18^e-eeuwse Gentse advertentiepers gekarakteriseerd werd door een uitvoerig goederenaanbod⁵⁴⁷, onderhevig aan een fluctuatie die gelijkliep met de ontwikkeling van de Zuid-Nederlandse industrie en de Oostende ankerplaats. Vanaf het onderzochte jaartal 1810 veranderde het karakter van de advertentiepers, mede onder de invloed van de Continentale Blokkade (1806). Deze maatregel van Napoleon resulteerde in een achteruitgang van de scheepstrafiek. Dit impliceerde tevens een terugval van het totaal aantal advertenties en een verminderd belang van de materiële goederen. Ook de analyse van de adverteerders maakte dit duidelijk. Tijdens de bloeifases van de Oostendse haven steeg het belang van particuliere verkopers en van de veilingen van geïmporteerde goederen. Hierdoor ontstond een curve die zoals in figuur 40 blijkt een sterke stijging kende vanaf 1770. Dit duurde tot de Continentale Blokkade (1806). Door die maatregel verminderde het aandeel van de geadverteerde goederen in de Gentse advertentiepers. Dit werd wel deels gecompenseerd door het belangrijker worden van de diensten en vrijetijdsbestedingen.

---

⁵⁴⁷ Zowel materiële- als verbruiksgoederen.

Figuur 40: procentueel goederen-, diensten- en vrijetijdsaanbod en absoluut aantal adverteerders**Tabel 70: Procentueel overzicht van de geadverteerde goederen, diensten en vrijetijdsbestedingen**

Jaartal/ Product	1706	1710	1719	1737	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830
Textiel	0	2,4	3,7	8,6	2,5	0	5,1	6,1	9,5	11,5	7	9,2	8,7	9,6
Decoratie	0	0	0	0	0	0	0,6	0,9	1,1	0,8	0,2	1,4	0,8	0,8
Spiegels/Glas	0	7	0	1	3,6	0	0,6	1,4	1,7	0,2	0,4	1,7	2,4	0,4
Porselein	0	0	0	9,5	2,5	2,6	0	0,5	0	0,5	0,1	1,2	1	0
Keuken	0	0	0	3,8	2,5	0	1,9	2,8	0,4	1,5	0,9	1,6	1,3	1,5
Meubels	0	0	0	5,7	2,5	0	0	0,5	0,4	0,5	0,2	2,1	2,6	1,3
Behang	0	0	0	1,9	0	0	0	0,9	0,4	0,1	0,8	1,2	0,8	0,2
Huiden	0	0	0	1,9	1,2	0	0	0,5	1,1	1,4	0,9	0	0	0
Tabak	2,6	0	0	1	0	2,6	0,7	1,9	1,1	4,2	4,4	1,6	1,5	1,1
Thee	0	0	0	16,2	2,5	5,1	0,7	0,5	2,4	3,5	1,1	0	0	0
Koffie	0	0	0	1	0	0	0	0	2,2	5,5	1,1	0,5	0,5	0,2
Cacao	0	0	1,8	0	0	2,6	0	0	0,4	0,4	0,5	0	0	0
Wijn	5,3	2,3	3,6	0	14,5	1,3	0,7	3,3	5,2	9,2	12,4	3	4,1	2,1
Geestrijke Dranken	0	0	5,5	1	0	0	0,7	1,9	1,9	2,7	4,7	2,3	0,3	0,4
Kruidenier	0	0	3,6	3,8	1,2	1,3	2,6	3,8	8	8,4	10,5	6	2,4	6,8
Suiker	2,6	2,3	3,6	2,9	0	0	0,7	0	1,7	0,7	1,8	0,5	0,5	0
Medisch	2,6	4,7	3,6	9,5	2,5	5,1	3,9	6,7	7,8	0,8	3,8	5,4	4,4	3
Transport Per Schip	2,6	0	0	3,8	1,2	2,6	1,9	6,7	7,8	11,9	3,2	3,7	2,8	0
Transport Per Koets	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,1	1,1	0	0,6
Bode	5,3	9,3	7,3	4,7	4,8	1,3	0	0	0	1,1	0,4	0	2,4	7
Logies	0	9,3	0	4,7	0	2,6	0	0	0	0,8	0,4	0,4	0,8	1,1
Onderwijs	0	0	0	0	2,5	0	0,7	0	5,4	2,4	6,4	7,2	2,9	7
Tekenles	0	0	0	0	0	0	1,3	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,3	0,6
Vacatures	0	2,3	0	1,9	2,5	1,3	0	4,3	3	0,7	0,6	7	6,5	8,8
Loterij	5,3	2,3	2,6	13,3	19,3	47,4	52,3	3,3	0,4	0,2	0,1	0,2	0,3	1,5
Gaey- Feesten	0	0	0	0	0	0	0	0	1,1	0,6	4,7	3,5	4,1	7,6
Drukwerk	47,7	46,3	42,6	20	16,9	2,6	11,5	33,3	23,3	11,9	6,7	10,7	15,6	9,9
Andere Vrije Tijd	5,3	2,3	0	0	0	0	1,3	0	1,3	0,5	4,1	3,9	2,4	9,7

De kwalitatieve resultaten in deel II benadrukten de inhoudelijke veranderingen van de advertenties. Voor de materiële goederen stelde ik twee belangrijke zaken vast: ten eerste was er een opkomst van de modegevoeligheid in de advertentiepers na het midden van de 18^e eeuw en ten tweede werd het aanbod gelijktijdig gevarieerder.

De eerste vaststelling had twee implicaties. Enerzijds getuigden de annonces, samen met meer uitingen van modegevoeligheid, van een stijgende aandacht voor kleuren en decoraties. Dit bleek in mijn onderzoek vooral bij het adverteren van textiel, behang en porselein. Anderzijds bemerkte ik dat op het einde van de 18^e eeuw andere materialen benadrukt werden. Men adverteerde steeds meer keukengerei uit glas of porselein, in plaats van in hout of geleyerswerk. Ook werd het aanbod van meubels, vervaardigd uit acajou, belangrijker. Niet alleen werd dit benadrukt door de adverteerders, ook imitaties van de houtsoort werd meer aangeboden.

De tweede vaststelling op kwalitatief vlak was de verscheidenheid in het aanbod van materiële goederen na het midden van de 18^e eeuw. Dit constateerde ik voor alle aanbiedingen, met uitzondering van het huidenaanbod.

De kwalitatieve resultaten voor het aanbod van gebruiksgoederen plaatste ik in het onderzoek van Wiegmann, die vanaf 1770 de opkomst van een moderne eetcultuur veronderstelde. Hierbij benadrukte hij vijf veranderingen: het gebruik van de aardappel, de komst van koffie en thee, de ontwikkeling van zoete smaak, het aanschaffen van eetgerei en de toenemende invloed van kookkunst uit niet-Europese landen⁵⁴⁸. Van deze staaft mijn onderzoek slechts drie componenten. De opkomst van de warme dranken bleek uit het adverteren van de consumptiegoederen zelf en van thee- en koffieservies en –tafeltjes. Daarnaast illustreert het grotere aanbod van suiker mogelijk de ontwikkeling van een zoete smaak. Toch kan ik dit niet met zekerheid bevestigen, hiervoor zou het adverteren van meerdere zoete consumptiegoederen vereist zijn. Een laatste vaststelling was het stijgende belang van etensgerei. Toch waren dit niet de belangrijkste aanbiedingen in de Gentse advertentiepers. Procentueel was de opkomst van alcoholische dranken en van kruidenierswaren het grootst. Samen met een hoger aanbod van tabak na het midden van de 18^e eeuw resulteerde dit in een gevarieerder aanbod.

---

⁵⁴⁸ JOBSE-VAN PUTTEN J. Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, Sun, 1995, p. 94.

De kwalitatieve resultaten van het dienstenaanbod komen overeen met de kwantitatieve vaststellingen. Vanaf 1770 werd de categorie belangrijker in de Gentse annonces, met als voornaamste voorbeelden: medische diensten, onderwijs, transport per schip en vacatures. Wel blijkt dat er slechts twee categorieën niet in de eerste helft van de 18^e eeuw geadverteerd werden: transport per koets en tekenlessen. In die zin mag ik gewagen van een stijgende variatie van het dienstenaanbod doorheen de 18^e eeuw.

De kwalitatieve resultaten voor de vrijetijdsbestedingen plaatste ik in het onderzoek van J.H. Plumb, die een commercialisering van *leisure* veronderstelde in de 18^e eeuw. Mijn onderzoek staaft dit door de stijgende variatie van de aangeboden vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiepers. Dit bleek vooral duidelijk doordat de verkopers in de vroege 18^e eeuw bijna uitsluitend drukwerk en loterijen adverteerden. Vanaf 1760 werden de andere vrijetijdsbestedingen belangrijker. Steeds meer biljarts, speeltafels, maskers, instrumenten, spellen, museums, theaters en tentoonstellingen werden aangekondigd. Vooral in de vroege 19^e eeuw bepaalden deze aanbiedingen mede het karakter van de Gentse advertentiepers.

De kwalitatieve resultaten van het huizenaanbod zijn interessant omdat de theorie van de consumptierevolutie een privatisering en specialisering van het kamergebruik veronderstelde. Uit mijn onderzoek blijkt een gelijkaardige ontwikkeling. Omstreeks de periode 1770-1780 benadrukten de adverteerders steeds meer het belang van decoraties, kwaliteit van de gebouwen en de functies en het aantal van de kamers.

In deel III vergeleek ik de Gentse advertentiepers met die van Antwerpen en met het onderzoek van Neil McKendrick. Hieruit bleken twee vaststellingen: ten eerste bestaan er gelijkenissen tussen Gent en Antwerpen en ten tweede trad de commerciële revolutie in Gent mogelijk pas op in de vroege 19^e eeuw.

De eerste vaststelling bleek uit een kwantitatieve en formele vergelijking van de Gentse en Antwerpse advertenties. Enerzijds stelde Sten van Leuffel ook een groei van het advertentiewezen vast na het midden van de 18^e eeuw. Anderzijds toont hij dat de vroege 19^e eeuw in het teken stond van een formele verandering van de annonces. Er was net zoals in Gent een overgang van louter tekstfragmenten naar advertenties die gekenmerkt waren door specifieke winkelnamen in de titels, vetgedrukte aankondigingen en door de eerste tekeningen. Dit duidt onmiddellijk ook het verband met de commerciële revolutie van Neil McKendrick aan. Zowel in Antwerpen als in Gent bleek pas in de vroege 19^e eeuw sprake van

een gecommmercialiseerde advertentiepers. De 18^e eeuw was de aanloop, maar de veranderingen werden pas duidelijk na 1800. Hiertegenover stond de advertentiecampaignede van George Packwood, die Neil McKendrick als bron gebruikte om een commerciële revolutie te veronderstellen. Zijn annonces stonden in de tweede helft van de 18^e eeuw op een hoger niveau dan de Gentse en Antwerpse varianten. Neil McKendrick noemde George Packwood dan ook een *master of advertising*. De Gentse advertentiepers ontwikkelde dus trager of later. Waar Neil McKendrick de belangrijkste veranderingen in het teken van een commerciële revolutie in de tweede helft van de 18^e eeuw aanschouwt, trad een gelijkaardig fenomeen in Gent pas in de vroege 19^e eeuw op.

Zoals in de inleiding bleek dienden de drie delen tot een oplossing van twee centrale doelstellingen. Enerzijds trachtte ik een invulling te geven aan de totstandkoming van het advertentiewezen in de nieuwsbladen. Anderzijds dient dit om na te gaan in hoeverre deze ontwikkeling en dit onderzoek een meerwaarde betekenen voor de studie van consumptie en de consumptierevolutie.

Ten eerste blijkt dat de Gentse advertentiepers commercialiseerde in de 18^e eeuw. Haar ontstaansgeschiedenis is getekend door enkele acceleratie- en breukmomenten: de eerste bloeiperiode van de Oostendse haven (1715-1731), de tweede bloeiperiode van de Oostendse haven (1769-1794) samen met de gelijktijdige industriële ontwikkeling, de Continentale Blokkade (1806) en de vroege 19^e eeuw. De bloeiperiodes van de Oostendse haven resulteerden in een hoger aanbod van goederen in de annonces. Bovendien ging de periode 1769-1794 gepaard met een industriële ontwikkeling. De positieve vooruitzichten werden echter ongedaan gemaakt door de Continentale Blokkade (1806). Een verminderde scheepstrafiek impliceerde een kleiner aantal advertenties. Paradoxaal genoeg ontwikkelde de Gentse advertentiepers net in die periode, de vroege 19^e eeuw, tot een commercieel publiciteitsmedium.

Minstens even belangrijk is de vraag in hoeverre deze inzichten bijdroegen tot het onderzoek van consumptie en de consumptierevolutie. Dit kan ik zowel op kwantitatief als op kwalitatief vlak beantwoorden. De kwantitatieve analyse van het goederenaanbod duidde aan dat sommige argumenten pleitten voor de erkenning van een revolutionaire ontwikkeling van de Gentse consumptie. Dit sluit het evolutionair karakter en vroegere consumptieve ontwikkelingen niet uit. Wel betekent dit mogelijks dat de Oostendse bloeiperiodes acceleratiemomenten waren voor die consumptieve ontwikkelingen, met vooral een groot

belang voor de tweede groeifase. Die resulteerde in een groter aantal annonces en aanbod in de advertentiepers.

Parallel aan de kwantitatieve analyse duiden de kwalitatieve gegevens het optreden van de consumptierevolutie, of consumptieve veranderingen aan. Dit blijkt enerzijds uit de commercialisering van modegevoeligheid, interesse voor kleuren en decoraties. Het opkomend gebruik van die verkoopsargumenten suggereren mogelijks mentaliteitswijzigingen in de samenleving. Dit zou dan stroken met de theorie van Bruno Blondé, die vaststelde dat de advertentiepers ontwikkelde door een toegenomen nood aan informatie. Een groter deel van de bevolking wou dus weten welke de modegevoelige koopwaar was. Anderzijds duidde de commercialisering van de vrije tijd en de huizenadvertenties het optreden van de consumptieve veranderingen aan. Vooral dit laatste was belangrijk, aangezien omstreeks de periode 1770-1780 een stijgend belang van specifieke kamerindelingen en kameraantallen te noteren viel.

De Gentse advertentiepers getuigde dus van consumptieve veranderingen in de 18^e eeuw. Hier geldt de nuance dat de bron geen directe afspiegeling is van het consumptieve niveau. Toch suggereert ze dat er mentaliteitswijzigingen optraden onder de 18^e-eeuwse Gentse bevolking.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: FREQUENTIETABELLEN

Tabel 71: Frequentie van het aantal advertenties waarin stoffen aangeboden werden

	Katoen	Crepon	Gingang	Oost-indisch katoen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	2	0	0	0
1737	2	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	6	0	0	0
1770	3	0	3	0
1780	11	0	0	2
1790	42	0	0	7
1800	19	0	0	2
1810	12	0	0	0
1820	20	2	2	2
1830	10	0	0	0
Totaal	127	2	5	13
	Nanking	Sits	Garen	Samoise
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	2	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	3	1	2
1770	0	2	0	0
1780	3	0	0	0
1790	12	0	7	3
1800	3	9	0	0

1810	0	0	7	0
1820	2	0	0	6
1830	1	0	0	1
Totaal	21	16	15	12
	Neteldoek	Linnen	Lijnwaad	Batiste
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	2	0	0	0
1740	0	2	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	5	1	1	0
1780	2	0	0	0
1790	5	13	0	6
1800	6	9	0	1
1810	1	5	0	5
1820	5	8	2	0
1830	1	0	0	0
Totaal	27	38	3	12
	Baai	Kalamander	Laken	Molton
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	2	0	0
1770	0	0	4	0
1780	6	0	6	0
1790	0	0	4	0
1800	0	2	8	0
1810	0	1	16	1

1820	3	5	8	0
1830	0	1	18	0
Totaal	9	11	64	1
	Crêpe	Damast	Floretzijde	Lustrine
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	3	0	3
1780	0	0	0	0
1790	0	1	1	1
1800	0	0	0	0
1810	0	0	3	0
1820	2	1	0	0
1830	0	1	0	0
Totaal	2	6	4	4
	Satijn	Zijde	Taf	Bombazijn
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	2	7	0	0
1740	0	2	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	2	0	0
1770	3	5	0	2
1780	1	2	1	0
1790	5	2	5	3
1800	0	3	0	0
1810	5	14	10	0
1820	2	7	0	0

1830	0	5	0	0
Totaal	18	49	16	5
	Kamelot	Trijp	Leder	Castorin
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	2	0	0	0
1770	0	2	1	0
1780	1	0	0	0
1790	1	0	2	0
1800	3	0	3	0
1810	1	0	6	0
1820	4	0	9	0
1830	2	0	1	0
Totaal	14	2	22	1
	Dimit	Calicos	Percaan	Piqué
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	6	0	2	2
1800	0	0	0	11
1810	0	1	8	4
1820	3	1	0	4
1830	0	1	0	2

Totaal	9	3	10	23
	Flanel	Ratiné	Droguet	
1706	0	0	0	
1710	0	0	0	
1719	0	0	0	
1737	0	0	0	
1740	0	0	0	
1750	0	0	0	
1760	0	2	2	
1770	0	0	0	
1780	0	0	0	
1790	1	7	0	
1800	0	0	0	
1810	5	0	0	
1820	8	0	0	
1830	1	0	0	
Totaal	15			

Tabel 72: Frequentie van het aantal advertenties waarin kledij aangeboden wordt

	Négligé	Paraplu	Portefeuille	Halsdoek
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	2	0
1790	2	3	0	0
1800	0	0	0	3
1810	0	3	0	0

1820	0	8	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	14	2	3
	Handschoenen	Hoeden	Kappen	Kousen
1706	0	0	0	0
1710	1	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	3	0	0	3
1740	0	0	0	2
1750	0	0	0	0
1760	0	0	2	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	1
1790	1	3	0	9
1800	0	1	0	5
1810	1	0	0	2
1820	3	1	0	14
1830	0	4	0	2
Totaal	9	9	3	38
	Mantels	Neusdoeken	Schoenen	Slaapmutsen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	3	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	3	0	0
1780	0	2	0	0
1790	0	9	3	0
1800	0	8	0	0
1810	2	0	0	0
1820	0	7	3	1

1830	2	1	2	0
Totaal	4	33	8	1
	Vesten	Waiers	Zak- doeken	Crawat
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	1
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	1	0
1770	0	0	0	0
1780	0	3	0	0
1790	4	3	1	0
1800	3	3	0	0
1810	4	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	11	9	2	1
	Hemden	Lijfrokken	Mutsen	Robe
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	3	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	3	3	0	0
1810	0	0	0	5
1820	0	4	2	3

1830	0	0	1	0
Totaal	3	7	6	8
	Bretellen	Jachtkleren	Kousbanden	Reiskleren
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	1	0	1
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	3	0	0	0
1820	1	0	1	0
1830	2	0	0	0
Totaal	6	1	1	1
	Shawls			
1706	0			
1710	0			
1719	0			
1737	0			
1740	0			
1750	0			
1760	0			
1770	0			
1780	0			
1790	1			
1800	0			
1810	3			
1820	1			
1830	2			

Totaal	7	
Totaal kledij		189

Tabel 73: Frequentie van het aantal advertenties waarin decoratie aangeboden werd

	Kandelaars	Kunstbloemen	Schilderijen	Tekeningen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	1	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	1	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	2	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	2	1
1790	3	0	0	0
1800	3	0	0	0
1810	5	5	0	1
1820	1	2	2	1
1830	2	0	0	0
Totaal	14	10	5	3
	Printen	Figuren	Vazen	Portretten
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	1	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	1	0	0
1770	0	0	0	0
1780	1	0	0	0
1790	0	1	1	1
1800	0	0	0	0
1810	1	4	0	0

1820	1	0	1	1
1830	2	0	4	0
Totaal	5	6	7	2
	Juwelen			
1706	0			
1710	0			
1719	0			
1737	0			
1740	0			
1750	0			
1760	0			
1770	0			
1780	0			
1790	0			
1800	0			
1810	0			
1820	0			
1830	2			
Totaal	2			

Tabel 74: Frequentie van het aantal advertenties waarin spiegels aangeboden werden

Jaartal	Spiegels	Jaartal	Spiegels
1706	0	1770	2
1710	2	1780	3
1719	0	1790	3
1737	1	1800	3
1740	0	1810	5
1750	0	1820	8
1760	2	1830	2

Tabel 74 bis: Frequentie van het aantal advertenties waarin glaswaren aangeboden werden

	Glazen	Engelse flessen	Encadreerglas	Koetsglazen

1706	0	0	0	0
1710	0	1	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	2
1740	2	2	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	1
1770	3	0	0	2
1780	0	0	0	1
1790	0	0	0	0
1800	3	0	0	3
1810	4	0	0	0
1820	0	0	3	0
1830	0	0	0	0
Totaal	12	3	3	9
	Likeurflessen	Oliekaraffen	Tafelservies	Vensters
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	1
1770	0	3	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	5	2	4	0
1820	0	0	0	3
1830	0	0	0	0
Totaal	5	5	4	4
	Waterkruiken	Wijnkaraffen		
1706	0	0		

1710	0	0
1719	0	0
1737	0	0
1740	0	0
1750	0	0
1760	0	0
1770	3	3
1780	0	0
1790	0	0
1800	0	0
1810	0	0
1820	0	0
1830	0	0
Totaal	3	3

Tabel 75: Frequentie van het aantal advertenties waarin keukengerei aangeboden werd

	Koelbakken	Koffiekannen	Tafelservies	Terrines
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	1	2	0	1
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	4	4	0
1790	0	1	0	0
1800	0	1	0	0
1810	0	3	4	0
1820	0	1	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	12	8	1

	Theekannen	Vazen	Borden	Botervlootjes
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	3	1	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	1	0
1780	0	0	0	0
1790	4	0	4	0
1800	1	1	0	1
1810	3	0	0	0
1820	1	1	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	12	3	5	1
	Dessertservies	Fruitmanden	Garnituren	Kannen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	4	4
1800	1	1	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	1	4	4
	Koppen	Plats	Porte-caraffes	Bloempotten

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	1	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	1	1
1800	1	1	1	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	1	2	1
	Punchgoed	Sauskannen	Suikerkannen	Emmers
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	3	1	0	0
1800	0	1	1	1
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	3	2	1	1
	Punchgoed			
1706	0			

1710	0
1719	0
1737	0
1740	0
1750	0
1760	0
1770	0
1780	0
1790	3
1800	0
1810	0
1820	0
1830	0
Totaal	3

Tabel 76: Frequentie van het aantal advertenties waarin porselein aangeboden werd

	Kannen	Koelbakken	Porte-assiets	Schotels
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	1	0	0
1740	2	0	2	2
1750	0	0	0	0
1760	3	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	2
1800	1	0	0	2
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	6	1	2	6

	Tafelservies	Terrines	Telloren	Messen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	1	1	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	1	0
1780	0	0	0	2
1790	5	2	2	0
1800	1	1	0	3
1810	4	0	0	0
1820	0	0	1	1
1830	0	0	0	4
Totaal	11	4	4	10
	Botervlootjes	Compottiers	Koekpannen	Koffieservies
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	2
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	3
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	8
1800	1	1	0	2
1810	0	0	0	3
1820	0	0	1	2
1830	0	0	0	0
Totaal	1	1	1	20
	Lepels	Porte-caraffen	Saladekommen	Sauskommen

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	0
1790	3	4	0	1
1800	3	1	0	1
1810	0	4	0	0
1820	1	0	0	0
1830	4	0	0	0
Totaal	11	9	1	2
	Suikergerei	Theeservies	Vorken	Potten
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	5	0	2
1740	0	0	0	2
1750	0	0	0	0
1760	3 (potten)	0	0	3
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	3 (suikertangen)	8	3	0
1800	1 (pot)	4	3	3
1810	0	5	0	0
1820	0	1	9	0
1830	0	0	6	0
Totaal	7	23	21	10

Tabel 77: Frequentie van het aantal advertenties waarin meubels aangeboden werd

	Canapeeën	Japanse kasten	Stoelen	Tafels
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	2	2	2	4
1740	0	0	2	2
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	1
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	0
1790	0	0	3	3
1800	0	0	4	4
1810	0	0	5	3
1820	5	0	9	6
1830	0	0	0	0
Totaal	7	2	26	23
	Cabarets	Zetels	Buffets	Bureaux
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	5	2	0	0
1740	0	2	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	1
1790	3	0	2	3
1800	2	0	0	0
1810	7	0	3	4
1820	2	0	5	4
1830	2	0	0	0
Totaal	21	4	11	12

	Kolonnen	Commodes	Consoles	Fauteuils
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	1	0
1770	0	0	0	0
1780	0	1	0	0
1790	0	3	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	3	3	2
1820	0	5	0	3
1830	5	0	0	0
Totaal	5	12	4	5
	Hoekkasten	Kleerkasten	Nachttafels	Schenktafels
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	3
1820	2	2	3	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	2	3	3
	Sécretaires	Speeltafels	Theekasten	Theetafels

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	3	0	0	0
1800	2	0	0	0
1810	3	0	5	0
1820	2	1	2	7
1830	0	0	0	0
Totaal	10	1	7	7
	Uitschuivende tafels	Werktafels		
1706	0	0		
1710	0	0		
1719	0	0		
1737	0	0		
1740	0	0		
1750	0	0		
1760	0	0		
1770	0	0		
1780	0	0		
1790	0	0		
1800	0	0		
1810	3	0		
1820	0	1		
1830	0	0		
Totaal	3	1		

Tabel 78: Frequentie van het aantal advertenties waarin huiden aangeboden werden

	Cork	Buenos Ayres	Pernambuc	St. Domingue
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	2	0	0	1
1740	0	0	0	0
1750	2	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	1	1	0
1780	0	4	0	0
1790	0	5	0	0
1800	0	3	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	13	1	1
	West-Indiën			
1706	0			
1710	0			
1719	0			
1737	0			
1740	0			
1750	0			
1760	0			
1770	0			
1780	0			
1790	1			
1800	0			
1810	0			
1820	0			
1830	0			

Totaal	1

Tabel 79: Frequentie van het aantal advertenties waarin tabak aangeboden werd

	Boheemse	Hongaarse	James River	Maryland
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	1	0
1800	0	0	4	4
1810	4	4	0	4
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	4	5	8
	Porto-Ricaanse	St. Vincent	Strasbourgse	Virginia
1706	0	0	0	1
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	1	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	2	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	3	0	0
1780	0	0	0	2
1790	0	2	0	20
1800	0	3	0	7
1810	4	2	4	2
1820	0	0	0	0

1830	0	2	0	4
Totaal	4	15	4	36
	Niet gespecificeerd	Wervik	Santaf	
1706	0	0	0	
1710	0	0	0	
1719	0	0	0	
1737	0	0	0	
1740	0	0	0	
1750	0	0	0	
1760	1	0	0	
1770	1	0	0	
1780	3	0	0	
1790	8	0	0	
1800	2	4	2	
1810	3	0	0	
1820	9	0	0	
1830	1	0	0	
Totaal	28	4	2	

Tabel 80: Frequentie van het aantal advertenties waarin thee aangeboden werd

	Beith	Boey	Camphon	Choisson
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	1	10	0	5
1740	0	2	0	0
1750	0	2	0	2
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	2	0
1790	0	0	2	0

1800	0	0	2	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	14	6	7
	Congo	Haysan	Heyfart	Hysant
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	10	0	1	2
1740	2	0	0	0
1750	2	0	0	2
1760	3	0	0	0
1770	0	3	0	0
1780	3	3	0	0
1790	16	17	0	0
1800	2	3	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	38	26	1	4
	Keizersthee	Pecco	Sauchen	Soatchon
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	7	8	5	0
1740	0	0	2	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	20
1800	0	0	0	5

1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	7	8	7	20
	Songlo	Tinglo	Tunkay	Groene Thee
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	1	0	5
1740	0	0	0	2
1750	0	0	0	2
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	4	0	10	1
1800	0	0	0	2
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	1	10	11

Tabel 81: Frequentie van het aantal advertenties waarin wijn aangeboden werd

	Barcelona	Benicarlos	Bordeau	Franse
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	1	11
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	1
1770	0	0	2	0
1780	1	2	2	0

1790	5	0	12	0
1800	16	0	15	2
1810	2	0	1	0
1820	0	0	6	0
1830	0	0	1	0
Totaal	24	2	40	14
	Georgenouveau	Languedoc	Spaanse	Tavelle
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	2	9	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	1	0	0	2
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	2	9	2
	Rochelle	Tours	Armagnac	Cette
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	1	0	0
1790	0	0	0	9

1800	4	4	2	6
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	2	0	0
Totaal	4	7	2	15
	Cognac	Marseille	Moesel	Orleans
1706	0	0	2	0
1710	0	0	0	0
1719	0	2	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	1
1790	2	0	3	0
1800	2	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	2	6	1
	Anjou	Bas-Raque	Bayonne	Bourgogne
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	1	0	0	0
1780	1	0	1	0
1790	1	1	0	11
1800	0	0	0	2

1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	3	1	1	13
	Canarische	Champagne	Chalosse	Corinthe
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	3	0	0	0
1740	0	0	0	9
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	1	1	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	3	1	0
1810	0	1	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	4	1	9
	Corsica	Frontignan	Ingrande	Malaga
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	9	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	1	0
1780	2	0	0	1
1790	0	0	0	7
1800	0	0	1	5
1810	0	0	0	0

1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	9	2	13
	Medoc	Pedro-Ximenes	Rijnse	Rondelse
1706	0	0	2	0
1710	0	0	1	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	9	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	3	0
1790	0	14	6	0
1800	20	7	0	4
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	20	21	21	4
	Secque	Valette	Verade	Xeres
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	9	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	1	1	0
1780	1	0	0	0
1790	5	0	0	3
1800	6	0	0	3
1810	0	0	0	0

1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	21	1	1	6

Tabel 82: Frequentie van het aantal advertenties waarin geestrijke dranken aangeboden werden

	Keulse jenever	Ogaerts bier	Bruin bier	Engels elixir
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	3	0	0	0
1737	0	1	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	3
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	1	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	3	1	1	3
	Faro en Lambiek	Hollandse jenever	Inlandse jenever	Levenswater
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0

1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	13	13	16
1810	3	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	2	0	0
Totaal	3	15	13	16
	Likeur	Punch	Rum	
1706	0	0	0	
1710	0	0	0	
1719	0	0	0	
1737	0	0	0	
1740	0	0	0	
1750	0	0	0	
1760	0	0	0	
1770	3	3	0	
1780	4	6	5	
1790	5	4	8	
1800	0	3	6	
1810	6	0	0	
1820	0	0	0	
1830	0	0	0	
Totaal	18	16	19	

Tabel 83: Frequentie van het aantal advertenties waarin kruidenierswaren aangeboden werden

	Abrikozen	Appels	Bruine mosterd	Citroenen
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	1
1740	0	1	0	0

1750	0	0	1	0
1760	2	0	0	1
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	1
1790	0	0	0	6
1800	0	1	0	7
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	2	1	16
	Geconfijt fruit	Geconfijte citroenen	Olijfolie	Nieuwe vruchten
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	1	1	0	0
1740	0	0	1	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	2
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	8	0
1800	0	0	5	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	1	14	2
	Sinaasappels	Zout	Aberdaan	
1706	0	0	0	
1710	0	0	0	
1719	0	0	0	
1737	0	0	0	
1740	0	0	0	

1750	0	2	0	
1760	1	0	0	
1770	0	1	0	
1780	1	0	0	
1790	5	5	0	
1800	11	4	1	
1810	0	0	0	
1820	0	0	0	
1830	0	1	0	
Totaal	18	13	1	
	Amandels	Ananassen	Anchovis	Azijn
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	1	0	0
1790	4	0	5	4
1800	4	0	23	2
1810	0	0	3	0
1820	0	0	0	1
1830	1	0	1	3
Totaal	9	1	32	10
	Carolinarijst	China-appels	Diksmuidse boter	Doggerbankvis
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0

1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	4	0
1780	0	0	0	0
1790	0	2	0	0
1800	3	1	0	5
1810	15	2	4	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	18	5	8	5
	Edamse kaas	Engelse kaas	Gebroken peper	Gruyèrekaas
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	1	4	4	4
1780	0	0	0	2
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	4	4	6
	Hammen	Haring	Hollandse kaas	Honing
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0

1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	1	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	1
1800	0	3	0	0
1810	2	7	0	4
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	10	1	5
	Italiaanse citroenen	Kaneel	Levantse rijst	Levertraan
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	3	0
1790	4	3	0	4
1800	0	0	0	1
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	3	3	5
	Milanese rijst	Morillen	Mosterd	Olijven
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0

1750	0	0	1	2
1760	0	0	0	0
1770	0	3	0	3
1780	0	0	0	0
1790	3	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	3	3	1	5
	Parmezaanse kaas	Pechen	Pekelharing	Perziken
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	4	0	0	0
1780	0	1	0	1
1790	0	0	0	0
1800	0	0	3	0
1810	0	0	5	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	1	8	1
	Peper	Rabarber	Roeselaarse boter	Rondvis
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0

1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	4	0
1780	0	0	0	0
1790	3	1	0	0
1800	24	18	0	5
1810	3	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	30	19	4	5
	Rozijnen	Spaanse kappers	Stokvis	Vermicelli
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	3	0	4
1780	3	0	0	0
1790	3	0	12	0
1800	8	0	5	0
1810	0	0	4	0
1820	0	0	1	0
1830	1	0	1	0
Totaal	15	3	23	4
	Vijgen	Zoetemelk		
1706	0	0		
1710	0	0		
1719	0	0		
1737	0	0		

1740	0	0
1750	0	0
1760	0	0
1770	0	1
1780	1	0
1790	0	0
1800	4	0
1810	0	2
1820	0	0
1830	0	0
Totaal	5	3

Tabel 84: Frequentie van het aantal advertenties waarin medische diensten aangeboden werden

	Epilepsie	Kanker	Koeienplaag	Syfilis
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	3	2	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	1	0
1810	0	1	0	11
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	3	3	1	11
	Flerecijn	Rheuma	Sciatique	Breuken
1706	1	0	0	0
1710	0	0	0	0

1719	1	0	1	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	1	0	4
1790	0	0	0	3
1800	0	0	0	3
1810	10	9	10	0
1820	3	3	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	15	13	11	10
	Eksterogen	Gehoor	Gezicht	Ingegroeide teennagels
1706	0	0	0	0
1710	0	3	3	0
1719	0	0	1	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	3	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	2	0	3	2
1810	0	0	0	0
1820	0	0	2	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	3	12	2
	Stenen	Tanden	Verdrinking	Vrouwelijke Vloed
1706	0	0	0	0

1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	5	0	0
1740	0	2	0	0
1750	0	0	0	0
1760	4	0	0	0
1770	0	7	0	0
1780	1	13	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	1	0	0
1810	0	4	0	2
1820	0	12	0	0
1830	0	0	1	0
Totaal	5	44	1	2

Tabel 85 Frequentie van het aantal advertenties waarin transport per schip geadverteerd werd

	Barcelona	Bilbao	Cadiz	Malaga
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	5	0
1740	0	1	0	0
1750	0	0	2	0
1760	0	0	2	0
1770	0	6	4	1
1780	0	7	2	1
1790	5	24	35	13
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	3	0	1	1
1830	0	0	0	0
Totaal	8	38	51	16
	Sevilla	San Ander	San Sebastian	Valencia

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	1	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	1	0	0	0
1780	3	0	7	0
1790	7	2	11	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	1	0	0	3
1830	0	0	0	0
Totaal	12	2	19	3
	Amsterdam	Gravensande	Rotterdam	Vlissingen
1706	0	1	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	2	0
1780	0	0	9	2
1790	2	0	0	0
1800	19	0	3	0
1810	5	0	11	0
1820	2	0	3	0
1830	0	0	0	0
Totaal	28	1	28	2
	Archangel	Bayonne	Bordeau	Marseille
1706	0	0	0	0

1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	1
1780	0	2	1	0
1790	2	10	2	3
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	12	3	4
	Genua	Livorno	Hamburg	New York
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	2	2	1	0
1790	0	0	2	2
1800	0	0	1	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	2	2	4	2
	Dover	Londen	Lissabon	
1706	0	0	0	
1710	0	0	0	

1719	0	0	0
1737	0	0	0
1740	0	0	0
1750	0	0	0
1760	0	1	0
1770	0	0	0
1780	0	0	0
1790	0	0	4
1800	0	0	0
1810	0	0	0
1820	6	0	0
1830	0	0	0
Totaal	6	1	4

Tabel 86: Frequentie van het aantal advertenties waarin het transport per koest geadverteerd werd

	Amiens	Arras	Breskens	Brussel
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	4	4	0	0
1810	0	0	2	2
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	4	4	2	2
	Lille	Parijs	Vlissingen	Wacken

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	4	4	1	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	3
Totaal	4	4	1	3

Tabel 87: Frequentie van het aantal advertenties waarin post en bode geadverteerd werd

	Antwerpen	Brussel	Kortrijk	Luik
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	1	0
1737	3	3	1	1
1740	1	1	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	2	0	0
1820	4	1	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	8	7	2	1

	Maastricht	Mechelen	Menen	Rijssel
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	1	5	3	1
1740	0	1	1	1
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	0
1830	0	0	0	0
Totaal	1	6	4	2
	Gavere	Sas van Gent	Zottegem	Dendermonde
1706	0	0	0	0
1710	2	1	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	1	0
1790	0	0	2	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	0	0	0	2
1830	0	0	0	0
Totaal	2	1	3	2
	Desteldonk	Evergem	Geraardsbergen	Izegem

1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	0
1820	1	1	4	2
1830	0	0	0	0
Totaal	1	1	4	2
	Kluisen	Oostakker	Sint-Niklaas	Sleydinge
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	2	0
1810	0	0	0	0
1820	0	1	0	0
1830	3	0	4	3
Totaal	3	1	6	3
	Temse	Tielt	Wondelgem	
1706	0	0	0	

1710	0	0	0
1719	0	0	0
1737	0	0	0
1740	0	2	0
1750	0	0	0
1760	0	0	0
1770	0	0	0
1780	0	0	0
1790	0	0	0
1800	0	0	0
1810	0	0	0
1820	1	2	1
1830	0	0	0
Totaal	1	4	1

Tabel 88: Frequentietabel scholing

Jaartal	Onderwijzers	Scholen
1706	0	0
1710	0	0
1719	0	0
1737	0	0
1740	0	2
1750	0	0
1760	1	0
1770	0	0
1780	7	5
1790	1	18
1800	12	25
1810	1	32
1820	0	16
1830	4	15

Tabel 89: Frequentie van het aantal advertenties waarin vacatures meegedeeld werden

	Apothekersgast (-leerling)	Boekdrukkers- knecht	Brouwer en kuiper	Contre-maître
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	2	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	10	3	0	0
1820	6	0	2	0
1830	3	3	0	4
Totaal	19	8	2	4
	Directeur	Dokter en chirurgijn	Drukker	Facteur
1706	0	0	0	0
1710	0	0	1	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	2	0	0
1790	0	0	0	1
1800	0	0	0	0
1810	0	1	0	0
1820	0	0	0	0

1830	4	0	0	0
Totaal	4	3	1	1
	Gezelschaps- dame	Goudsmid en -graveerder	Handels- commissaris	Hovenier
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	0	0
1810	0	0	0	7
1820	0	1	0	6
1830	4	0	3	0
Totaal	4	1	3	13
	Koophandel- Bediende	Meesterknecht	Muzikant	Notarisklerk
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	2	0
1740	0	0	2	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	1	0	0
1790	0	0	2	0
1800	0	0	0	0
1810	1	0	0	1

1820	1	0	0	0
1830	2	0	0	0
Totaal	4	1	6	1
	Ondermeester	Ongehuwde medebewoner	Schoolmeester	Toezihter
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	6	0	3	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	6	0
1810	5	0	8	0
1820	0	0	1	0
1830	0	3	2	2
Totaal	11	3	20	2
	Vroedvrouw	Winkeldochter		
1706	0	0		
1710	0	0		
1719	0	0		
1737	0	0		
1740	0	0		
1750	1	0		
1760	0	0		
1770	0	0		
1780	0	0		
1790	0	1		
1800	0	0		
1810	1	0		

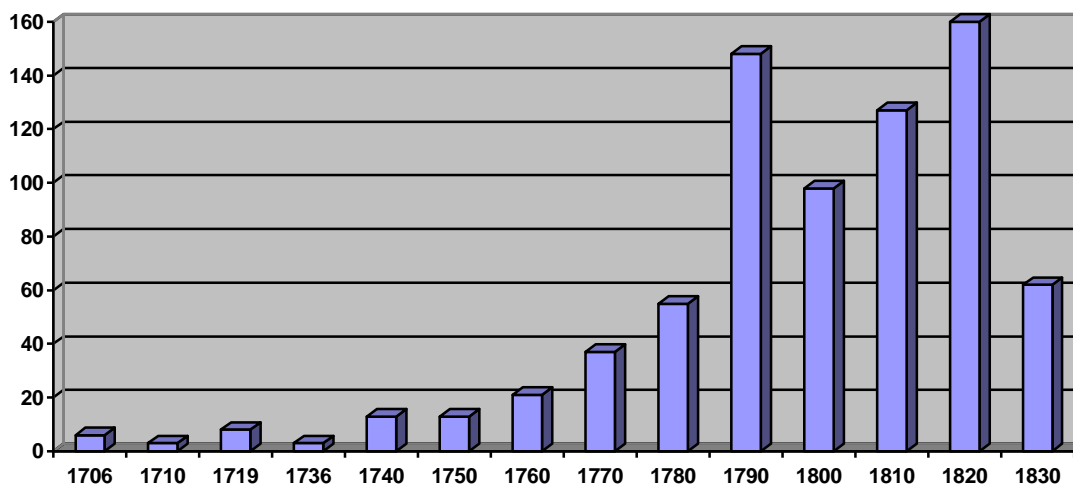

1820	1	1
1830	0	0
Totaal	3	2

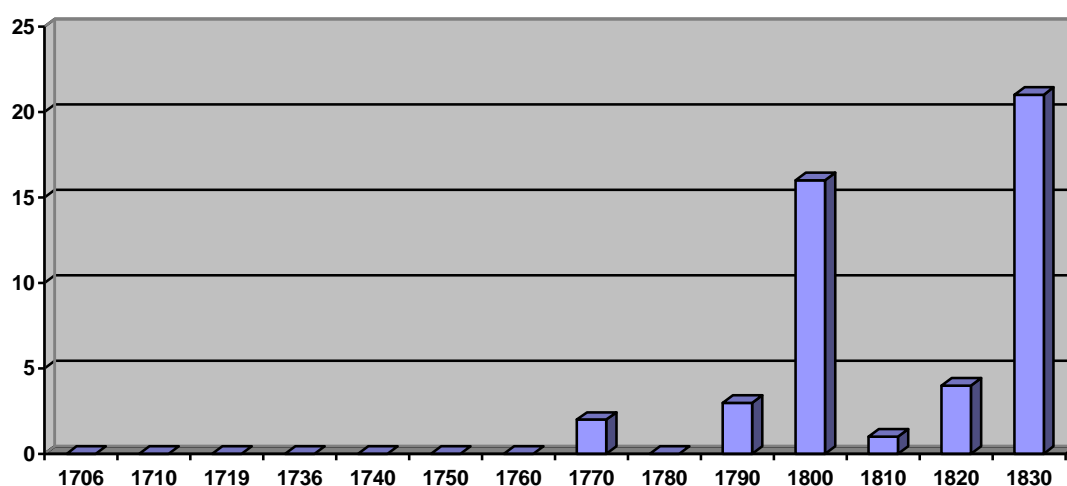
Tabel 90: Frequentie van de andere vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiepers.

	Biljart	Bolling	Concours	Kermis- Activiteiten
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	2	0	0
1770	0	0	0	0
1780	1	0	2	0
1790	0	0	0	0
1800	3	0	0	0
1810	0	0	0	6
1820	1	0	0	1
1830	1	0	0	5
Totaal	6	2	2	12
	Kunststrijd	Les Botaniques	Maskers	Muziek
1706	0	0	0	0
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	4

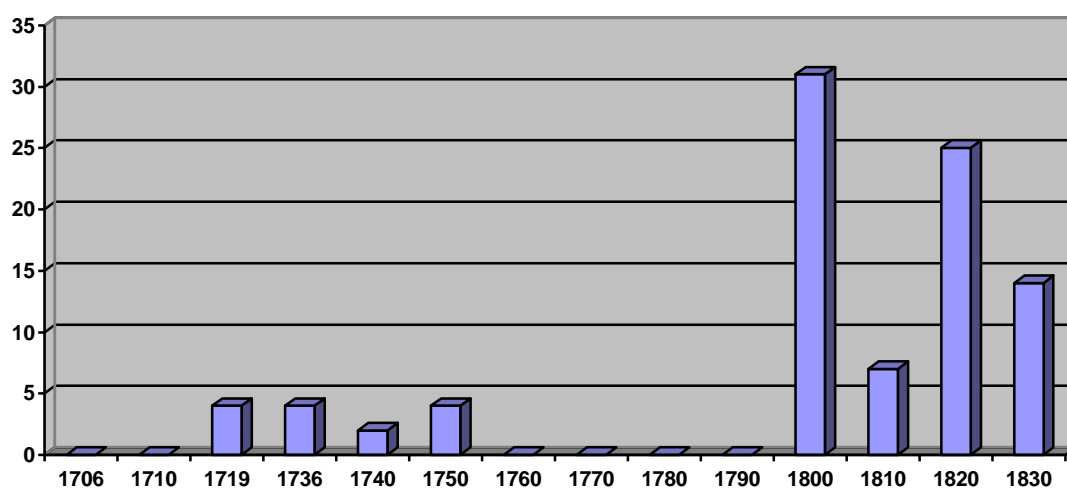
1790	0	0	0	4
1800	0	0	0	5
1810	0	2	2	6
1820	3	0	1	3
1830	0	0	4	6
Totaal	3	2	7	28
	Nijverheids- Wedstrijd	Prijskamp	Tentoonstelling	Theater
1706	0	0	0	2
1710	0	0	0	0
1719	0	0	0	0
1737	0	0	0	0
1740	0	0	0	0
1750	0	0	0	0
1760	0	0	0	0
1770	0	0	0	0
1780	0	0	0	0
1790	0	0	0	0
1800	0	0	9	18
1810	0	1	2	2
1820	1	0	2	3
1830	0	0	5	25
Totaal	1	1	18	50

BIJLAGE 2**Figuur 41: Jaarlijks aangeboden andere goederen in de Gentse advertentiepers**

Deze categorie was een samenraapsel van diensten die een verwaarloosbaar belang kenden in de Gentse advertentiepers. Het betrof voornamelijk het aanbieden van ongedierteverdelgingen, het stapelen van goederen, een gezelschapsdame die haar functie wenst uit te voeren en het aanbieden van verzekeringen. Van deze laatste aankondigingen kwam reeds in 1770 een variant in de advertenties voor. Het betreft aankondigingen van de vergadering van de directie van assurantiën, maar doordat deze geen diensten aanbieden heb ik deze niet geanalyseerd.

Figuur 42: Jaarlijks aangeboden andere diensten in de Gentse advertentiepers

Ook de aankondigingen van de marktdagen kenden een louter praktisch nut, en zijn niet te omschrijven als commerciële advertenties. Toch blijkt uit grafiek 1... dat deze frequent voorkwamen in de Gentse advertentiepers..

Figuur 43: Jaarlijks geadverteerde marktdagen in de Gentse advertentiepers

BIJLAGE 3: De route van de Oost-Indiëvaarders.

Niet enkel het aantal schepen dat de haven binnenvaarde was belangrijk, deze brachten ook een ommekeer in het consumptiepatroon teweeg. De rechtstreekse vaart op de Indische contreien impliceerde een directere bevoorrading van de Zuid-Nederlandse markt en aldus een toename van het aangeboden textiel, thee en porselein. De verhoogde bevoorrading betekende meer toegankelijke prijzen, zodat de producten voor een groter deel van de bevolking aantrekkelijk werden. Deze tendens werd bovendien voortgezet na de teloorgang van de GIC door de centrale ligging van de Zuidelijke Nederlanden tussen de maritieme grootmachten. De aanvoer van thee, textiel, porselein en lakwerk bleef gewaarborgd door de belangrijke invoerhavens Kopenhagen, Göteborg en Nantes⁵⁴⁹.

Een tweede belangrijke aspect van de GIC, dat invloed uitoefent op mijn onderzoeksresultaten, is de heen- en terugroute waarlangs de schepen zeilden. Dit is belangrijk daar op de routes bestemmingen lagen vanwaar producten geïmporteerd werden. Ook voor dit onderdeel baseer ik mij op het onderzoek van Jan Parmentier, die een gedetailleerder overzicht van de vaarroutes geeft⁵⁵⁰.

Het vertrek vanuit Oostende viel altijd tussen november en juli, daar de windrichtingen in die maanden positief waren om Europa te verlaten. Jan Parmentier vermeldt dat de eigenlijke vertrekdatum afhankelijk was van de bestemming, zodat bij voorbeeld de koffieschepen voor Mocha in november uitzeilden⁵⁵¹. Al de schepen vaarden richting het Kanaal, en koersten westzuidwestelijk tot ze Lizard Point (Cornwall) in zicht kregen. Van daaruit veranderden de ze van koers, zodat ze zuidelijk naar Madeira of de Canarische eilanden vaarden. De meeste Indiëvaarders verkozen door te gaan tot het Kaapverdische archipel, om aan te leggen in het stadje Porto Praia op het eiland São Tiago. Van daaruit ging het naar de Kaapverdische eilanden. Deze stonden onder Portugees bewind en waren de traditionele bevoorradingsplaats bij uitstek op de Atlantische route naar Azië. In dit kader was de haven van Porto Praia een ontmoetingsplaats voor Oost-Indiëschepen van alle nationaliteiten, alsook voor de Zuid-Nederlandse. Ten zuiden van de Kaapverdische Eilanden belandden de schepen in de zone der windstilten, een gebied dat zich uitstrekt over tien graden rond de evenaar. Bijna alle schepen

---

⁵⁴⁹ PARMENTIER J. *Thee van overzee*. Brugge-Zeebrugge, Ludion, 1996, p. 133.

⁵⁵⁰ PARMENTIER J. *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. Gent, Ludion, 2002, proloog.

⁵⁵¹ Ook in die maand, of in februari vertrokken de Bengalenvaarders en voor de schepen die op China zeilden was januari en februari belangrijk. De Indiëvaarders vertrokken nog later, zodat ten vroegste in maart het anker gelicht werd.

sneden de evenaar tussen 18 en 23 graden westerlengte, ten westen van Ascension, en zetten vervolgens koers tot op de breedtegraad van kaap de Goede Hoop. Enkele bodems werden bovendien door de zeestroming in westelijke richting gedreven, zodat ze dicht onder de Braziliaanse kust vaarden. De Zuid-Nederlanders vormden hierop een uitzondering, daar zij hun koers aanhielden tot ze Tristan da Cunha, op 37 graden zuiderbreedte, in het zicht kregen. Van daaruit werden zij vrij snel oostelijk gestuwd door de sterke westenwinden, naar de Indische Oceaan. Daar kozen de Mochavaarders om door de straat van Mozambique te varen, tussen de Oost-Afrikaanse kust en Madagascar. Mogelijk werd nog een tweede provisie voorzien op het eiland Johanna, om dan langs de Afrikaanse kust door te varen tot men het eiland Socotra zag. Meestal ankerden de schepen op Mocha aan, in het zuiden van Jemen, begin mei. Hiertegenover stonden de Zuid-Nederlandse fregatten met Indische en Bengaalse bestemming, die langer wachtten alvorens het steven naar het noorden te wenden. De meeste van hen volgden de oude Portugese route, met Madagascar aan bakboord en de steven op Ceylon gericht. Malabar- en Surateschepen zeilden noordwest van deze kaap, terwijl de Bengalenvaarders een noordoostelijke koers aanhielden tot ze de Coromandelkust bereikten. De Oostendse Chinaschepen vaarden daarentegen langer oostelijk, met de Zuidelijke Nederlanders die de kroon spanden en deze koers tien tot veertien dagen langer aanhielden dan hun Europese concurrenten. Zij opteerden voor een noordelijke richting vanaf wanneer ze de eilanden St. Paul en Amsterdam in het vizier kregen. De Oostendse schepen wachtten echter, zodat zij met de zuidwestmoesson Soendra, tussen Sumatra en Java, voeren. Na daar geravitailleerd te hebben werd door de Zuid-Chinese Zee koers gezet naar Pulo Condora en Pulo Sapatu, voor de kust van Cambodja. Ongeveer een maand later kregen de Oostendse schepen de Chinese kust in zicht.

Afhankelijk van de seizoensgebonden moessonwinden verlieten de Chinavaarders de Parelrivier in december of januari, van waaruit zij door de Soendra naar de Kaap zeilden. Ook de Bengalenvaarders waren gebonden aan de winden, waardoor zij tot februari moesten wachten om terug te varen. Dan volgden zij een zuidoostelijke koers om zo de evenaar te overschrijden. Van daaruit werd het steven naar het zuidwesten gericht om aldus tijdig de kaap te ronden. De route werd bovendien ook gebruikt door de Indië- en Mochavaarders. Voorbij Kaap de Goede Hoop weken de Oostendse schepen- vaak noodgedwongen –van de traditionele route af. Gecombineerd met de tegenstand van de Engelsen en Hollanders om de Zuid-Nederlanders te laten ravitailleren bij de Kaap of op het Atlantische eiland Sint-Helena, zagen tweederde van de Oostendse Oost-Indiëvaarders zich verplicht naar de Braziliaanse havens Bahia en Pernambuco te varen. Vanuit de Atlantische Oceaan was het belangrijk om

zo snel mogelijk de thuishaven te bereiken, om de goederen aan te bieden, waardoor de meeste particuliere en Chinavaarders van de GIC langs het Kanaal terug keerden. Problematisch was de veiligheid op deze route, wat invloed had op de Bengalenvaarders die instructies kregen om langs het noorden van Schotland naar Oostende te zeilen. Op deze route werden de schepen met minder vijandigheden geconfronteerd, maar bestond er met het stormweer een ander gevaar⁵⁵².

---

⁵⁵² Deze informatie komt uit: PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002,...

BIJLAGE 4**Verklaring stoffen: Overzicht op basis van Jan van Ryckeghem⁵⁵³****Katoen**

Crepon: katoenen weefsel waarbij het crêpe-effect is verkregen door plaatselijk merceriseren.

Garen: volgens Jan van Ryckeghem enkel gebruikt voor kousen, die in de 18^e eeuw vaak uit katoen gemaakt werden.

Gingang: met grote waarschijnlijkheid een Indonesisch fabrikaat waarvan de herkomst echter niet geweten is.

Katoen: algemeen, weefsel van katoengaren.

Nanking: een stof genaamd naar de stad Nanking, het is een dichte en vaste soort katoen en is te herkennen aan haar bruinachtige gele kleur.

Neteldoek: soepel, open weefsel in platbinding. In de 18^e eeuw gemaakt van wit katoen.

Oost-Indisch katoen: katoen waarvan de plaats van afkomst wordt aangeduid.

Samoise: Franse stof uit katoen en/of zijde.

Linnen

Batiste: Frans, fijn linnen weefsel

Lijnwaad: effen linnen weefsel in platbinding.

Linnen: de naam is beduidend

Wol

Baai: sterk gevolgd en geruwd, zwaar wollen flanel, meestal rood.

Kalamander (kalamink): een duurzame wollen stof die lijkt op saai.

Laken: een effen of met keperbinding geweven stof van wollen garen, die door vulling zulk een dichtheid heeft gekregen dat men de draden bijna niet kan onderscheiden, zodat dit oppervlak wollig, viltachtig en dicht aandoet.

Molton: Une espèce de petit serge, ou étoffe de laine croissée, tirée à poil, tantôt d'un côté, tantôt des deux côtés.

Saai: lichtgekeperde, wollen stof.

Zijde

Batavia: zijden dubbel keperweefsel

Crêpe: weefsel met een korrelig of rimpelig uiterlijk, verkregen door onder andere het gebruik van crêpegarens of de toepassing van crêpebindingen.

Damast: zijden stof met patronen van dezelfde kleur, gemaakt door afwisseling van taft- en satijnbinding.

Floretzijde: zijde uit resten (voorbeeld korte draadstukken), ontstaan bij de zijdespinnerij.

Lustrine: een Franse zijden stof.

Sagriijn: Frans vertalen

Satijn: soort glanzende zijde in satijnbinding.

Zijde: weefsel van coconspinsels van de zijderups die uit voldoende lange draden bestaan om technisch verwerkt te worden.

Taf: lichte zijden stoffen in platbinding, oorspronkelijk uit Perzië.

Gemengd

Bombazijn: weefsel met linnen ketting en katoenen inslag in keperbinding, soms aan één kant harig gemaakt waardoor ze een fluweelachtig uitzicht verkrijgt. Is hetzelfde als fustijn.

Kamelot: dichtgeweven kamgaren, soms gemengd met zijde.

Trijp (panne): fluweelachtige stof, ketting van organdinzijde en pool van fijne wol, die de glanzende fluweelachtige oppervlakte vormt.

Samoise: Franse stof uit katoen en/of zijde.

⁵⁵³ VAN RYCKEGHEM J. *Eenvoud en raffinement : een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief*. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, pp. 327-330.

BIJLAGE 5

De tweede grote evolutie van spiegel/glaswerk had een voorgeschiedenis in de 17^e eeuw, maar vertoont pas vanaf 1780 sporen in de Gentse advertentiepers. In navolging van Barbara Depla analyseer ik het toenemend functionele belang dat aan spiegels werd toegekend⁵⁵⁴. Deze auteur baseerde zich op de ideeën van Willemijn Fock, die een verschuiving vaststelt van het hoofdzakelijk decoratieve spiegelgebruik in de 17^e tot een meer functionele toepassing in de 18^e eeuw⁵⁵⁵. De spiegel evolueerde tot een object dat beide functies combineerde. Deze evolutie is ook waarneembaar in de Gentse advertentiepers, hoewel deze hier pas optreedt vanaf 1780. Spiegels werden steeds minder in gespecialiseerde magazijnen aangeboden en samen met meubels en andere prullaria geadverteerd. Dit stond in schril contrast met het aanbod in de tweede helft van de 18^e eeuw, wanneer spiegels en glaswaren in de Gentse advertentiepers enkel in gespecialiseerde winkels en magazijnen werden aangeboden.

---

⁵⁵⁴ DEPLA B. De consumptierevolutie in de Nieuwe Tijd/ Casus: De stad Roeselare en de omringende plattelandsdorpen in de 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2004-2005, p. 206.

⁵⁵⁵ FOCK C.W. Spiegeling in het interieur. Een nieuwe mode in de zeventiende en achttiende eeuw. In: BREDEROO M.J. en COUPRE C.D. Oog in oog met de spiegel. Amsterdam, 1988, pp. 72-74.

BIJLAGE 6: het onderwijs volgens M. de Vroede**Overzicht van het scholenaanbod in de Vroegmoderne Tijd, door M. de Vroede⁵⁵⁶**

Voor 1795		1795-1814
Universiteit Leuven	Rechtsschool Luik (1785)	Rechtsschool (Brussel 1806) Faculteit Letteren en Wetenschappen (Brussel 1810) Medische opleidingen
Colleges		Centrale scholen
-School voor Wiskunde (Luik 1781)		Lycea
-Tekenscholen		
-Academies		Secundaire scholen Tekenscholen Academies
Instituten, pensionaten, Franse scholen	Taalmeesters Rekenmeesters	Instituten, pensionaten, klein-seminaries
Kostscholen		Kostscholen
Kleine scholen, werkscholen, Zondagsscholen		Kleine scholen, ecoles primaires, Werkscholen, zondagsscholen
Matressenschooltjes		Matressenscholen
Huisonderwijs		

⁵⁵⁶ DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, p. 42.

TABELLEN

Tabel 1: Overzicht van de geselecteerde jaartallen volgens hun respectievelijke vindplaats	4
Tabel 2: Overzicht van het aantal onderzochte advertenties in de Gentse krant	4
Tabel 3: Drukkers van de Gentse krant tussen 1700 en 1830	14
Tabel 4: Jaarlijks aantal advertenties in de Gentse krant	15
Tabel 5: Overzicht van het aantal kolommen advertenties in de krant	22
Tabel 6: voornaamste ingevoerde producten rond het midden van de 18 ^e eeuw	34
Tabel 7: Jaarlijks aantal ingevaren schepen te Oostende	34
Tabel 8: Voornaamste ingevoerde producten tijdens de tweede bloeiperiode	37
Tabel 9: De ingevaren schepen te Antwerpen en Oostende	39
Tabel 10: Jaarlijks ingevaren schepen in Antwerpen, Oostende, Brugge, Gent en Nieuwpoort in 1826 en 1827	41
Tabel 11: Procentueel belang van textiel ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	58
Tabel 12: Overzicht van de textielsoorten aangeboden in de Gentse advertentiepers	58
Tabel 13: Decoratieve eigenschappen van het textiel in de Gentse advertentiepers	59
Tabel 14: Aangeboden kledingstukken in de Gentse advertentiepers	61
Tabel 15: Decoratieve goederen aangeboden in de Gentse advertentiepers	62
Tabel 16: Procentueel belang van decoratieve ten opzichte van het totaal van objecten jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	63
Tabel 17: Procentueel belang van spiegels/glaswaren ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	66
Tabel 18: Aangeboden glaswaren in de Gentse advertentiepers	67
Tabel 19: Procentueel belang van porselein ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	69
Tabel 20: Aangeboden porselein in de eerste helft van de 18 ^e en de tweede helft van de 18 ^e en eerste helft van de 19 ^e eeuw	70
Tabel 21: Procentueel belang van porselein ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	72
Tabel 22: Overzicht van het keukengerei aangeboden in de Gentse krant	73
Tabel 23: Procentueel belang van meubels ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	76
Tabel 24: Overzicht van het meubelaanbod in de Gentse advertentiepers	77
Tabel 25: Procentueel belang van behang ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	80
Tabel 26: Aangeboden decoraties op het behang in de Gentse advertentiepers	81
Tabel 27: Procentueel belang van huiden ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	82
Tabel 28: Aangeboden huiden in de Gentse advertentiepers	83
Tabel 29: Procentueel belang van de materiële goederen in de Gentse advertentiepers	85
Tabel 30: Aantal aangeboden snuifdozen in de Gentse advertentiepers	87
Tabel 31: Procentueel belang van tabak ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	88
Tabel 32: Procentueel belang van thee ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	91
Tabel 33: Overzicht van de aangeboden thee in de Gentse advertentiepers	92
Tabel 34: Procentueel belang van koffie ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	94

Tabel 35: Procentueel belang van cacao ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten	95
Tabel 36: Procentueel belang van wijn ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	98
Tabel 37: Aangeboden wijn in de Gentse advertentiepers	99
Tabel 38: Aantal advertenties waarin brandewijn werd aangeboden in de Gentse advertentiepers	100
Tabel 39: Procentueel belang van geestrijke dranken ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	101
Tabel 40: Aangeboden alcoholische drank in de Gentse advertentiepers	102
Tabel 41: Procentueel belang van kruidenierswaren ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	105
Tabel 42: aangeboden kruidenierswaren in de Gentse advertentiepers	106
Tabel 43: Procentueel belang van suiker ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	110
Tabel 44: Procentueel belang van verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers	113
Tabel 45: Procentueel belang van medische diensten ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten	115
Tabel 46: Aanbod van te genezen ziekten, ontstekingspijnen en aandoeningen in de Gentse advertentiepers	116
Tabel 47: Procentueel belang van transport per schip ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	124
Tabel 48: Bestemmingen van de per schip te transporteren goederen in de Gentse advertentiepers	125
Tabel 49: Procentueel belang van transport per koets ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	127
Tabel 50: Procentueel belang van postdiensten en boden ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	129
Tabel 51: Aangeboden bestemmingen van de post en boden in de Gentse advertentiepers	130
Tabel 52: Procentueel belang van logies ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	132
Tabel 53: Procentueel belang van onderwijs ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	136
Tabel 54: Procentueel belang van tekenles ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	138
Tabel 55: Procentueel belang van vacatures ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten	140
Tabel 56: Geadverteerde vacatures in de Gentse advertentiepers	140
Tabel 57: Procentueel belang van diensten in de Gentse advertentiepers	143
Tabel 58: Procentueel belang van loterijen ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	146
Tabel 59: Procentueel belang van gaeyfeesten ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	147
Tabel 60: Procentueel belang van drukwerk ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	149
Tabel 61: Ontspanning in de Gentse advertentiepers	153
Tabel 62: Procentueel belang van andere vrije tijd ten opzichte van het totaal van jaarlijks aangeboden producten, diensten en vrijetijdsbestedingen	154
Tabel 63: Overzicht van de geadverteerde theaterstukken in de Gentse advertentiepers	156

Tabel 64: Geadverteerde vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiepers	159
Tabel 65: Frequentietabel van het vermelde kameraantal in de Gentse advertentiepers	162
Tabel 66: Specifieke gebouwen in de Gentse advertentiepers	163
Tabel 67: Frequentie van gepreciseerde tuinen, tuinelementen en koeren	164
Tabel 68: Decoratieve voorwerpen bij de huizenverkopen in de Gentse advertentiepers	165
Tabel 69: Frequentie van de kwaliteitsaanduidingen van de aangeboden huizen in de Gentse advertentiepers	166
Tabel 70: Procentueel overzicht van de geadverteerde goederen, diensten en vrijetijdsbestedingen	178
Tabel 71: Frequentie van het aantal advertenties waarin stoffen aangeboden werden	183
Tabel 72: Frequentie van het aantal advertenties waarin kledij aangeboden werd	187
Tabel 73: Frequentie van het aantal advertenties waarin decoratie aangeboden werd	191
Tabel 74: Frequentie van het aantal advertenties waarin spiegels aangeboden werden	192
Tabel 74 bis: Frequentie van het aantal advertenties waarin glaswaren aangeboden werden	192
Tabel 75: Frequentie van het aantal advertenties waarin keukengerei aangeboden werd	194
Tabel 76: Frequentie van het aantal advertenties waarin porselein aangeboden werd	197
Tabel 77: Frequentie van het aantal advertenties waarin meubels aangeboden werden	200
Tabel 78: Frequentie van het aantal advertenties waarin huiden aangeboden werden	203
Tabel 79: Frequentie van het aantal advertenties waarin tabak aangeboden werd	204
Tabel 80: Frequentie van het aantal advertenties waarin thee aangeboden werd	205
Tabel 81: Frequentie van het aantal advertenties waarin wijn aangeboden werd	207
Tabel 82: Frequentie van het aantal advertenties waarin geestrijke dranken aangeboden werden	212
Tabel 83: Frequentie van het aantal advertenties waarin kruidenierswaren aangeboden werden	213
Tabel 84: Frequentie van het aantal advertenties waarin medische diensten aangeboden werden	220
Tabel 85: Frequentie van het aantal advertenties waarin transport per schip geadverteerd werd	222
Tabel 86: Frequentie van het aantal advertenties waarin het transport per koest geadverteerd werd	225
Tabel 87: Frequentie van het aantal advertenties waarin post en bode geadverteerd werd	226
Tabel 88: Frequentietabel scholing	229
Tabel 89: Frequentie van het aantal advertenties waarin vacatures meegedeeld werden	230
Tabel 90: Frequentie van de andere vrijetijdsbestedingen in de Gentse advertentiepers	233

FIGUREN

Figuur 1: Jaarlijks aantal advertenties in de Gentse krant	16
Figuur 2: De adverteerders in de Gentse advertentiepers	52
Figuur 3: Jaarlijks aangeboden textiel in de Gentse advertentiepers	57
Figuur 4: Jaarlijks aangeboden decoratie in de Gentse advertentiepers	63
Figuur 5: Jaarlijks aangeboden spiegels/glaswaren in de Gentse advertentiepers	66
Figuur 6: Jaarlijks aangeboden porselein in de Gentse advertentiepers	69
Figuur 7: Jaarlijks aangeboden keukengerei in de Gentse advertentiepers	72
Figuur 8: Jaarlijks aangeboden meubels in de Gentse advertentiepers	76
Figuur 9: Jaarlijks aangeboden behang in de Gentse advertentiepers	80
Figuur 10: Jaarlijks aangeboden huiden in de Gentse advertentiepers	82
Figuur 11: Aantal aangeboden materiële goederen in de Gentse advertentiepers	84
Figuur 12: Procentueel belang van de aangeboden materiële goederen in de Gentse advertentiepers	84
Figuur 13: Jaarlijks aangeboden tabak in de Gentse advertentiepers	88
Figuur 14: Jaarlijks aangeboden thee in de Gentse advertentiepers	91
Figuur 15: Jaarlijks aangeboden koffie in de Gentse advertentiepers	93
Figuur 16: Jaarlijks aangeboden cacao in de Gentse advertentiepers	95
Figuur 17: Jaarlijks aangeboden wijn in de Gentse advertentiepers	98
Figuur 18: Jaarlijks aangeboden geestrijke dranken in de Gentse advertentiepers	101
Figuur 19: Jaarlijks aangeboden kruidenierswaren in de Gentse advertentiepers	105
Figuur 20: Jaarlijks aangeboden suiker in de Gentse advertentiepers	110
Figuur 21: Absoluut aantal aangeboden verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers	112
Figuur 22: Procentueel aantal aangeboden verbruiksgoederen in de Gentse advertentiepers	112
Figuur 23: Jaarlijks aangeboden medische diensten in de Gentse advertentiepers	115
Figuur 24: Jaarlijks aangeboden transport per schip in de Gentse advertentiepers	124
Figuur 25: Jaarlijks aangeboden transport per koets in de Gentse advertentiepers	127
Figuur 26: Jaarlijks aangeboden postdiensten en bode in de Gentse advertentiepers	129
Figuur 27: Jaarlijks aangeboden logies in de Gentse advertentiepers	132
Figuur 28: Jaarlijks aangeboden onderwijs in de Gentse advertentiepers	135
Figuur 29: Jaarlijks aangeboden tekenles en bode in de Gentse advertentiepers	138
Figuur 30: Jaarlijks geadverteerde vacatures in de Gentse advertentiepers	139
Figuur 31: Absolute cijfers dienstenaanbod in de Gentse advertentiepers	142
Figuur 32: Procentuele cijfers dienstenaanbod in de Gentse advertentiepers	142
Figuur 33: Jaarlijks aangeboden loterijen in de Gentse advertentiepers	145
Figuur 34: Jaarlijks aangeboden gaeyfeesten in de Gentse advertentiepers	147
Figuur 35: Jaarlijks aangeboden drukwerk in de Gentse advertentiepers	149
Figuur 36: Jaarlijks aangeboden andere vrije tijd in de Gentse advertentiepers	154
Figuur 37: Absolute cijfers vrije tijd in de Gentse advertentiepers	158
Figuur 38: Procentuele cijfers vrije tijd in de Gentse advertentiepers	159
Figuur 39: Procentueel belang van de verschillende categorieën in de Gentse Advertentiepers	169
Figuur 40: procentueel goederen-, diensten- en vrijetijdsaanbod en absoluut aantal adverteerders	178
Figuur 41: Jaarlijks aangeboden andere goederen in de Gentse advertentiepers	235
Figuur 42: Jaarlijks aangeboden andere diensten in de Gentse advertentiepers	236
Figuur 43: Jaarlijks geadverteerde marktdagen in de Gentse advertentiepers	236

BIBLIOGRAFIE

Archiefmateriaal

Stadsarchief Gent

- Stadsarchief Gent, Ghendtsche Post-Tijdinghen, 1706.
Stadsarchief Gent, Ghendtsche Post-Tijdinghen, 1710.
Stadsarchief Gent, Ghendtsche Post-Tijdinghen, 1719.
Stadsarchief Gent, Gazette van Ghendt, 1737.
Stadsarchief Gent, Gazette van Ghendt, 1740.
Stadsarchief Gent, Gazette van Gend, 1750.

Universiteitsbibliotheek Gent

- Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1760.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1770.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1780.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1790.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1800.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette de Gand, 1810.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1820.
Universiteitsbibliotheek Gent, Gazette van Gend, 1830.

Literatuur

Inleiding

- BLONDE B. & GREEFS H. Werk aan de winkel: de Antwerpse meerseniers. Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17^e en 18^e eeuw. In: Bijdragen tot de geschiedenis. 2001, 84, pp. 207-229.
- BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, 259 p.
- BLONDE B. Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18 centuries. In: BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, pp. 37-52.
- CROWSTON C.H. Economy and material life. In: WALKER G. Writing Early Modern History. Londen, Hodder and Stoughton, 2005, 256 p.
- DE VRIES J. Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe. In: BREWER J. & PORTER R. Consumption and the world of goods. London/ New York, Routledge, 1993, pp. 85-133.
- DE VRIES J. De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. In: SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, pp. 29-79.

- DE VRIES J. The industrial and industrious revolutions. In: Journal of economic history. 1994, 54, pp. 249-270.
- FAIRCHILDS C. Consumption in early modern Europe. In: Comparative studies in Society and History. 1993, 35, pp. 850-858.
- McKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, 342 p.
- MUSGRAVE P. The Early Modern European economy. Houndmills – Basingstoke – Hampshire - Londen, Macmillan Press Ltd., 1999, 287 p.
- RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: CAMERON E. Early Modern Europe. Londen, Oxford University Press, 1999, pp. 233-264.
- SARTI R. The material conditions of family life. In: KERTZER D.I. & BARBAGLI M. Family life in Early Modern times, 1500-1789. New Haven, Yale University Press, 2001, pp. 3-23.
- SCHOLLIERS E. Peilingen naar het consumptiepatroon in de Pre-industriële samenleving. In: HANNES J. Consumptiepatronen en prijsindices. Brussel, 1981, Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, 128 p.
- SCHUURMAN A.J. Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving. In: SCHUURMAN A.J., DE VRIES J. & VAN DER WOUDE A. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, pp. 11-27
- VAN DER WOUDE A. Leven met geschiedenis: theorie, praktijk en toepassing van de historische kennis. Amsterdam, Balans, 2000, 474 p.
- VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996, 69 p.
- VOLPE T. La civilisation matérielle dans les campagnes Lorraines (XVIIe-XVIIIe siècles). In: Annales de L'Est. 1999, 49, pp. 63-104.
- WISCHERMANN C. & SHORE E. Advertising and the European city. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, 225 p.

DEEL I

- BAELS E.J. De generale keizerlijke en koninklijke Indische Compagnie gevestigd in de Oostenrijkse Nederlanden genaamd de Oostendse Compagnie. Oostende, Erel, 1972, 160 p.
- BAETENS R. Scheepvaart in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, 1979 (deel 8), pp. 239-248.
- BASCHWITZ K. De Krant door alle tijden. Amsterdam, Keesing, 1911, 276 p.

- BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, 259 p.
- BRACKE N. Bronnen voor industriële geschiedenis: Gids voor Oost-Vlaanderen. Gent, Academia Press, 2000, 424 p.
- BRUIJN J. R. Zeevarenden. In: BROEZE F.J.A., BRUIJN J.R. & GAASTRA F.S. Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, de Boer Maritiem, 1977 (Deel 3), pp. 146-190.
- BUYS V. Doorlichting van de eerste Gentse Krant. De Ghendtsche Post-thijdinghen. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001, 132 p.
- CRAIG L.A. & FISHER D. The European macroeconomy: growth, integration and cycles 1500-1913. Cheltenham-Northampton, Elgar, 2000, 389 p.
- CROUZET F. A history of the European Economy, 1000-2000. Charlottesville-Londen, University of Virginia Press, 2001, 307 p.
- DE BEELDE I. De Belgische advertentiepers 1794-1914. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1982, 562 p.
- DE POTTER F. De advertentie in de nieuwsbladen. Gent, Davidsfonds, 1879, 348 p.
- DE SMEDT F. Uit de geschiedenis van de pers. Korte gegevens over het algemeen, het nationaal en het Gents dagbladwezen. Gent, Algemene Belgische persbond, 1951, 127 p.
- DE SMET J. De herleving van de Vlaamse havens. In: Biekorf. 1962, 8, pp. 233-236.
- DELEYN E. Brugse en Oostendse rederijen tijdens het Hollands Bewind, 1815-1830. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002, 2 v.
- DI VITTORIO A. An economic history of Europe: from expansion to development. Londen, Routledge, 2002, 376 p.
- FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.
- FERDINAND C.Y. Selling it to the provinces: news and commerce round eighteenth-century Salisbury. In: BREWER J. & PORTER R. Consumption and the World of goods. Londen, Routledge, 1993, pp. 393-411.
- GAASTRA F.S. & EMMER P.C. De vaart buiten Europa. In: Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, de Boer Maritiem, 1977 (deel 3), pp. 262-317.
- GAUS H. Identifikatie van het lezerspubliek der Gentse dagbladen van het midden der 19^e eeuw door analyse van de advertenties. In: Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. 1966, 20, s.p.

- HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 124-159.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK G. Industriële ontwikkeling. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden, Bussum, de Boer Maritiem, 1977 (deel 12), pp. 34-42.
- LEBRUN P. Essai sur la révolution industrielle en Belgique 1770-1847. Brussel, Académie royale de Belgique, 1981, 753 p.
- LUYKX T. Evolutie van de communicatiemedia. Brussel, Elsevier-Sequoia, 1978, 576 p.
- MENDELS. Agriculture and peasant industry in eighteenth-century Flanders. In: PARKER W.N. & JONES E.L. European peasants and their markets. Princeton, Princeton University Press, 1975, pp. 179-204
- MUSGRAVE P. The Early Modern European economy. Basingstoke, Macmillan, 1999, 236 p.
- PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002, 143 p.
- PARMENTIER J. Thee van overzee. Maritieme en handelsrelaties tussen Vlaanderen en China tijdens de 18de eeuw. Aalst, Ludion, 1996, 141 p.
- SCHNEIDER M. Kranten. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), pp. 207-213.
- TAYLOR B. Society and economy in early modern Europe, 1450-1789 : a bibliography of post-war research. Manchester, Manchester University Press, 1989, 303 p.
- VAN ACKER L. De Vlaamse vissers- en handelsvloot in het begin van de Franse Tijd. In: Biekorf. 1991, 3, pp. 225-230.
- VAN HEUSDEN G.H. Een eeuw adverteerkunde: de sociaal-economische en psychologische ontwikkeling van het adverteren in de Nederlandse kranten. Assen, Van Gorsum, 1962, 300 p.
- VAN HOUTTE J.A. Essays on medieval and early modern economy and society. Leuven, University Press, 1977, 309 p.
- VAN ITERSSEN P.D.J. Havens. In: Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870. Bussum, de Boer Maritiem, 1977 (deel 3), pp. 87-91.
- VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, 69 p.
- VAN ZANDEN J.L. & HORLINGS E. The rise of the European economy 1500-1800. In: ALDCROFT D.H. & SUTCLIFFE A. Europe in the international economy, 1500-2000. Cheltenham-Northampton, Edward Elgar, 1999, pp. 16-49.

- VANDER HAEGHEN F. Geschiedenis der Gazette van Gent. Gent, Vander Haeghen, 1906, 19 p.
- VERAGHTERT K. Ambacht en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1844. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 10), pp. 253-288.
- VERMEIR R. Algemene Inleiding tot de geschiedbeoefening II, partim Nieuwe Tijden. Gent, onuitgegeven cursus, 2004-2005, 146 p.
- VOORDECKERS E. Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers 1667-1914. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1962, 677 p.
- WISCHERMANN C. & SHORE E. Advertising and the European City: historical perspectives. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, 225 p.
- ZONNEVILLE-HEYNING C.E. Meubels in de 16^e tot 18^e eeuw. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980 (deel 9), pp. 263-268.

DEEL II

- ARRIZABALAGA J. Syphilis. In: KIPLE K.F. The Cambridge historical dictionary of disease. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 312-316.
- BAGGERMAN A. Een lot uit de loterij: het wel en wee van een uitgeversfamilie in de 18^e eeuw. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000, 451 p.
- BENEDEK G.T. & KIPLE K.F. Cancer. In: KIPLE K.F. The Cambridge historical dictionary of disease. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 63-67.
- BERENDSEN A. Het Nederlandse interieur : binnenhuis, meubelen, tapijten, koper, tin, zilver, glas, porselein en aardewerk van 1450-1820. Utrecht, De Haan, 1950, 264 p.
- BERNARD B. Loterijen in Europa: vijf eeuwen geschiedenis. Brussel, Nationale Loterij, 1994, 287 p.
- BERG M. Luxury & Pleasure in eighteenth century Britain. Oxford, University press, 2005, 373 p.
- BLONDE B., BRIOT E., COQUERY N. & VAN AERT L. Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries. Tours, Universiteit François-Rabelais, 2005, 259 p.
- BLONDE B. en GREEFS H. Werk aan de winkel: de Antwerpse meerseniers. Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17^e en de 18^e eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis. 2001, 84, pp. 207-229.

- BLONDE B. Tableware and changing consumer patterns: dynamics of material culture in Antwerp, 17th and 18th century. In: Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond: the transfer of technology in the 16th-early 17th centuries. Antwerpen, Stad Antwerpen, 2002, pp. 295-311.
- BOURGEOIS I. Dekoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in de 18^e eeuw te Gent. Vloer- en Wandbekleding, godrijnen, schilderijen, spiegels. Oostvlaamse Zanten. 1988, 63, pp. 81-98.
- BOURGEOIS I. Sfeer of pracht n praal. Een kwantitative benadering van decoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in achttiende eeuwse Gentse interieurs. Universiteit Gent, onuitgegeven thesis, 1986, 2 v.
- BREWER J. & PORTER R. Consumption and the world of goods. Londen, Routledge, 1994, 564 p.
- BREWER J. Consumption and culture in the seventeenth and eighteenth centuries: A bibliographie. Londen, Routledge, 1991, 479 p.
- BRODEOUX E. De opmars van een zachte drug, tabak in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1989, 277 p.
- BROUWER H. Rndom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen. In: Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw. 1988, 20, pp. 51-120.
- BRUNEEL C. Ziekte en sociale geneeskunde: de erfenis van de Verlichting. In: DE MAEYER J., DHAENE L., HERTECANT G. & VELLE K. Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen. Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 1998, pp. 15-114.
- BUYST E., DERCON S. & VAN CAMPENHOUT B. Road expansion and market integration in the Australian Low Countries during the second half of the 18th century. Leuven, KUL, 2000, 36 p.
- CAILLY C. Structure sociale et consommation dans le monde proto-industriel rural textile: le cas du Perche Ornaïs au XVIIIe siècle. Revue d'histoire Moderne et Contemporaine. 1998, 45, pp.746-774.
- CALLENS A. Buitenplaatsen rond Gent in de achttiende eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1998, 141 p.
- COMER J. Distilled Beverages. In: KIPLE F.K. & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 653-663.
- CROWSTON C.H. Economy and material life. In: WALKER G. Writing early modern history. Londen, Hodder Arnold, 2005, pp. 159-182.

- DE BRUYNE B. De herberg in het Land Van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17^e en 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987, 301 p.
- DE KOK H. & COPPENS H. Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen .... Medische zorg in de Kempen voor de medicalisering. Turnhout, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1994, 110 p.
- DE KRUIF J. En nog enige boeken van weinig waarde. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw. In: BURGERS J.W.J., KNEVEL P. & WOUTHUYSEN E. (red.), Gedrukt in Holland. Speciaal nummer van Holland. 1994, 26, pp. 314-327.
- DE POTTER F. De advertentie in de nieuwsbladen. Gent, Davidsfonds, 1879, 348 p.
- DE VRIES J. Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe. BREWER J. & PORTER R. Consumption and the world of goods. Londen, Routledge, 1994, pp. 85-133.
- DE VRIES J. de huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. SCHUURMAN A. Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850. Amsterdam, Balans, 1997, pp. 29-79.
- DE VRIES J. The industrial revolution and the industrious revolution. Journal of Economic History. 1994, 54, pp. 249-270.
- DE VROEDE M. Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18^e naar de 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de 18^e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, pp. 41-72.
- DEHE J. “Een slaafsch en ongezond bedrijf”: de geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880. Hilversum, Verloren, 2005, 490 p.
- DEPLA B. De consumptierevolutie in de Nieuwe Tijd/ Casus: De stad Roeselare en de omringende plattelandsdorpen in de 18^e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2005, 3 v.
- DIBBITS H. Vertrouwd bezit: Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800. Nijmegen, Sun, 2001, 399 p.
- DIBBITS H.C. Between society and family values. The linen cupboard in early modern households. In: SCHUURMAN A. Private domain, public inquiry. Families and lifestyles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present. Hilversum, Verloren, 1996, pp. 125-145.
- DUFFIN J. History of medicine: A scandalously short introduction. Houndmills-Basingstoke-Hampshire-Londen, Macmillan press Ltd., 2000, 432 p.
- DUQUENNE X. Parken en tuinen in België. In: De woonstede door de eeuwen heen. 1990, 87, pp. 38-43.

- ELEWAUT G. Herbergen in Gent, 1656-1795. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, 2 v.
- ELIAS N. Über den Prozess der zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Basel, Haus Zum Falken, 1939, 2 v.
- ELMER P. The Healing Arts: health, disease and society in Europe 1500-1800. Manchester, Manchester University Press, 2004, 408 p.
- ELMER P. & GRELL O.P. Health, disease and society in Europe 1500-1800: a source book. Manchester, Manchester University Press, 2004, 380 p.
- EVERAERT J. Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 185-202.
- EVERS J.W. Geschiedenis van het meubel. Utrecht, Ons Huis, s.d., 612 p.
- FAIRCHILDS C. Determinants of consumption in Eighteenth-century France. In: SCHUURMAN A. & WALSH L.S. Material culture: consumption, life-style, standards of living, 1500-1900. Milaan, Università Bocconi, 1994, pp. 55-67.
- FARASYN D. 1769-1794: De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende. Oostende, Oostendse historische publicaties, 1998, 249 p.
- FERDINAND C.Y. Selling it to yhe provinces: news and commerce round eighteenth-century Salisbury. In: BREWER J. 1 PORTER R. Consumption and the world of goods. Londen, Routledge, 1994, pp. 393-411.
- FOCK C.W. Spiegeling in het interieur. Een nieuwe mode in de zeventiende en achttiende eeuw. In: BREDEROO M.J. en COUPRE C.D. Oog in oog met de spiegel. Amsterdam, Aramith, 1988, 288 p.
- GALLOWAY J.H. Sugar. In: KIPLE F.K & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 437-449.
- GARNOT B. La culture matérielle en France aux XVIe-XVIIe-XVIII siècles. Parijs, Ophrys, 1995, 184 p.
- HASQUIN H. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 8), pp. 124-159.
- JACQUE B. & WISSE G. Stemmen uit het behang: Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier. Brussel, ASLK, 1997, 96 p.
- JOBSE-VAN PUTTEN J. Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, Sun, 1995, 573 p.
- KAMERMANS J.A. Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit. Wageningen, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1999, 404 p.

- KIPLE F.K. & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 1120 p.
- KLOEK J.J. & MIJNHARDT W.W. Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw. In: VAN DEN BERGH W. Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen. Utrecht, HES, 1986, pp. 69-91.
- KLOEK J.J. De lezer als burger. Het literaire publiek in de 18e eeuw. In: De Achttiende Eeuw. 1994, 26, pp. 177-191.
- KLOMPMAKER H. Handel-, geld- en bankwezen in de Noordelijke Nederlanden 1580-1650. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979 (deel 7), pp. 98-127.
- LABROUSSE C.E. La crise de l'économie Française a la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution. Parijs, Presses Universitaires de France, 1944, 664 p.
- LENDERS P. Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Kortrijk, UGA, 2001, 199 p.
- LEVY J.E. Epilepsy. In: KIPLE K.F. The Cambridge historical dictionary of disease. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 16-129.
- LINDEMANN M. Medicine and society in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 249 p.
- LOUDON I. Western medicine: An illustrated history. Oxford, Oxford University Press, 1997, 347 p.
- MAURO F. Histoire du café. Parijs, Editions Desjonquères, 1991, 249 p.
- MCKENDRICK N, BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialization of Eighteenth-century England. Londen, European Publications Limited, 1982, 345 p.
- MENDELS F.L. Agriculture and peasant industry in eighteenth-century Flanders. European peasants and their markets. Princeton, 1975, pp. 179-204.
- MUSGRAVE P. The Early Modern European economy. Basingstoke, Macmillan, 1999, 236 p.
- NAUWELAERTS M.A. Het secundair onderwijs. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1980, (deel 9), pp. 277-288.
- OPHOF-MAASS L. Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18^e en het begin der 19^e eeuw. In: Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Amsterdam en Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, pp. 155-168.

- PARMENTIER J. Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735. Gent, Ludion, 2002, 143 p.
- PENNEL S. The material culture of food in Early modern England. The familiar past? Archeologies of later historical Britain. Londen, 1999, pp. 35-50.
- PISTERS J. Gentse woningsinterieurs uit de 18e eeuw. Bedden, tafels, toilet-, zit- en opbergmeubels. Oostvlaamse Zanten. 1988, 63, pp. 71-80.
- PISTERS J. Eenvoud en luxe: Studie van Gentse interieurs uit de 18e eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1983, 3 v.
- POULOT. D. Une nouvelle histoire de la culture matérielle? Revue d'histoire Moderne et contemporaine. 1977, 44, pp. 344-357.
- PRAZ M. An illustrated history of interior decoration: from Pompei to Art Nouveau. Londen, Thames and Hudson, 1964, 369 p.
- PUT E. De hervorming van het Leuvense H. Drievuldigheidscollege in 1755. In: Onderwijs en opvoeding in de 18e eeuw. Amsterdam & Maarssen, Apa-Holland University Press, 1982, pp. 85-92.
- RILEY J.C. A widening market in consumer goods. In: CAMERON E. Early modern Europe. Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 233-264.
- ROCHE D. Histoire des choses banales: Naissance de la consommation XVIIe-XIXe siècle. France, Fayard, 1999, 324 p.
- SARTI R. Europe at home: Family and material culture 1500-1800. New Haven en Londen, Yale university press, 2002, p. 324 p.
- SARTI. R. The material conditions of family life. Family life in Early modern times, 1500-1789. New Haven-Londen, 2001, pp. 3-23.
- SCHELSTRAETE C., KINTAERT E. & DE RUYCK D. Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw. Nevele, Heemkundige kring "Het land van Nevele", 1986, 282 p.
- SCHOLLIERS E. Peilingen naar het consumptiepatroon in de Pre-industriële samenleving. In: HANNES J. Consumptiepatronen en prijsindices. Brussel, 1981, Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, 128 p.
- SCHUURMAN A.J. Materiële cultuur en levensstijl: Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen, 1989, p. 450 p.
- SHAMMAS C. The pre-industrial consumer in England and America. Oxford, Clarendon Press, 1990, 336 p.

- SOLY H. Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw: een terreinverkenning. In: Oostvlaamse Zanten. 1988, 63, pp. 3-15.
- SOLY H. Social aspects of structural changes in the urban industries of eighteenth-century Brabant and Flanders. In: VAN DER WEE. The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low countries (late Middle ages-early modern times). Leuven, Leuven University Press, 1988, pp. 241-260.
- STURKENBOOM D. Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de 18^e eeuw. Hilversum, Verloren, 1998, 420 p.
- TERRY C. Eenvoud en delicatesse : norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986, 2 v.
- TERRY C. Tafelen en Tafelgerei in Gent. Oostvlaamse Zanten. 1966, 63, pp. 15-32.
- TEUTEBERG H.J. & WIEGELMANN G. Unsere tägliche Kost.Geschichte und regionale Prägung. Münster, Steiner, 1986, 479 p.
- VAN DEN ABEELE M. De pokken in Oost-Vlaanderen in de periode 1815-1840. Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, 2006, 141 p.
- VAN DER EEKEN ANN. De uitbouw van de medische sector te Gent in de achttiende eeuw. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1984, 236 p.
- VAN DORPE S. Onzeker overlijden: mentaliteitsstudie van de angst voor schijndood en overhaaste begrafenissen in diachronisch en Europees perspectief. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2006, 196 p.
- VAN KOOLBERGEN H. Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap. Zutphen, Walburg Pers, 1988, 63 p.
- VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1996, 69 p.
- VAN RYCKEGHEM J. Eenvoud en raffinement. Kleding en sierraden te Gent. Oostvlaamse Zanten. 1988, 63, pp. 33-50.
- VAN RYCKEGHEM J. Eenvoud en raffinement: een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief. Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985, 2 v.
- VAN ZANDEN J.L. Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800. European Review of Economic History. 1999, 2, pp. 175-197.
- VANDENBROEKE C. De landbouw- en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden. Gent, onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1971, 5 v.

-VANDENBROEKE C. Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14^e-19^e eeuw). In: Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat. Wetteren, Universa, 1975, pp. 369-409.

-VELLE K. Medisch-geografisch en epidemiologisch onderzoek in België sinds het laatste kwart van de 18^e eeuw tot circa 1850. Een bijdrage tot de sociale geschiedenis. In: Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis. 1984, 38, pp. 209-229.

-VERHAEGHE E. Towns, Culture and Material Culture. A few thoughts Following a Conference. La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen age et aux temps modernes. Actes. 17e Colloque international, Spa. Brussel, Crédit communal de Belgique 1996, pp. 335-344.

-VOLPE T. la civilisation matérielle dans les campagnes Lorraines (XVIIe-XVIIIe siècles). Annales de L'Est 1999, 49, pp. 63-104.

-WATTS S. Epidemics and History: disease, power and imperialism. New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, 400 p.

-WEATHERILL L. Consumer behaviour and material culture in Britain (1660-1760). Londen/New York, 1988, 252 p.

-WEISBURGER J.H. & COMER J. Tea. In: KIPLE F.K & ORNELAS K.C. The Cambridge world history of food. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 712-719.

-WISCHERMANN C. & SHORE E. Advertising and the European city. Historical perspectives. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, 225 p.

DEEL III

-BLONDE B. Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648-1748). In: Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis. 2007, 4, pp. 61-88.

-FERDINAND C.Y. Selling it to the provinces: news and commerce round eighteenth-century Salisbury. In: BREWER J. & PORTER R. Consumption and the world of goods. Londen-New York, Routledge, 1993, pp. 393-411.

-MCKENDRICK N., BREWER J. & PLUMB J.H. The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England. Londen, Europa Publications Limited, 1982, 345 p.

-VAN LEUFFEL S. Reclameadvertenties als socio-economische bron in de achttiende en negentiende eeuw. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1995-1996, 69 p.

- WISCHERMANN C. & SHORE E. Advertising and the European city. Historical perspectives. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2000, 225 p.

Internetsites

-<http://voc-kenniscentrum.nl>